

HOLMI

XII. évfolyam 4. szám

2000. április

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Závada Pál

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Göncz Árpád,
Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária, Petri György,
Rakovszky Zsuzsa, Vásárhelyi Júlia.

Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Kántor Péter*: Kétezer, nagy fehér kutya • 387
Nádasdy Ádám: Vissza • 388
Ágyban • 389
Michael Oakeshott: Konzervatívnak lenni (*Bánki Dezső fordítása*) • 389
Lázary René Sándor: Búcsú Erdélytől • 410
Francia ágyam • 410
Café Meknès • 411
Bonne à croquer • 411
Berzsenyihez • 412
Európa pora • 413
Réminiscences rimbaldiennes • 413
Én, Ahasvérus... • 414
Térey János: Párizs környéki leoninusok • 415
Pierre Reverdy: A halál fogadóórái • 415
Szobabelső • 416
A lélek sajátos fortélyai • 416
Vers (*Lackfi János fordításai*) • 417
Gion Nándor: Tisztulás cserépsípval • 417
Honti Mária: A „túnődő pallos” (II) – Nemes Nagy Ágnes
Három történetéről • 423
Gergely Ágnes: A kastély előtt • 438
Michał Głowiński: Realizmus és demagógia (*Balogh Magdolna fordítása*) • 439
Magyar László András: Hazugságtipológiák • 446

- Eörsi István:* E. I. önkéntesből Ady Endre egyik
verssora félelmet vált ki vagy reményt,
esetleg mind a kettőt • 452
Ábrahám és Izsák • 453
- Kodolányi Gyula:* Ami nem az enyém • 454
Sejtelmek • 454
- Kálnay Adél:* Törött tükör • 455
- Balogh Tamás:* Mélyenszántó Gondolat és Hűséges
Megemlékezés (Johan Huizinga
és Szerb Antal) • 462
- Kőrösi Imre:* Egykori iskoláimba • 472
Verzió • 473
Constance • 473
- Tandori Dezső:* A trubedli • 474
- Nathaniel Hawthorne:* A nászi lélekharang • 485
A séker menyegző (*Szabó Szilárd*
fordításai) • 490

FIGYELŐ

- Bodor Béla:* „Ez egy tanulmánykötet” (Márton László:
Az áhítatos ember gép) • 494
- Balogh Magdolna:* Bruno Schulz otthonos otthontalansága
(Bruno Schulz: Fahajas boltok) • 501
- Marosi Ernő:* Talpmasszázs Hermésznek (Rényi András:
A testek világlása. Hermeneutikai
tanulmányok) • 510
- Szabó Júlia:* Egy lap az aluljáróból (*Fedél nélkül* –
a hajléktalanok lapja) • 514

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt., a regionális részvénytársaságok
és a Sziget Rehabilitációs Szövetkezet
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)

Előfizetési díj fél évre 960, egy évre 1920 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00

Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

Kántor Péter

KÉTEZER, NAGY FEHÉR KUTYA

Nem emlékszem, hogy mentünk át a hídon,
olyan sokszor mentünk már át a hídon,
ez nem számított eredetinek már,
csak egy valahányadik másolatnak,
át a hídon, vasárnap délután.

És máris a budai Dunakorzón
vonultunk, ismerős pár: te meg én,
otthon az ismétlések mezején,
alig néztünk egymásra, észre se
vettük, ahogy egyszerre lép a lábunk,
jobbra kopár gesztenyefákra látunk,
ilyenkor bal felől van a Duna.

Egyszer csak mint egy merész gondolat,
átsuhant kettőnk közt egy nagy fehér kutya.

Nagy, barna szemű, barna orrú, nagy,
lompos farkú, hullámos szőrű, nagy,
lassú futású, vékony horpaszú,
átfutott közöttünk hangtalanul,
csak akkor vettük észre, amikor
már előttünk járt, aztán visszafordult,
bevárt, igazodott a lépteinkhez,
nem törleszkedve, természetesen,
mint aki régről ismer, régről ismerem,
megörültem: valami jel nekem,
de te nem örültél úgy, gyanakodtál:
mikor volt neked nagy fehér kutyád?
sose volt neked nagy fehér kutyád!
most biztosan nincs nagy fehér kutyád!
de nem szóltál, csak néztük a kutyát.

Biztos elől megy a gazdája, mondtam,
de az nem volt a gazdája neki.
Hátrafordultunk, jött is valaki
vagy húsz méterre, közömbös alak,
egy kicsit lassítottunk, és a kutya is
lassított, felém fordította a fejét,
épp csak egy pillanatra, annyi se,
főlöskéges volt várni, nem vitás,
főlöskéges volt. – Ne menjünk tovább.

Megálltam elszívni egy cigarettát,
és a Duna felé fordultam, mint aki
most látja először, most látja csak,
a víz pedig olybá tűnt, mintha állna,
nem bontva zászlót, tippet sem kínálva,
hogymi lesz ezután, hogymi lesz ezután,
nem mozdult sehol semmi, elfogyott
a cigarettám is, csak ácsorogtunk
kétezerben, a nagy fehér kutya
nem messze tőlünk állt és várt, de szinte
ránk se nézett, csak úgy maga elé.

Én nem ilyennek képzeltem a rendet,
a kövér Hamlet jutott az eszembe,
meg mások, csupa jó helyretelő,
na gyerünk, mondtam, gyerünk, mondtad akkor,
sietve átmentünk a túloldalra,
befordultunk az első keresztutcán,
még láttam, lassú tempóban megindult,
láttam, futott tovább a Dunakorzón
hangtalanul, nem lassítva le többé,
és mi a Ganz utcán, a Medve utcán
és a Donáti utcán véges-végig,
fel a Halászbástyaig, s újra, ismét
tovább valahányadik másolatban
mentünk, csak mentünk, el a mindig büszke
Szavojai Jenő lovas szobra előtt,
le a Várból, át a hídon, át Pestre,
mentünk, csak mentünk, csak mentünk.

Nadasdy Ádám

VISSZA

Dobol, mint csendes basszus a tavon át,
nincs dallama és nincs harmóniája
a távollétednek, csak üt, belül,
a szívben, koponyában, ingben, gatyában,
megmarkol váratlanul, ha befordulok
az előszobába, odaszögez a dobolás,
nincs szava, nincs üzenete
a távollétednek, csak súlya van,
dobol, kopog távoli koponyánkon,

ujjbegeim a semmibe, puhán
cirógatnak, ahogy befordulok
az előszobába, szagolgom
a pulóveredet, a tavon át
úszol felém, csak most, most meg ne fulladj.

ÁGYBAN

Azt álmodtam, hogy az anyja ideadta.
Vidd, legyen a tiéd. És megengedte,
hogy befeküdjek mellé, a morzsás, forró
beteggyba. Olcsó műanyagból
voltak a tagjai, bőrszínű volt,
de könnyű és recés, mint a szilveszteri
gumis állatpofák. Úgy nézett, mögüle,
hogy nem tudtam: sír vagy nevet,
vagy kiment ennek is az ereje?
Miért van nekem mindig több erőm,
mint ezeknek, vagy mért nem vagyok én is
nyamvadt, elégedett, beteg?

Michael Oakeshott

KONZERVATÍVNAK LENNI

Bánki Dezső fordítása

1
Sokan vallják, hogy lehetetlen vállalkozás az elismerten konzervatívnak számító magatartásból általános magyarázó elveket elvonatkoztatni – vagy ha nem is lehetetlen, de oly kevésbé sikerrel kecsegtető, hogy nem éri meg a fáradságot. Ezt a nézetet én nem osztom. Meglehet: igaz, hogy a konzervatív magatartás nem ösztönöz mintegy magától az általános eszmékben való kifejtésre, és az sem elképzelhetetlen, hogy ez magyarázza az ilyen irányú próbálkozásokkal kapcsolatos ellenérzést. Ennek ellenére nem tehetjük föl eleve, hogy a konzervatív magatartás – akár helyes vagy indokolt egyébként, akár nem – más magatartásoknál kevésbé alkalmas efféle értelmezésre. Mindazonáltal én nem ennek bizonyításával szeretnék most foglalkozni. Témám nem

a konzervativizmus mint hitvallás vagy tan, hanem mint hajlam vagy érzület. Konzervatívnak lenni azt jelenti: az ember hajlik arra, hogy bizonyos módokon gondolkodjék és viselkedjék; hogy bizonyos magatartásmódokat és az emberi életviszonyok bizonyos állapotait előnyben részesítse másmilyenekkel szemben; jelenti továbbá azt is, hogy az ember hajlik bizonyosfajta választásokra. Jelenlegi szándékom pedig nem az, hogy ezt a hajlandóságot átültessem az általános elvek nyelvezetére, hanem hogy felvázoljam abban a formájában, ahogyan korunk konzervatív jellemében megjelenik.

A szóban forgó hajlam általános jellegzetességeit nem nehéz észrevenni, noha gyakran félreismerték őket. Valamennyi azzal a beállítottsággal függ össze, hogy inkább az adottat használjuk és élvezzük, mint hogy valami mást kívánnánk vagy keresnénk; hogy abban leljük élvezetünket, ami jelenvaló, s nem abban, ami volt vagy lehetséges. A további gondolkodás felszínre hozhatja az illendő hála érzését: a háláét azért, ami adott, s következőképp az elismerését annak, hogy kaptunk vagy örököltünk valamit a múlttól; ez azonban nem az egykor volt és visszahozhatatlan dolgok eszményítése. A jelenet becsüljük, és pedig nem egy távoli múlthoz fűződő kapcsolataiért, nem azért, mert minden más lehetőségnél csodálatra méltóbbnak tartjuk, hanem mert ismerős. Nem a *Vérweile doch, du bist so schön*, hanem a *Maradj velem, mert kötődöm hozzád* érzésével telten.

Ha a jelen semmi vagy szinte semmi használhatót és élvezhetőt nem nyújtó pusztaság, ez a hajlam csak gyengén vagy egyáltalán nem fejlődik ki, ha a jelen számottevően rendezetlen, a biztosabb talaj keresésében s következőképp a múlthoz való viszonzatérésben, annak kutatásában fog megnyilvánulni; jellegzetesen azonban akkor jelentkezik, amikor az élet számos élvezetet nyújt, legerősebben pedig, amikor ehhez a veszteség nyilvánvaló kockázata társul. Vagyis ahhoz az emberhez illő hajlam ez, aki világosan tudatában van, hogy van valami számára becses, amit elveszíthet; ahhoz az emberhez, aki az élvezet lehetőségeinek bizonyos fokú gazdagságát tudhatja magáénak, de nem olyan fokút, hogy közömbös lehetne a veszteséggel szemben. Ezzel a hajlammal – természetéből fakadóan – inkább az idősebbeknél fogunk találkozni, mint a fiatalok körében, de nem azért, mintha az idősebbek érzékenyebbek volnának a veszteségre, hanem mert ők arra is hajlanak, hogy teljesebb képet alkossanak arról, amit világuktól kaphatnak, s ily módon kevésbé hajlamosak alulértékelni a világ által felkínált dolgokat. Egyes emberekben ez a hajlam csupán azért gyenge, mert nincs tudomásuk róla, mi mindent kínál nekik a világ: a jelenben csupán azt látják meg, amit az nem nyújt.

Konzervatívnak lenni tehát azt jelenti, hogy a jól ismertet előnyben részesítjük az ismeretlennel szemben, a járt utat jobban szeretjük a járatlannál, a ténylegest jobban a lehetségesnél, a korlátozott többet jelent nekünk a korlátlannál, a közeli a távolinál, az elegendő a bőségesnél, a megfelelő a tökéletesnél, és a mostani nevetés többet ér, mint az az üdvösség, mellyel az utópiák kecsegtetnek. A jól ismert emberi viszonyok és hűségen nyugvó kötődések előnyben részesítését a jövedelmezőbb kapcsolatok csábításával szemben, azt, hogy kevesebbre értékeljük a szerzést és a gyarapodást a megtartásnál, a meglévő ápolásánál és élvezeténél; azt, hogy a veszteség fölötti bánat erősebb az újdonság vagy az ígéret keltette izgalomnál. Konzervatívnak lenni annyi, mint képesnek lenni elbánni sorsunkkal, saját anyagi eszközeink szintjén élni, elégedettnek lenni a nagyobb tökéletesség híján is, mely az embernek és körülményeinek egyképpen sajátja. Néhány embernél ez maga is választás, másoknál hajlam, mely változó gya-

korisággal megjelenik preferenciáikban és ellenérzéseikben, anélkül, hogy választanák vagy kimondottan ápolnák magukban.

Míndez a változáshoz és az újításhoz való bizonyosfajta hozzáállásban is tetten érhető, ahol is a változás azokat az elmozdulásokat jelenti, amelyeket kénytelenek vagyunk elszenvedni, az újítás pedig azokat, amelyeknek eltervezői is, végrehajtói is mi magunk vagyunk.

A változások olyan körülmények, amelyekhez alkalmazkodnunk kell, s a konzervatív hajlam egyszerre jele annak, hogy nehezünkre esik alkalmazkodni, és eszköz, melyhez ez irányú próbálkozásainkban folyamodhatunk. A változások csak azokra nincsenek hatással, akik semmit nem vesznek észre, akik nem tudják, mijük van, és körülményeikkel szemben fásultak, más részről a változásokat csak azok üdvözölhetik válogatás nélkül, akiknek semmi nem becses, akikben csak múltékony kötődések sarjadnak, akiktől idegen a szeretet és a ragaszkodás érzése. A konzervatív hajlam egyik említett állapotnak sem szolgál talajul: a jelenlegi és az adott élvezetére való hajlandóság épp hogy ellentéte a tudatlanságnak és a fásultságnak, s kötődést és ragaszkodást szül. Ezért idegenkedik a változástól, mely mindig és mindenekelőtt úgy jelenik meg számára, mint valamitől való megfosztódás. A viharban elpusztult csalit fájó hiánya a megszokott tájban, barátok halála, a barátság elmúlása, viselkedési szokások kihalása, egy szívünk-höz nőtt bohóc visszavonulása a pályáról, a kényszerű száműzetés, a szerencse balfordulásai, az egykor élvezetet adó képességek elvesztése és másmilyenekkel való felváltódása: ezek egytől egyig olyan változások – talán nem is minden ellentételezés nélküliek –, amelyek a konzervatív vérmérsékletű emberben sajnálkozást váltanak ki. Ha nehezére esik megbékélni velük, ez nem azért van, mintha az, amit velük elveszített, önmagában véve jobb lenne, mint bármi más lehetett volna, vagy mintha jobbat képviselni sem lehetne; nem is azért, mintha ne lehetne a helyébe lépőt is élvezni, hanem azért, mert amit elveszített, olyasmi volt, amit ténylegesen élvezett, és aminek örömeit kiismerte; ami pedig felváltja, olyasmi, ami iránt nem alakult ki benne ragaszkodás. Következésképpen a kicsi és lassú változásokat elviselhetőbbnek fogja érezni a nagyoknál és a hirteleneknél, és minden megjelenési formájában nagyra fogja értékelni a folyamatosságot. Egyes változások nem is jelentenek nehézséget számára, ez azonban nem azért van így, mintha nyilvánvaló javulást képviselnének, hanem pusztán azért, mert könnyen feldolgozhatók; az évszakok változását visszatérésük közvetíti, a gyermekek felnövést pedig a folyamatosság. A konzervatív hajlamú ember általában könnyebben alkalmazkodik a várakozásával nem ellentétes változásokhoz, mint olyasminak a pusztulásához, ami minden jel szerint nem hordozta magában felbomlásának csíráit.

Konzervatívnek lenni továbbá nem pusztán a változástól való idegenkedést jelenti (ez egyéni vonás is lehet), hanem egy minden ember életében kényszerűleg jelentkező tevékenység – a változásokhoz való alkalmazkodás – módja is egyben. A változás ugyanis fenyegeti az azonosságot, s minden változás valaminek a visszahozhatatlan eltűnésével jár. Egy ember (vagy egy közösség) azonossága nem egyéb, mint esetlegeségek szakadatlan sorozata, melyek egyformán a körülmények kegyétől függnek, és amelyeknek jelentősége megszokottságukkal arányosan nő; vagyis nem valamiféle erődítmény, amelybe visszavonulhatunk. Az egyetlen eszköz, amellyel azonosságunkat (tehát önmagunkat) a változás ellenséges erőivel szemben védhetjük, tapasztalataink nyitott tartománya; nem tehetünk mást, mint hogy súlyunkat a legbiztosabb talajon nyugvó lábunkra helyezzük át, hogy ragaszkodunk azokhoz a megszokott dol-

gokhoz, amelyek közvetlenül nem forognak veszélyben, s ily módon dolgozzuk fel az újat, anélkül, hogy felismerhetetlenné válnánk magunk számára. A maszájok, amikor régi lakóhelyükről a jelenlegi kenyai rezervátumba költöztették őket, emlékezetükben magukkal vitték hegyeik, síkságaik és folyóik nevét, s új lakóhelyük hegyeit, síkságait és folyóit ugyanazokkal a nevekkel látták el. Minden, jelentős változást elszenvedni kénytelen ember vagy nép valami efféle konzervatív kibúvó segítségével kerüli el a ki-pusztulás szegényét.

Változásokat kénytelenek vagyunk elszenvedni, s a konzervatív vérmérsékletű ember (vagyis az olyan ember, aki erősen hajlik azonosságának megőrzésére) nem lehet közömbös irányukban. Amikor megítéli őket, főleg a velük járó felfordulásra tekint, és mindenkihez hasonlóan ő is mozgósítja erőit, hogy megküzdjön velük. Az újítás ezzel szemben a tökéletesedés eszméjének megtestesülése. A konzervatív vérmérsékletű ember azonban nem tartozik a buzgó újítók közé. Először is nem hajlik arra a nézetre, hogy csak akkor történik valami egyáltalán, ha nagy változások zajlanak, ezért aztán nem nyugtalanítja őt az újítás hiánya; figyelmének nagy részét a valóságosan meglévő dolgok használata és élvezete köti le. Tudatában van továbbá, hogy nem minden újítás javulás is egyben, s hajlik arra a nézetre, hogy aki újít, miközben semmit nem javít, az – szándékosan vagy sem – egyszerűen könnyelmű vagy ostoba. Amikor egy újító elgondolás meggyőző javulásnak ígérkezik, a konzervatív hajlamú ember még akkor is csak úgy fogadja el, hogy kétszeresen megvizsgálja, mit állít és milyen alapon. Az ő szémszögéből nézve nincs javulás változás nélkül, a változás pedig mindig meg-rázkódtatással jár, s a várt haszon mindig csak ezzel összefüggésben értékelhető. Amikor erről meggyőződött, még mindig lesznek egyéb megfontolások, amelyeket tekintetbe kell vennie. Az újítás mindig kétértelmű vállalkozás, melyben a nyereség és a veszteség (még ha a megszokásból fakadó meghittség elvesztését nem tekintjük is) olyan szorosán összefonódik, hogy a végső eredményt jószerével lehetetlen megjósolni; nem létezik olyan fejlődés, amely egyszerűen csak fejlődés és semmi egyéb. Az újítás ugyanis olyan tevékenység, amely nemcsak a kívánt „tökéletesedést” idézi elő, hanem új, összetett helyzetet teremt, melynek ez a tökéletesedés csupán egyik összetevője. A teljes változás mindig átfogóbb, mint a tervezett, s a változás velejáróinak összességét sem előre látni, sem körülírni nem lehet. Ezért valahányszor újítunk, a változás biztosan túlmegy a szándékolton, bizonyosan nemcsak nyereség, hanem veszteség is lesz, és még csak egyenlően megoszlan sem fog az érintett emberek között; a változásból fakadó előnyök, meglehet, nagyobbak lesznek a tervezettnél, ám megvan a kockázata, hogy kedvezőtlen irányú változások is jelentkeznek a másik oldalon.

A konzervatív vérmérsékletű ember mindebből levonja a megfelelő következtetéseket. Először is, az újítás biztos veszteséggel és lehetséges nyereséggel jár, ezért a bizonyítás terhe, hogy a javasolt változás összegzésében előnyös lesz, a leendő újító vállán nyugszik. A konzervatív hajlamú ember másrészt úgy hiszi: minél inkább hasonlít az újítás a növekedésre (vagyis minél világosabban benne sejlik már a fennálló helyzetben, s nem csupán ráerőltetett), annál kisebb a valószínűsége annak, hogy a végelszámolásban a veszteség eleme lesz az uralkodó. Harmadrészt úgy véli: az olyan újítás, amely valamely meghatározott hiányosságra adott válasz, amelynek célja valamely meghatározott egyensúlyhiány orvoslása, kívánatosabb az olyan újításnál, amelynek ihletője valamilyen általános elképzelés az emberi életviszonyok tökéletesített állapotáról, végül pedig messze-messze kívánatosabb, mint az olyan újító javaslat, amely e tökéletesség valamiféle látomásából indul ki. Az ilyen ember ezért jobban kedveli a ki-

csiny és korlátozott újításokat a nagyszabásúaknál és meghatározatlanoknál. Negyedrészt inkább a lassú ütemet nézi jó szemmel, mint a gyorsat, s nem sajnálja az időt arra, hogy számba vegye a közvetlen következményeket és megfelelő kiigazításokat tegyen. Végezetül pedig meg van győződve az alkalom fontosságáról, és ha az egyéb feltetelekben nincs különbség, azt tekinti az újításra legalkalmasabb helyzetnek, amikor legnagyobb a valószínűsége, hogy a tervezett változás csak a szándékok megvalósulását hozza magával, és amikor a legkisebb az esély arra, hogy a nem kívánt és irányít-hatatlan következmények rontó hatást fejtsenek ki.

A konzervatív hajlam tehát szívélyes és igenlő hozzáállás az élvezethez, s ennek megfelelően hűvös és kritikus a változás és az újítás irányában: az egyik irányultság a másiktól nyeri támaszát és értelmét. A konzervatív vérmérsékletű ember úgy hiszi, hogy az ismert jót nem szabad könnyedén odadobni az ismeretlen még jobbért. Nem szerelmese annak, ami veszélyes és nehéz, nem kalandvágyó, nem érez ösztönzést arra, hogy ismeretlen tengereken hajózzék, nem varázsolja el a gondolat, hogy eltűnhet, hogy hajmeresztő helyzetekbe keveredhet vagy hogy hajótörést szenvedhet. Ha mégis rákényszerül, hogy ismeretlen vizeken hajózzék, mindenekelőtt arra ügyel majd, hogy mindvégig leeresztett mélységmérővel haladjon. Amiben mások valószínűleg féltenséget látnak, azt ő mint ésszerű előrelátást becsüli magában, amiben mások téltenséget vélnek felfedezni, azt ő inkább élvezetre, mint kiaknázásra irányuló hajlamként méltányolja. Óvatos ember, aki hajlik arra, hogy egyetértését, illetve egyet nem értését ~~ne~~ abszolút fogalmakban fejezze ki, hanem fokozatok mentén. A helyzetet szemlélve olyan dolgokra figyel, amelyek veszélyt jelenthetnek arra nézve, ami világában megszokott és meghitt.

2

Általános nézet, hogy ez a konzervatív hajlam meglehetősen mélységgel az úgynevezett „emberi természet”-ben gyökerezik. A változás fárasztó, az újítás erőfeszítést követel, az emberek pedig – úgymond – inkább lustaságra hajlamosak, mintsem erélyességre. Ha egyszer meglelték a módját a világban való tűrhető elboldogulásnak, nemigen fűlik többé a foguk ahhoz, hogy keressék a bajt. Természettől fogva tartanak az ismerlentől, és a biztonságot előnyben részesítik a veszéllyel szemben. Ódzkodnak az újítástól, és ha elfogadják a változást, ezt nem azért teszik, mert kedvükre való, hanem mert – ahogy La Rochefoucauld szerint a halált elfogadják – nem elkerülhető. A változás inkább szomorúságot kelt, semmint vidámságot: a mennyország nemcsak a tökéletes, hanem ugyanannyira a változatlan világ álma is. Természetesen azok, akik így értelmezik az „emberi természet”-et, egyetértenek abban, hogy ez a hajlam nem az egyetlen; csupán azt állítják, hogy rendkívül erős hajlandóság, sőt talán a legerősebb az emberi hajlandóságok között. És ez a nézet nem is alaptalan: az emberi életviszonyok valóban nagyon mások volnának, ha az emberek preferenciáiban nem volna jó adag konzervativizmus. A primitív népek állítólag ragaszkodnak ahhoz, amit ismernek, és idegenkednek a változástól, az ókori mítoszokban rengeteg figyelmeztetéssel találkozunk, amelyek óva intenek az újítástól, az élet vezetésére vonatkozó népi bölcsességeink és közmondásaink pedig szintén bővelkednek a konzervatív előírásokban; és gondoljuk csak meg, hányszor csal könnyet gyermekeink szemébe a változásokhoz való alkalmazkodás kényszere. Tulajdonképpen ahol határozott azonosság alakul ki, vagy ahol úgy érzik, az azonosság kényes egyensúlyban van, valószínű, hogy a konzervatív hajlam kerekedik fölül. Ugyanakkor az ifjúkort inkább a kalandvágyó és kísérletező

hajlandóság jellemzi; amikor fiatalok vagyunk, nincs, mi kívánatosabbnak tűnne föl a kockáztatásnál: *pas de risque, pas de plaisir*. És míg bizonyos népek hosszú időközön át, úgy tűnik, sikeresen elkerülték a változást, addig más népek története gyakran az átható és merész újítás időszakait mutatja. Tulajdonképpen nem sokat nyerhetünk az „emberi természet”-ről folytatott általános spekulációval: az „emberi természet” semmivel sem állandóbb, mint bármi más, általunk ismert dolog. Sokkal többet árul el tárgyunkról a jelen lévő emberi természet, vagyis önmagunk vizsgálata.

Megítélésem szerint mostani önmagunkban a konzervatív hajlam egyáltalán nem erős. Képzelnünk csak el egy előítéletektől mentes idegent, aki az utóbbi öt évszázad történelme alapján megítéli jellemünket: teljes joggal gondolhatná, hogy szerelmesek vagyunk a változásba, hogy minden vágyunk újítani, hogy még önmagunkkal sem érzünk együtt, vagy nem számít nekünk, kik és mik voltunk, hiszen ezeket a dolgokat komoly megfontolásra érdemesíteni sem vagyunk hajlandók. Általában sokkal élenkebben hat ránk az új dolgok bővölete, mint a megszokottak kényelme. Hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy ha nagy újítások nincsenek folyamatban, akkor nem is történik semmi lényeges, és amit nem tökéletesítünk éppen, az bizonyára rosszabbodik. Pozitív előítélettel közelítünk ahhoz, amit még nem próbáltunk ki. Készségesen feltesszük, hogy minden változás valamiképpen jobb helyzetet eredményez, és könnyedén hagyjuk magunkat meggyőzni, hogy újító ténykedésünk minden következménye tökéletesedés, de legalábbis ésszerű ellenérték az elérni kívánt tökéletesedésért cserébe. A konzervatív, ha hazardírozni kényszerülne, a legbiztosabb tétet tenné meg, mi viszont hajlamosak vagyunk arra, hogy minimális számítás alapján, az esetleges veszteségre fittyet hányva kövessük egyéni képzelgéseinket. Mohóságig menő szerzésvágyunkban készek vagyunk elvetni a meglévő kockát felnagyított képmása kedvéért, melyet a jövő tükre vetít elénk. Világunkban, ahol mindent szakadatlanul tökéletesítünk, semmit nem a végérvényesség igényével állítunk elő; mindent úgy gyártunk, hogy eleve beleépítjük a tökéletesítés valószínűségét. Az emberi lények kivételével mindennek folyamatosan csökken a várható élettartama. A kegyelet és a hűség múló érzések csupán, s a változások tempója arra figyelmeztet: ne vállaljunk túlságosan mélyreható kötődéseket. Mindent hajlandók vagyunk egyszer kipróbálni, tekintet nélkül a következményekre. Az egyik tevékenység lázasan igyekszik „up to date”-ebbnak tűnni a másiknál, s nemcsak gépkocsikat és televíziókat dobunk ki egyik napról a másikra, hanem erkölcsi és vallásos meggyőződéseket is. Szemünket a mindenkori legújabb modellre vetjük. Látni annyi, mint elképzelni, hogy mi lehetne annak a helyében, ami van, tapintani annyi, mint átalakítani. Bármi legyen is a világ alakja vagy minősége, nem sokáig marad úgy, bármennyire akarjuk is. És a mozgalom élcsapata energiájával és vállalkozószellemével a hátul kullogókat is megfertőzi. *Omnes eodem cogemur*: amikor már nem vagyunk elég fűrgelábúak, meghúzódunk valahol a csapatban.¹

Ez a változásra sarkalló vágy természetesen nem egyetlen alkotóeleme jellemünknek (a becsben tartás és a megőrzés impulzusa nem halt ki belőlünk teljesen), ám aligha kétséges, hogy a változás vágya az uralkodó. Ilyen körülmények között majdhogynem természetes, ha túlnyomóan „progresszív” gondolkodási habitusunk fényében a konzervatív hajlam nem úgy jelenik meg, mint érthető (vagy akár plauzibilis) lehetőség, hanem vagy mint sajnálatos akadály az éppen zajló változás útjában, vagy mint annak a múzeumnak a gondnoka, amely a bámuló gyermekszemek kedvéért idejétmúlt vívmányok különös, avított példányait őrizgeti; mint őrzője mindannak, amit időnként elpusztításra még éretlennek tekintünk, és amit (ironikus módon) az életet kényelmessé tevő dolgok néven emlegetünk.

Azt várhatnánk, hogy a konzervatív hajlamról és jelenlegi sorsáról szóló leírásunk ezzel véget is ér, hiszen azt az embert, akiben ez a hajlam erős, utoljára az ár ellen úszva láttuk, és nem tulajdonítottunk jelentőséget neki; nem mintha mondanivalója szükségképpen hamis volna, hanem mert tárgyszerűtlenné vált, túljártak az eszén, mégpedig nem valamiféle belső hiba folytán, csupán csak így hozta az események sodra; kopottas, félnék, nosztalgikus figura, aki kitaszítottként szánalmat kelt, reakcióként pedig megvetést vált ki. Én azonban mindezek ellenére is úgy hiszem: nem mondtunk még el minden elmondhatót. Bár mostani viszonyaink között a konzervatív beállítottság általában véve szembetűnő értékcsökkenésen megy át, mégis vannak esetek, amikor ez a hajlam nemcsak hogy továbbra is helyénvaló, de a lehető legteljesebben helyénvaló; bizonyos más vonatkozásokban pedig egyértelműen konzervatív irányba hajlunk.

Mindenekelőtt is van egy olyan (még nem kihalt) tevékenységfajta, amelyben csak is annak köszönhetően vehetünk részt, hogy konzervatív hajlamúak vagyunk: olyan tevékenységekre gondolok itt, amelyekben az aktuális élvezet kedvéért veszünk részt, amelyekben nem keresünk sem nyereséget, sem jutalmat, sem bármiféle díjat vagy az élményen túlmenő eredményt. Amikor felismerjük, hogy ezekben a tevékenységekben a konzervatív hajlam a meghatározó elem, akkor a konzervativizmus többé nem úgy jelenik meg, mint valamiféle előítéletes, ellenséges hozzáállás az emberi viselkedés egész spektrumát átfogni képes „progresszív” magatartáshoz, hanem mint olyan hajlam, amelynél az emberi tevékenységek nagy és jelentős részében nincs is helyénvalóbb. Azt az embert pedig, akiben ez a hajlam mindenekelőtt való, többé nem úgy látjuk, mint aki saját konzervativizmusát hajlamos válogatás nélkül mindenféle emberi tevékenységre ráerőltetni, hanem olyan lényként pillantjuk meg, aki jobban szeret azokban a tevékenységekben elmerülni, amelyekben a konzervatív hajlam egyedülállóan helyénvaló. Vagyis ha hajlunk is arra (mint legtöbben), hogy a konzervatív hajlam érvényét ne terjesszük ki az általában vett emberi viselkedésre, akkor is marad az emberi magatartásnak egy olyan válfaja, amelynek ez a hajlam nem csupán odaillő eleme, hanem egyenesen elengedhetetlen feltétele.

Természetesen számos olyan emberi viszonylat van, amelyben a konzervatív hajlam – hogy a kapcsolat nyújtotta dolgokat pusztán önmagukért élvezzük – nem különösebben helyénvaló: például úr és szolga, tulajdonos és bírósági végrehajtó, eladó és vevő vagy felettes és beosztott viszonya. Ezekben a viszonyokban mindegyik résztvevő valamilyen szolgáltatás vagy szolgáltatásért járó ellentételezés kedvéért vesz részt. A vevő, aki azt találja, hogy az eladó nem tudja kiszolgálni kívánságát, vagy megpróbálja rábírnival az eladót készlete bővítésére, vagy máshoz fordul, a vevő kívánságát kiszolgálni nem tudó boltos pedig megpróbál a vevőben olyan más kívánságokat ébreszteni, amelyeket ki tud szolgálni. A megbízó, aki úgy érzi, ügynöke rosszul szolgálja az érdekeit, más ügynök után fog nézni. A szolga, ha úgy érzi, szolgálatait nem viszonozzák megfelelően, fizetésemelést kér, az pedig, aki munkakörülményeivel elégedetlen, megpróbál változtatni. Röviden szólva, ezek mind olyan viszonyok, amelyekben a résztvevők valamiféle eredményre törekednek; mindegyik felet az érdeklő a másikban, hogy meg tudja-e adni neki, amit tőle vár. Ha az igény nem találkozik tárgyával, a viszonyt várhatólag nem újítják meg, vagy megszüntetik. Ilyen viszonyokban konzervatív módon viselkedni – élvezni a jelenlévőt és az adottat, pusztán, mert megkedveltük, és ismerőssé vált, jöllehet semmilyen kívánságot nem képes kielégíteni –, *jusq'aubutiste* konzervativizmusról tanúskodik, minden olyan viszony irracionális elutasításáról, amely valamilyen más hajlam működtetését igényelné. Ugyanakkor úgy tűnik, még ezekből

a viszonyokból is hiányzik valami nagyon is odaillő, ha a pusztá adok-kapokra korlátozódva nem engedik meg, hogy az ismerősség érzése utat nyisson a hűség és a ragaszkodás kialakulásának.

Vannak azonban másféle viszonyok, amelyekben semmiféle eredményre nem törekszünk, amelyekben csak magukért ezekért a viszonyokért veszünk részt; amelyeket nem azért élvezünk, amit nyújtanak, hanem azért, amik. Így van ez például a barátsággal. A barátságra jellemző ragaszkodás a meghittség sejtetéséből sarjad, és az egyéniségek belső világának egymásba történő beavatásában áll. Van, aki addig megy hentesből henteshez, amíg rá nem akad az ízlésének tökéletesen megfelelő húsárura; van, aki addig taníttatja az ügynökét, amíg az meg nem felel az elvárásainak: mindkettő olyan viselkedés, amely a szóban forgó viszonyban nem számít illetlennek. Ezzel szemben egy barátot elhagyni, mert nem úgy viselkedik, ahogy vártuk, és nem hajlandó elvárásaink szerint megváltozni: ez olyan ember magatartása, akinek tökéletesen elhibázott elképzelése van a barátságról. A barátokat nem az érdekli, hogy mivé lehet egymást alakítani, pusztán az, hogy élvezetüket lelik egymásban; ez az élvezet pedig előfeltételezi a készséges elfogadását annak, ami van, és a változtatás vagy tökéletesítés vágyának hiányát. Egy barát nem az a személy, akitől azt várnánk, hogy bizonyos módokon viselkedjék, vagy aki bizonyos szükségleteket elégítene ki, akinek hasznos képességei vagy pusztán kellemes tulajdonságai volnának, vagy aki számunkra elfogadható véleményekkel rendelkezne, egy barát olyan valaki, aki foglalkoztatja képzeletünket, aki elmélkedésre sarkall, aki érdeklődést, együttérzést, örömet vált ki, s mindennek forrása egyszerűen a kialakult kapcsolat. Egy barát nem fölcserélhető: mérhetetlen különbség van aközött, ha egy barát örökre eltávozik és aközött, ha a szabónk bezárja a boltját. Barát és barát viszonya nem haszonelvű, hanem drámai; a kötődés nem a hasznossággal, hanem a meghittséggel kapcsolatos; a barátságot éltető hajlam nem „progresszív”, hanem konzervatív. És ami igaz a barátságra, az nem kevésbé igaz más élményekre is – a hazafiság élményére például, vagy a társalgására. Mindegyikük élvezete feltételezi a konzervatív hajlamot.

Vannak aztán olyan, emberi viszonylatokkal nem érintkező tevékenységek, amelyekben nem a jutalomért, hanem a tevékenység nyújtotta élvezetért veszünk részt, és amelyeknél szintén a konzervatív hajlam az egyedül odaillő. Vegyük például a horgászást. Ha célunk pusztán az, hogy halat fogjunk, butaság lenne túlzottan konzervatívnek lennünk. Megkeressük a legjobb csalit, elvetjük a tapasztalat szerint sikertelen technikákat csakúgy, mint a konkrét horgászhelyekhez fűződő, nem kifizetődő ragaszkodást, az áhítat és a hűség értelmét vesztí; még az is lehet, hogy bölcsen tesszük, ha a tökéletesség kedvéért hajlandók vagyunk legalább egyszer mindent kipróbálni. A horgászás azonban olyan tevékenység, amelyet nemcsak a fogás nyújtotta haszonért, hanem magáért a horgászásért is művelhetünk, s a horgász a nap végeztével üres kézzel is elégedetten térhet haza. Amikor így áll a helyzet, akkor a tevékenység szertartássá vált, és a konzervatív megközelítés teljesen helyénvaló. Miért is foglalkoztatna a legjobb felszerelés gondolata, amikor nem számít, hogy fogunk-e valamit? Ami számít, az a képesség működtetésével járó élvezet (vagy talán egyszerűen csak az idő eltöltése),² s ezt bármilyen csalival átélhetjük, amennyiben ismerős és a célra nem végletesen alkalmatlan.

Minden olyan tevékenységben tehát, amely egyszerűen az élvezetre irányul, még hozzá nem a vállalkozás sikeréből, hanem a foglalatosság ismertségéből fakadó élvezetre, a konzervatív hajlam ölt alakot. Ilyen tevékenység sok van. Fox a szerencsejátékot is közéjük sorolta, amikor azt mondta róla, hogy kétféle kimagasló élvezetet nyújt:

a nyereség, valamint a veszteség élvezetét. Ebből a fajtából tulajdonképpen csak egyetlen olyan tevékenységre tudok gondolni, amely nem konzervatív hajlamot kíván: a divat szeretére, vagyis az önmagáért való változásban lelt szeszélyes élvezetre, mely független attól, ami a változás eredményeként létrejön.

Ennyit azokról a tevékenységekről – és számuk korántsem csekély –, amelyekben csak a konzervatív hajlamnak köszönhetően vehetünk részt. Vannak azonban a tevékenykedésnek olyan formái is, amelyek közben adódnak esetek, amikor a konzervatív hajlam a leginkább illő. Tulajdonképpen alig akad tevékenység, amelynek egyik vagy másik pontján ne volna szükség a konzervatív hajlamra. Valahányszor a stabilitás előnyösebb a tőkéletesítésnél, valahányszor a bizonyosság értékesebb, mint a spekuláció, az ismertség vonzóbb, mint a tőkéletesség, a kölcsönösen elismert tévedés előbbre való, mint a vitatott igazság, a betegség elviselhetőbb, mint maga a gyógy mód, az elvárások kielégítése fontosabb, mint „igazságos” voltuk, valahányszor jobb valamilyen szabály, mint semmilyen szabály: a konzervatív hajlam minden más hozzáállásnál helyénvalóbb; és akármilyen felfogást valljunk is az emberi viselkedésről, ezek a tevékenységek mindenképpen az emberi élethelyzet nem elhanyagolható területét teszik ki. Vajon a konzervatív hajlamú ember – akár a közönségesen „progresszív”-nek nevezett társadalom mércéjével mérve is – tényleg csupán a körülmények elsöprő árjával szemben magára hagyatva küszködő különc? Azokról, akik így látják, nem vagyunk kénytelenek azt hinni, hogy a világot olyan szemüvegen át nézik, amely kizárja látóterükből az emberi élethelyzetek széles sávját?

A legtöbb olyan tevékenységben, amelyet nem a saját kedvéért folytatunk, a megfigyelés bizonyos szintjén különbség jelentkezik a kitűzött projektum és az alkalmazott eszközök, a vállalkozás és a véghezviteléhez igénybe vett szerszámok között. Ez a megkülönböztetés természetesen nem abszolút; a cselekvési terveket gyakorta a rendelkezésre álló szerszámok szülik és irányítják; ritkább esetben a szerszámokat tervezik eleve egy bizonyos projektum célkitűzéseire. És ami egyik alkalommal tervezet, az más alkalommal szerszám. Van aztán legalább egy jelentős kivétel is: a költői tevékenység. A megkülönböztetésnek mégis van némi viszonylagos haszna, mert felhívja figyelmünket arra a helyénvaló különbségre, amely a helyzet két összetevőjével kapcsolatos hozzáállásunkban megmutatkozik.

Általánosságban azt mondhatjuk, hogy az eszközökhöz való hozzáállásunk konzervatívabb – mégpedig jó okkal –, mint a projektumokkal kapcsolatos magatartásunk. Úgy is mondhatnánk, hogy az eszközök kevésbé alkalmas terepet nyújtanak az újító törekvéseknek, mint a projektumok. Ritka eseteiktől eltekintve ugyanis a szerszámokat nem arra tervezzük, hogy egy bizonyos projektum céljainak kiszolgálása után félredobjuk őket, hanem úgy, hogy projektumok egész sorának igényeit ki tudják szolgálni. Ez érthető is, hiszen a legtöbb eszköz nem sokat ér a használatában való jártasság nélkül, a jártasság pedig elválaszthatatlan a gyakorlattól és az ismerősségtől; a képzett ember – legyen az tengerész, szabó vagy könyvelő – olyan ember, aki bizonyos eszközök bizonyos készletével alapos ismeretségben van. Sőt egy adott ács gyakran ügyesebben tudja használni saját szerszámait, mint az általánosan használt ácsszerszámok más példányait; az ügyvéd is otthonosabban forgatja Pollock TÁRSASÁGI TÖRVÉNY-ének vagy Jarman VÉGRENDELETI JOG-ának (saját kezű jegyzeteivel ellátott) saját példányát, mint bármely másikat, noha szóról szóra egyeznek. Az ismerősség érzése az eszközhasználat lényegéhez tartozik, s amennyiben az ember eszközhasználó állat, annyiban hajlik rá, hogy konzervatív is legyen.

Számos, közhasználatban lévő eszköz nemzedékeken át változatlan maradt, mások jelentős módosításokat éltek meg, s szerszámkészletünk találmányok és újratervezés révén folytonosan bővül, illetve tökéletesedik. A konyhák, a gyárak, a műhelyek, az építkezések és az irodák a régóta bevált és az újonnan feltalált berendezések sajátos keverékét mutatják. De bárhogy legyen is ez, amikor valamire vállalkozunk, amikor bármiféle elgondolás megvalósításához látunk – legyen az egy sütemény elkészítése vagy egy ló megpatkolása, egy kölcsön vagy egy vállalat „lebegtetése”, halászás vagy biztosítási kötvényekkel való hálazás, egy hajó megépítése vagy egy öltözet ruha elkészítése, gabonavetés, burgonyaszedés, portói bor pincézése vagy duzzasztógát építése: bármi legyen is tehát, mindenképpen olyan ügynek ismerjük el, amelynek kapcsán különösen helyénvaló dolog konzervatív módon közelíteni az alkalmazott szerszámokhoz. Ha nagyszabású tervről van szó, azt olyan emberre bízunk, aki rendelkezik a megkívánt tudással, és elvárjuk tőle, hogy olyan alkalmazottakkal dolgoztasson, akik ismerik a szakmájukat, és járatosak bizonyos szerszámkészletek használatában. A szerszámhasználók eme hierarchiájának valamely pontján felvethető, hogy az adott feladat elvégzéséhez a rendelkezésre álló szerszámkészlet bővítésére vagy módosítására lenne szükség. Az ilyen javaslatok nagy valószínűséggel valahonnan a hierarchia közepe tájáról fognak érkezni. Csodálkozunk például, ha egy tervező azt mondaná: „Most fel kell függesztenem a munkát, ugyanis bizonyos alapvető kutatások véget el kell vonulnom, várhatóan mintegy öt évre” (az ő szerszámosládája ugyanis egy bizonyos ismeretanyag, s azt várjuk tőle, hogy mindig a „keze ügyében” legyen, és értsen hozzá). Ugyancsak furcsállnánk a hierarchia alján elhelyezkedő szakítól, ha saját szerepének betöltéséhez alkalmatlan szerszámkészletet hordana magával. Ám ha felvetődik is ilyen javaslat, és meg is valósítják, az nem kérdőjelezi meg azt, hogy a használatában lévő szerszámkészlet vonatkozásában indokolt konzervatívnak lenni. Sőt elég világos is, hogy soha semmilyen feladatot nem lehetne elvégezni, soha semmilyen ügyletet nem lehetne lebonyolítani, ha a szerszámainkhoz való hozzáállásunk az adott esetben nem lenne általánosságban szólva konzervatív. És mivel időnk legnagyobb részét ilyen vagy amolyan ügyletekkel való foglalatosság tölti ki, és valamiféle szerszámok nélkül keveset tehetünk, a konzervatív hajlamnak szükségképpen nagy tere van természetünkben.

Az ácsmester megérkezik, hogy elvégezzen egy munkát, esetleg éppen olyat, amelynek pontosan megfelelő korábbi gyakorlatában még egyszer sem fordult elő; így is, úgy is ismerős szerszámainak készletével érkezik, s az egyetlen esély a munka elvégzésére ügyességében rejlik, amellyel rendelkezésére álló eszközeit forgatni tudja. Amikor a vízvezeték-szerelő a szerszámaiért megy, a szokottnál jóval többet kellene várunk rá, ha új eszközöket akarna fölhalálni vagy a régieket kívánná tökéletesíteni. Senki nem kérdőjelezi meg a pénznek a piacon játszott szerepét. Semmiféle üzletet nem lehetne nyélbe ütni, ha a használatban lévő súly- és űrmértékrendszer használhatóságát minden font sajt vagy minden pint sör kimérése előtt tüzetesen összevetnénk más súly- és űrmértékrendszerek használhatóságával. A sebész nem áll le egy operáció kelles közepén, hogy újratervezze eszközeit. A marylebone-i krikettklub nem ad felhatalmazást szélesebb vagy keskenyebb ütő vagy más súlyú labda használatára egy nemzetközi meccs vagy akár csak a krikettszezon kelles közepén. Amikor a házunk lángokban áll, akkor – mint Disraeli mondta – nem a tűzelhárítási kutatóintézetrel lépünk érintkezésbe, hogy tervezzon nekünk új berendezést – hacsak nem bolondultunk meg –, hanem a kerületi tűzoltósággal. A zenész lehet, hogy zenét rögtönöz, ám igencsak kutyaszorítóban érezné magát, ha egyidejűleg azt is elvárnánk tőle, hogy hangszert rögtönözzön. Amikor különösen fogós feladat előtt állunk, a szakember a táskájában la-

puló új tervezésű, de még nem kellően kézre álló szerszámmal szemben gyakran előnyben részesíti az olyan alkalmatosság használatát, amelynek minden csínját-bínját tökéletesen kiismerte. Kétségtelenül megvan a helye és az ideje annak, hogy az ilyen dolgokkal kapcsolatban radikálisak legyünk, a megfelelő hely és idő a szerszámok terén történő újítás előmozdítására és a tökéletesítésre, ám az is nyilvánvaló kell legyen, hogy ezek olyan esetek, amikor konzervatív hajlamunknak engedve cselekszünk.

Mármost ami igaz általában a szerszámokra (szemben a projektumokkal), az még nyilvánvalóbban igaz egy bizonyosfajta általános használatban lévő eszközre, nevezetesen a viselkedési szabályokra. Ha kalapácsokról és fogókról vagy ütőkről és labdák-ról elmondhatjuk, hogy viszonylag védettek a változással szemben, s ennyiben ismerőseink, még inkább fontos, hogy ugyanezt például a hivatali rutinokról is elmondhassuk. A bejárattott ügyvezetés kétségtelenül tökéletesíthető, de az is igaz, hogy hasznossága a megszokottság függvényében nő. A bevett gyakorlathoz nem konzervatív hozzáállással közelíteni nyilvánvaló balfogas. Természetesen adódhatnak kivételes döntést igénylő rendkívüli alkalmak, mégsem lehet kétséges, hogy a bejárattott gyakorlattal kapcsolatban a konzervatív hozzáállás helyénvalóbb a reformeri megközelítésnél. Gondoljunk csak egy közgyűlés lefolytatására, az alsóház vitaszabályzatára vagy a törvényszék eljárás módjára. Ezeknek az előzetesen lefektetett megegyezéseknek a legfőbb értéke az, hogy rögzítettek és ismerősek, elvárásokat alapoznak meg és elégitenek ki, lehetővé teszik, hogy kényelmes rendben elhangozhassék bármi, amit csak fontos lehet elmondani, megakadályozzák a tárgyhoz nem tartozó összeütközéseket, és emberi energiát takarítanak meg. Tipikus szerszámok-eszközök, melyeket különböző, de hasonló feladatok elvégzésére használhatunk. Elmélyült gondolkodás és választás termékei, nincs bennük semmi szent vagy sérthetetlen, változtathatók és tökéletesíthetőek, ám ha velük kapcsolatos hozzáállásunk nem lenne általában véve konzervatív, ha hajlanánk rá, hogy minden alkalommal vitatkozzunk róluk és változtassunk rajtuk, akkor igen hamar elértéktelenednének. Bár ritka alkalmakkor hasznos lehet egy szabályt felfüggeszteni, mégis kiváltképpen helyénvaló, ha működtetés közben nem újítunk és nem tökéletesítünk rajta. Vagy vegyük például egy játék szabályait. Ezek is gondolatmunka és választás termékei, és vannak alkalmak, amikor helyénvaló az újabb tapasztalatok fényében újbóli megfontolás tárgyává tenni őket, ennek ellenére csak konzervatív alapállásból közelíthetünk hozzájuk helyesen, s elhibázott dolog lenne egyszerre az összeset teljesen átalakítani, kivált a játék hevében és zűrzavarában megváltoztatni vagy tökéletesíteni őket. Sőt minél hevesebben áhítják a győzelmet a felek, annál értékesebb a hajlíthatatlan szabályrendszer. A játék során a játékosok kitalálhatnak új taktikákat, rögtönözhetnek új támadási és védekezési módszereket, megtehetnek bármit ellenfeleik várakozásainak kijátszására, kivéve egy dolgot: nem találhatnak ki új szabályokat. A szabályok megváltoztatása olyasmi, amivel takarékosan kell bánni, s akkor is csak szezonon kívül.

Hogy a konzervatív hajlam miért fontos és a helyzethez illő tulajdonsága még egy olyan jellemnek is, mint a miénk, mely jobbára ellentétes irányultságú, arról jóval többet is el lehetne mondani. Nem beszéltem az erkölcsről, nem beszéltem a vallásról, de ahhoz talán eleget mondtam, hogy megmutassam, ha a minden alkalommal és minden vonatkozásban konzervatív hozzáállás oly távol áll is gondolkodási habitusunktól, hogy szinte érthetetlen számára, mégis sokféle tevékenységünk minden esetben konzervatív hajlammal társul, bizonyos esetekben tőle függ, egyes tevékenységekben pedig maga a konzervatív hajlam a vezérlő elv.

3

Hogyan értelmezzük mindezek fényében a konzervatív hajlamot a politikára vonatkoztatva? Amikor ebbe a vizsgálódásba fogok, érdeklődésem tárgya nem pusztán az, hogy ez a hajlam mennyire érthető tetszőleges körülmények között, hanem főleg az, hogy mennyire érthető a mi itteni és mostani viszonyaink közepette.

Azok a szerzők, akik ezzel a kérdéssel foglalkoztak, rendszerint az általában vett világra, az általában vett emberre és társulásának formáira, sőt a világegyetemmel kapcsolatos hitekre irányítják figyelmünket, és azt mondják nekünk, hogy a politikai konzervatív hajlam csak úgy értelmezhető helyesen, ha ilyen hitek kifejeződéséként fogjuk föl. Azt mondják például, hogy a politikai konzervativizmus az emberi viselkedéssel kapcsolatos általános konzervatív hajlam politikai megfelelője, ha valaki üzleti, erkölcsi vagy vallási téren reformista, míg a politikában konzervatív, azt következtetlennek mondják. Azt állítják, hogy a politikai konzervatív azért az, ami, mert ilyen és ilyen vallásos hiteket vall; például hisz az emberi tapasztalatban megmutatkozó természetjogban vagy a természetet és az emberi történelmet átszövő gondviselés irányította, isteni célt tükröző rendben, amelyhez az emberi nem köteles viselkedésében igazodni, mert ha nem, az csak igazságtalanságot és bajt szül. Azt mondják továbbá, hogy a konzervatív politikai hajlam az emberi társadalom úgynevezett „organikus” elméletének leképeződése, hogy a személyiség abszolút értékébe vetett hittel és az emberek vétkezésre való eredendő hajlandóságával kapcsolódik össze. Az angol ember „konzervativizmusát” még a királpártisággal és az anglikanizmussal is összefüggésbe hozták.

Félretéve a kisebb kifogásokat, amelyeket a helyzet illetően jellemzésével szemben joggal emelhetnénk, úgy tűnik nekem, hogy van egy nagy-nagy hibája. Noha igaz, hogy az említett hiteket gyakran vallották olyan emberek, akik a politikai gyakorlatban konzervativizmusra hajlottak, és ezek az emberek hitük által talán megerősítve vagy akár megalapozva is érezték hajlamukat; a politikai konzervatív hajlam általam vallott felfogásából azonban nem következik, hogy e hiteket igazaknak kell tartanunk vagy akár csak feltételeznünk. A konzervatív hajlam szerintem semmiféle szükségszerű összefüggésben nem áll semmilyen, a világegyetemre vagy az emberi viselkedésre vonatkozó átfogó nézetrendszerrel. Összefügg viszont bizonyos, a kormányzás tevékenységére és eszközeire vonatkozó meggyőződésekkel, és kizárólag ezekkel a kérdésekkel összefüggésben tehető egyáltalán érthetővé. Hadd fogalmazzam meg röviden, hogyan látom ezt a kérdést, mielőtt részleteiben kifejteném. A konzervatív politikai hajlam megértéséhez nem szükséges semmiféle természetjoghoz vagy gondviseléses rendhez, az erkölchöz vagy a valláshoz folyamodnunk: tökéletesen érthetővé válik az, ha csupán figyelembe vesszük jelenlegi életformánkat, és ha úgy hisszük (ahol is ezt a hitet a mi szempontunkból nem kell többnek tekintenünk hipotézisnél), hogy a kormányzás sajátosan meghatározott, korlátozott tevékenység, nevezetesen általános viselkedési szabályok lefektetése és megőrzése. Ezeket a szabályokat pedig nem az emberi tevékenységek tartalmát megszabó tervezettként, hanem olyan eszközökként fogjuk föl, amelyek lehetővé teszik az emberek számára a maguk választotta tevékenységek gyakorlását, mégpedig úgy, hogy ezenközben az egyéni célok megghiúsulásának eshetőségét lehetőleg minimálisra csökkentsék. Ennélfogva a kormányzás olyasmi, amivel kapcsolatban helyénvaló konzervatívnek lenni.

Kezdjük ott, ahol véleményem szerint kezdenünk kell, nem a mennyekben, hanem itt a földön: azzal, amivé lettünk, amilyenek vagyunk. Én és szomszédaim, társaim, honfiam, barátaim, ellenségeim és mindazok, akik iránt közömbös vagyok, mind emberek vagyunk, akik számos különböző tevékenységgel vagyunk elfoglalva. Mind-

annyian sokféle nézetet vallunk a legkülönbözőbb tárgyakról, és hajlamosak vagyunk ezeket a hiteket megváltoztatni, amikor egyikbe-másikba belefáradunk vagy amikor használhatatlannak bizonyulnak. Ki-ki a maga útját járja; nincs olyan valószínűtlen célkitűzés, amelynek ne akadna követője, nincs az az esztelen vállalkozás, amely ne ragadott volna magával valakit. Vannak emberek, akik azzal töltik az életüket, hogy az anglikán katekizmust árusítják zsidóknak. A világ fele azon fáradozik, hogy rábírja a másik felét: akarjon valamit, aminek eddig cseppet sem érezte hiányát. Egyéni érdeklődésünk és törekvésünk majd' mindannyiunknál hajlamos a szenvedélyességig fokozódni, legyen az dolgok előállítása vagy árusítása, üzleti tevékenység vagy sport, vallás vagy művelődés, költészet, italozás vagy kábítószer-élvezet. Mindenkinek megvan a maga preferenciái. A választási lehetőségeket (melyekből sok van) egyesek könnyedén elfogadják, mások kevésbé lelkesen üdvözlik, megint mások egyenesen terhesnek érzik. Egyesek új és jobb világokról álmodnak, mások hajlamosabbak járt utakon közlekedni vagy akár alámerülni a semmittevésben. Egyesek hajlamosak sajnálkozni a változások gyorsaságán, mások élvezetüket lelik benne, de mindannyian elismerik. Időnként elfáradunk és elalszunk, áldásos megkönnyebbülés belenézni egy kirakatba és nem látni semmit, amit magunknak kívánnánk; hálások vagyunk a rútságért, pusztán mert visszataszítja a figyelmet. Többnyire azonban a boldogságot keressük, megpróbálva kielégíteni vágyainkat, melyek kimeríthetetlenül adódnak egymásból. Egymással különféle viszonyokba lépünk, melyeket érdek, érzelmek, versengés, társulás, gyámkodás, szerelem, barátság, féltékenység vagy gyűlölet határoz meg; ezek között egyesek tartósabbak, mások mulékonyabbak. Egyezségeket kötünk, egymás viselkedésével kapcsolatban elvárásokat támasztunk, helyeslünk, közömbösekké maradunk vagy helytelenítünk. A tevékenységeknek és véleményeknek ez a változatos sokfélesége természeténél fogva összeütközésekhez vezethet: az utak, amelyeken járunk, keresztezik mások útjait, és nem mindannyian ugyanazt a viselkedést helyeseljük. Nagyjában-egészében azonban kijövünk egymással, olykor úgy, hogy engedünk, olykor úgy, hogy kitartunk álláspontunk mellett, máskor meg kompromisszum árán. Viselkedésünk olyan tevékenység, amelyet többnyire nem is tudatos és nem is bántó mértékű alkalmazkodás árán hozzáigazítottunk mások tevékenységeihez.

Hogy ennek miért kell így lennie, az most mellékes. Nem is szükségszerű, hogy így legyen. Minden további nélkül elképzelhető az emberi életviszonyok másfajta állapota, és tudjuk, hogy másutt, máskor az emberi tevékenység volt már kevésbé szerteágazó és változékony, vagy még mindig az, s a vélemények is voltak sokkal kevésbé eltérők és összeütközésre kevésbé hajlamosítók, ám lényegében véve elismerjük, hogy a fenti leírás ráillik a mi mostani állapotunkra. Ez az állapot egyszerűen kialakult, noha senki nem tervezte így vagy választotta az összes többivel szemben kimondottan ezt. Nem az elszabadult „emberi természet” terméke, hanem olyan emberi lényeké, akiket nem eredendő, hanem szerzett jellemvonásuk – az önálló választás szeretete – hajt előre. És hogy hová visz ez bennünket, arról sem többet, sem kevesebbet nem tudunk, mint arról, hogy húsz év múlva milyen kalapok vagy milyen autókarosszériák lesznek divatban.

Egyes szemlélőkben megütözést kelt a rend és az értelmes összefüggés hiánya – melyeket állapotunk fő vonásainak tekintenek –, pazarló jellege, a nyomában járó kiélegületlenség, az emberi energiák eltékozlása, az, hogy nemcsak az előre megfontolt végcél hiányzik belőle, de bármiféle kivethető mozgásirány is. Olyan izgalmas, akár egy hegyi rali, nem szolgálhat viszont azzal az elégedettségérzettel, amit egy jól vezetett üzleti vállalkozás nyújthat. Ezek az emberek hajlamosak eltúlozni a jelenlegi rendetlen-

séget; a terv hiánya szerintük olyan szembetűnő, hogy a kis kiigazítások, sőt még a káosz elhárítására tett átfogóbb intézkedések is hiábavalók. Azok, akik így vélekednek, érzéketlenek a rendtelenség emberi melege iránt, és csak a vele járó kényelmetlenséget veszik észre. De nem is az ilyen emberek megfigyelőképességének korlátai a fontosak, hanem az az irány, amelybe gondolataik innen kanyarodnak. Úgy érzik: tenni kellene valamit, ami ezt az úgynevezett káoszt renddéváltóztatná, mostani életformánk ugyanis nem méltó értelmes emberi lényekhez. Mint Apollón, amikor megpillantotta Daphnét rendezetlenül nyakába omló hajával, sóhajtának, és azt mondják magukban: „Hátha még meg is fésülné!” De ezenkívül ők még azt is mondják nekünk, hogy álmlukban látták az egész emberiséghez illő dicsőséges életmódot, melyben nincsenek összeütközések, s úgy érzik, ez az álom felhatalmazza őket arra, hogy megpróbálják eltávolítani a jelenlegi életformánkat jellemző sokféleséget és konfliktuslehetőségeket. Álmaik persze nem mindig szóról szóra hasonlóak; közös bennük azonban, hogy mindegyik olyan látomás az emberi életviszonyokról, amelyben kiküszöbölték a konfliktushoz vezető alkalmakat: olyan vízió az emberi életről, amelyben a tevékenységek össze vannak hangolva, egy bizonyos előre eltervezett irányt követnek, és amelyben az emberek minden erőforrást teljességgel kihasználnak. A kormányzás feladatát ezek a gondolkodók értelemszerűen abban látják, hogy az álmaikban elképzelt emberi állapotot tegye kötelezővé az állampolgárok számára. Kormányozni annyi, mint egy magántermészetű álmot nyilvános és kötelező életmóddá tenni. A politika ily módon az álmok találkozási terepe, és az a tevékenység, amelynek során a kormányzatot kötelezik, hogy igazodjék hivatásának ehhez a felfogásához, s ehhez ellátják a megfelelő eszközökkel.

Nem szándékom bírálni ezt az ugrásszerű megdicsőülésre törő politizálási stílust, azt a felfogást, amely a kormányzásban folytonosan fennálló üzleti ajánlatot lát; akinek sikerül hozzájutnia az emberi energiakészletekhez, az megvásárolta a jogot, hogy egy bizonyos irányba összpontosítsa őket. Ez a törekvés egyáltalán nem érthetetlen, s jelenlegi viszonyainkban sok minden van, ami kiválthatja. Szándékom pusztán annyi, hogy kimutassam: létezik a kormányzásnak egy egészen más felfogása is, mely ugyanannyira érthető és jelenlegi viszonyainkhoz bizonyos vonatkozásokban talán jobban is illő.

A kormányzással és a kormányzás eszközeivel kapcsolatos eme másik hajlam a konzervatív hajlam, melynek kiindulópontja az emberi életviszonyok fent leírt mostani állapotának elfogadása. Annak az elfogadása, hogy saját életünk kérdéseiben ragaszkodunk az önálló döntéshez, és boldogságunkat leljük ebben, a különböző, szenvedélyesen üzött vállalkozások és a kizárólagos igazság igényével hitt meggyőződések sokféleségének, a találékonyságnak, a változékonyságnak és az átfogó terv hiányának az elfogadása; a túlzásoké, a túlzott sürgésé-forgásé és a kulisszák mögötti kompromisszumé. A kormányzat feladata pedig nem az, hogy alattvalóira más hiteket és más tevékenységeket kényszerítsen, nem az, hogy oktassa vagy nevelje, hogy más módon tegye jobbá vagy boldogabbá, hogy irányítsa, hogy cselekvésre ösztökélje, hogy vezesse őket vagy hogy tevékenységeiket úgy hangolja össze, hogy semmilyen konfliktusra ne nyíljon lehetőség. A kormányzat feladata egyszerűen az, hogy uralkodjon, hogy kormányozzon. Ez pedig nem valamiféle általános mandátum, hanem konkrét és körülhatárolt célokban megjelölhető tevékenység, mely más tevékenységekkel nem kombinálható, mert különben megromlik, és az adott körülmények között nem is nélkülözhető. Az uralkodó olyan valaki, mint a sportban a játékvezető, akinek az a dolga, hogy ügyeljen a játékszabályok betartására, vagy mint az elnök, aki ismert szabályok szerint vezeti a vitát, de ő maga nem vesz részt benne.

Azt a nézetüket, hogy a kormánynak el kell fogadnia az életviszonyok jelenlegi állapotát, az ilyen beállítottságú emberek általában bizonyos általános eszmékre hivatkozva igyekeznek alátámasztani. Úgy tartják, hogy az emberi választás szabadsága abszolút érték, hogy a magántulajdon (a döntési szabadság jelképe) természetes jog, hogy az igazi hit és az erkölcsileg jó magatartás kivirágzása csak a vélemények és a tevékenységek sokféleségének talaján lehetséges. Én azonban nem hiszem, hogy ez a hajlam csak ilyen vagy hasonló hitektől kaphatna értelmet. Erre a célra valami sokkal kevésbé nagyszabású és hangzatos dolog is megteszi: annak egyszerű figyelembevételére, hogy az életviszonyok jelenlegi állapota általánosan elterjedt, hogy már megtanultuk élvezni és igazgatni; hogy nem *in statu pupillari* gyermekek, hanem felnőttek vagyunk, akik nem érzik, hogy bárki vagy bármi köteleznék őket annak igazolására, hogy saját ügyeikben jobban szeretnek maguk dönteni; annak figyelembevételére továbbá, hogy semmiféle emberi tapasztalat nem támasztja alá azt a feltételezést, miszerint a kormányon lévők valamiféle felsőbbrendű bölcsesség letéteményesei volnának, melynek köszönhetően a mi meggyőződéseinknél és tevékenységeinknél jobb meggyőzések és jobb tevékenységek ismeretének beavatottjai, és amely bölcsesség felhatalmazná őket, hogy állampolgáraikra teljesen eltérő életmódot kényszerítsenek. Röviden: ha egy ilyen hajlandóságú embertől megkérdeznék: Miért kell elfogadniuk a kormányoknak a vélemények és tevékenységek mai sokféleségét, ahelyett, hogy állampolgáraikra rákényszerítenék saját álmukat?, elég, ha erre csak ennyit mond: Már miért ne kellene? Hiszen az ő álmaik semmiben sem különböznek bárki más álmaitól; és ha unalmas dolog végighallgatni, amikor valaki elmeséli az álmát, akkor egyenesen elviselhetetlen, ha rákényszerítenek, hogy játsszuk is el. Elviseljük a monomániás embereket, mert ez a szokásunk, de miért kellene, hogy ők kormányozzanak is bennünket? Hát nem épp eléggé értelmes feladat egy kormány számára (kérdi a konzervatív hajlamú ember), hogy megvédje állampolgárait azok zaklatásától, akik energiájukat és vagyonukat valamely szívügyük szolgálatába állítják, s minden erejükkel azon vannak, hogy imádott rögeszméjüket mindenkire rákényszerítsék? Nem elég értelmes feladat egy kormány számára, ha ezt ráadásul nem úgy teszi, hogy az emberek tevékenységeit másfajta tevékenységek kedvéért elnyomja, hanem úgy, hogy határt szab a zajnak, amit ki-ki kibocsáthat?

Ha a konzervatív ember kormányzással kapcsolatos hajlama az említett dolgok elfogadásából fakad is, ez nem jelenti azt, hogy a kormányzás feladatát a semmittevésben jelölné meg. A politikai konzervativizmusra hajló ember felfogása szerint igenis van mit tenni, de ez a teendő csakis úgy végezhető el, ha az elterjedt meggyőződéseket egyszerűen azért fogadjuk el, mert már elterjedtek, az elterjedt tevékenységeket pedig egyszerűen azért, mert már bejáratottak. A kormányzat feladata pedig szerinte – kissé leegyszerűsítve – abban áll, hogy megoldja a hitek és tevékenységek sokféleségéből adódó összeütközések egy részét, és megőrizze a békét; mégpedig nem úgy, hogy tilalommal sújtja az egyéni választást és a preferenciákból fakadó sokféleséget, nem valamiféle tartalmi egyöntetűség kikényszerítésével, hanem úgy, hogy bizonyos általános eljárás szabályokat mindenkivel egyformán betartat.

A kormányzás tehát a konzervatív ember értelmezésében nem egy másik, másféle és jobb világ látomásával kezdődik; kiindulópontja inkább egyrészt annak az autonómiának az elismerése, amelyet vállalkozásai során még a szenvedélyes ember is gyakorol; másrészt az érdekeknek az az informális összehangblása, amelynek célja megkímélni az összeütközéssel járó csalódottságtól mindazokat, akikkel az ilyesmi köny-

nyen megtörténhet. A kölcsönös alkalmazkodásnak ezek az esetei olykor csupán meg-egyezések két fél között, hogy elkerüljük egymás útjait, de olykor tágabb érvényűek és tartósabb jellegűek: mint például a tengeri összeütközések elkerülését szolgáló Nemzetközi Szabályok. Úgy is mondhatnánk, hogy a kormányzás feladatának előképét nem a vallásban vagy a filozófiában, hanem a szertartásokban kell keresnünk; olyasmiről, ami nem az igazság vagy a tökéletesség keresésében, hanem a rendezett és békés viselkedés élvezetében sejlik föl.

A szenvedélyesen hívó és tevékenykedő emberek által gyakorolt önkormányzás azonban hajlamos épp akkor felmondani a szolgálatot, amikor a leginkább szükség lenne rá. A kisebb érdekütközések feloldásához gyakran elegendő, de ezeken túl nem lehet hagyatkozni rá. Mostani életformánk könnyen vezet tömeges összeütközésekhez és tömeges várakozásainak megghiúsulásához: ezek megoldására, illetve orvoslására pedig működésében pontosabb és megbízhatóbb szertartásra van szükség. Ennek a szertartásnak a letéteményese „a kormány”, az általa lefektetett szabályok rendszere pedig „a jog”. El lehet képzelni olyan kormányt, amely az érdekek összeütközésének eseteiben törvények segítségével nélkül is el tudja látni a döntőbíró szerepét, ahogyan elképzelhető szabályok nélküli játék is egy olyan játékvezető irányítása alatt, akihez vitás esetekben folyamodni lehet, és aki minden ilyen esetben pusztán ítélőképességére támaszkodva megtalálja a módját, hogy a vitázó felek kölcsönös csalódásérzetét feloldja. A dolgok ilyenén elrendezésének nem gazdaságos jellege azonban annyira nyilvánvaló, hogy minden valószínűség szerint csak azoknak jutna eszébe, akik hajlamosak az uralkodónak természetfölötti ihletettséget, valami különleges hivatást tulajdonítani – a vezér, a tanítómester vagy az igazgató hivatását. Mindenesetre a kormányzással kapcsolatos konzervatív hajlam abban a hitben gyökerezik, hogy ahol a kormányzás az állampolgárok általánosan elterjedt tevékenységeinek és hiteinek elfogadásán alapul, ott az egyetlen hozzáillő magatartás viselkedési szabályok alkotása és betartatása. Vagyis összefoglalva: a kormányzás kérdésében megnyilvánuló konzervativizmus annak a konzervativizmusnak a kifejeződése, amelyet a viselkedési szabályokkal kapcsolatban helyénvalónak ismertünk el.

Kormányozni tehát a konzervatív ember értelmezésében annyi, mint *vinculum juris* nyújtani ama viselkedési szokásokhoz, amelyek az adott körülmények között a legkisebb valószínűséggel vezetnek érdekek ütközéséből fakadó frusztrációhoz, orvoslathoz és kompenzációs eszközöket nyújtani azoknak, akik mások ellentétes viselkedésétől szenvednek, olykor büntetésekről gondoskodni azok számára, akik a szabályokat félretelva követik saját érdekeiket, és természetesen gondoskodni arról, hogy egy ilyenfajta döntőbíró tekintélyének fenntartásához elegendő hatalom álljon a jogi apparátus mögött. A konzervatív ember tehát sajátos és korlátozott tevékenységet lát a kormányzásban, nem egyetlen nagy vállalkozás igazgatását, hanem sok különféle, egyéniileg megválasztott vállalkozásban tevékenykedő emberek kormányzását. Ez a feladat nem konkrét személyekkel, hanem tevékenységekkel kapcsolatos, és a tevékenységekkel is csak annyiban, amennyiben azok összeütközésekhez vezethetnek. Nem törődik azzal, hogy erkölcsileg mi helyes és helytelen, nem az a célja, hogy az embereket jóvá vagy akár csak jobbá tegye; a kormányzás nem „az emberi nem természetes romlottsága” miatt elengedhetetlen, hanem csupán azon okból, hogy az emberek az utóbbi időben hajlanak a szertelenségre, a dolga pedig nem egyéb, mint megőrizni alattvalói között a békét, miközben ki-ki folytatja azt a tevékenységet, amelyben saját elhatározásából egyéni boldogságát keresi. És ha a dolgoknak ebből a felfogásából bármiféle általános eszme következik, az talán annyi, hogy az olyan kormány, amely nem ké-

pes biztosítani állampolgárai lojalitását, értéktelen; valamint következik belőle még, hogy míg az olyan kormány, amely (a régi puritán kifejezéssel élve) „az igazságért parancsol”, képtelen erre (mivel bizonyos alattvalói ezt az „igazság”-ot tévedésnek fogják tartani), addig az olyan kormány, amely az „igazság” és a „tévedés” iránt egyformán közömbösen csupán a békét tartja szem előtt, nem gördít akadályt a szükséges hűség kialakulásának útjába.

Mindezek után igencsak érthető, ha az az ember, aki ilyenformán vélekedik a kormányzásról, ellenérzéseket táplál az újítással szemben: a kormány ugyanis viselkedési szabályokat nyújt, és az ismerős jelleg fontos erénye egy szabálynak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ez volna az összes gondolata a kérdésről. Az emberi életviszonyok jelenlegi állapotában állandóan új tevékenységek jelennek meg és terjednek el (gyakran új találmányok következtében), és az emberek folytonosan módosítják vagy el is vetik véleményeiket; mármint ha az említett szabályok nem volnának az elterjedt tevékenységekhez és hitekhez szabottak, az ugyanúgy nem lenne kifizetődő, mint ha nem lennének ismerősek. Úgy tűnik például, hogy a találmányok és az üzletvitelben bekövetkezett számottevő változások következtében a szerzői jogi törvények nem megfelelők többé. Abban a gondolatban is van valami, hogy sem az újság, sem a gépkocsi, sem a repülőgép nem részesült még a kellő figyelemben Anglia törvényeiben; mindhárom találmány létrehozott ugyanis olyan kellemetlenségeket, amelyek enyhítésre szorulnak. Vagy például a múlt század végén kormányaink nagyszabású kodifikációt hajtottak végre országunk törvényeinek nagy részében, s ily módon egyrészt közelebbi kapcsolatba hozták őket az elterjedt nézetekkel és tevékenységi módokkal, másrészt leválasztották róluk a körülményekhez való aprólékos hozzáigazításokat, amelyek a mi sajátos angol közjogunk – a *common law* – működését jellemzik. De még e törvények közül is sok fölött már reménytelenül eljárt az idő. Vannak továbbá régebbi, nagy és fontos tevékenységi területeket szabályozó parlamenti törvényeink is (mint például a kereskedelmi hajózási törvény), amelyek még ezeknél is kevésbé illenek a jelenlegi viszonyokhoz. Újításra tehát szükség van, ha azt akarjuk, hogy a szabályok ne szakadjanak el az általuk irányított tevékenységektől. A konzervatív ember szerint azonban a szabályok módosításának soha nem szabad rákényszerítenie valamely változást a szabálynak alávett tevékenységeire és nézeteire, hanem épp fordítva: a szabálmódosításoknak kell tükrözniük az e téren beállt változásokat; soha semmilyen körülmények között nem szabad továbbá olyan nagymérvűeknek lenniük, hogy szétrombolják az „összjátékot”. Következésképpen a konzervatív hallani sem akar olyan újításról, amelyet egy pusztán feltételezett helyzet megoldására találtak ki; inkább választja egy meglévő szabály kikényszerítését, mint új szabály kitalálását. Jobbnak látja mindaddig elnapolni a szabályok módosítását, amíg napnál világosabban ki nem derül, hogy a viszonyok változása, amelynek új szabályban kell kifejeződnie, tartósnak bizonyult; gyanakvással fogadja az olyan változtatási indítványokat, amelyek túlmennek azon, amit a helyzet szükségessé tesz, az olyan uralkodókat, akik rendkívüli felhatalmazásokat követelnek, hogy nagy változásokat vihessenek végbe, és akiknek a kijelentései olyan általánosságokhoz kapcsolódnak, mint „a közjó” vagy „a társadalmi igazságosság”; ferde szemmel tekint továbbá a társadalom megváltóira, akik kardot kötnek, és elindulnak megvívni hétfejű sárkányokkal. A konzervatív ember úgy véli: gondosan mérlegelni kell, mit tekintsünk újításra okot adó alkalomnak. Vagyis hajlik arra, hogy a politikát olyasfajta tevékenységnek tekintse, amelynek során a meglévő szerszámkészletet időről időre felújítják, és általában jó karban tartják, nem pedig állandóan cserélik.

Az elmondottak talán hozzásegítenek a kormányzással kapcsolatos konzervatív hajlam megértéséhez. További részletek kidolgozásával kimutathatnánk például, hogyan értelmezi az ilyen beállítottságú ember a kormányzat másik nagy feladatát, a külpolitika irányítását, megmutathatnánk, miért tulajdonít olyan nagy értéket annak a bonyolult szabályozási rendszernek, amelyet „a magántulajdon intézményének” nevezünk; kimutathatnánk, mennyire helyénvaló annak a nézetnek az elutasítása, hogy a politika pusztán a gazdasági folyamatok kivetülése, rámutathatnánk, miért hiszi úgy, hogy a kormányzathoz illő fő (vagy talán egyetlen) jellegzetesen gazdasági tevékenység a stabil fizetőeszköz megőrzése. Ezúttal azonban, azt hiszem, valami mást kell elmondanom.

Bizonyos emberek fejében a „kormány” valamiféle hatalmas erőközpont képzetét kelti, mely arra ihleti őket, hogy ennek a rengeteg hatalomnak a legjobb felhasználásáról ábrándozzanak. Van néhány dédelgetett elképzelésük, kisebb és nagyobb szabású egyaránt, melyekről őszintén azt gondolják, hogy az emberiség javára szolgálnak, az emberek kormányzását pedig egyfajta kalandos vállalkozásnak tekintik, mely a bőséges hatalomforrás megkaparintásával kezdődik, ha szükséges, fokozásával folytatódik és abban teljeseedik ki, hogy saját dédelgetett elképzeléseiket rákényszerítik embertársaikra. Vagyis ezek az emberek hajlamosak a kormányzatban a szenvedély eszközét látni; szerintük a politika művészete a vágyak fellobbantásában és irányításában áll. Más szóval a kormányzást úgy fogják föl, mint bármiféle más tevékenységet – egy szappanfajta előállítását és árusítását, egy hely erőforrásainak kiaknázását vagy egy lakónegyed felépítését; a különbség csupán annyi, hogy az erő itt (nagyobbrészt) már mobilizálódott, és a vállalkozás csak azért figyelemre méltó, mert célja a monopólium megszerzése, és mert ha egyszer a hatalom forrását megkaparintották, sikerrel kecsegtet. Természetesen egy ilyen magánvállalkozó stílusú politikus semmire sem jutna manapság, ha nem volnának olyan emberek, akik saját vágyaikban annyira bizonytalanok, hogy rávehetőek arra: azt kérjék, amit az ilyen politikus kínál nekik; vagy ha nem volnának szép számmal olyan szolgai akaratú emberek, akik inkább bőséges juttatások ígéretében hisznek, semhogy saját szakállukra döntsének és tevékenykedjenek. De a dolog nem is megy olyan simán, mint gondolhatnánk: az ilyen politikus gyakran rosszul ítéli meg a helyzetet, és akkor még a demokratikus politika feltételei között is ráébredünk – velősen fogalmazva –, mit gondol a teve a tevehajcsárról.

A konzervatív politikai hajlamban a kormányzás tevékenységének egészen más fel fogása jut kifejezésre. A konzervatív beállítottságú ember nem azt tekinti a kormányzás feladatának, hogy felgyűjtsa a szenvedélyeket, majd új s újabb tárgyakkal táplálja lángjaikat, hanem azt, hogy az amúgy is épp eléggé szenvedélyes emberek tevékenységeibe némi mérsékletet oltson: hogy visszafogjon, feszültséget vezessen le, hogy lecsendesítsen és összebékítsen, nem azt, hogy szítsa a vágy tüzét, hanem hogy elfojtsa azt. És mindezt nem azért, mintha a szenvedély vétek, a mérséklet pedig erény volna, hanem azért, mert mérséklet nélkül a szenvedélyes emberek érintkezéseik során nem tudnának kikeveredni a kölcsönös frusztráció csapdáiból. Az ilyen kormányzatnak nincs szüksége arra, hogy egy jóindulatú gondviselés ügynökének, egy erkölcsi törvény letéteményesének vagy egy isteni rend szimbólumának tekintsék. Amit ez a kormány nyújt, annak értékét a kormányzottak (ha olyan emberek, mint mi magunk) egykettőre fölismerik: hogy is ne ismernék, hiszen olyasmi az, amit üzleti ügyeik és örömeik mindennapos menetében bizonyos fokig maguk is tesznek. Nemigen kell emlékeztetni őket, mennyire nélkülözhetetlen, nem úgy, mint a régi perzsákat, akiknél –

mint Sextus Empiricustól tudjuk – egy időben az volt a szokás, hogy mindenkori királyuk halálát követően öt hajmeresztő napra minden törvényt hatályon kívül helyeztek. Manapság azonban az emberek – általánosságban szólva – nem vonakodnak megfizetni azt a szerény árat, amibe ez a szolgáltatás kerül, és felismerik, hogy az ilyen kormányval kapcsolatban a helyénvaló hozzáállás a hűség (olykor a megingathatatlan lojalitás, máskor talán egy Sidney Godolphin nehéz szívvel viselt hűsége), a tisztelet és némi gyanakvás, de nem a szeretet, az odaadás vagy az érzelmesség. A kormányzást tehát másodlagos tevékenységként fogják föl, de ugyanakkor azt is felismerik, hogy sajátos tevékenység, amelyet nem szabad meggondolatlanul mással elegyíteni, mivel minden más tevékenység (a helyzet pusztá szemlélését leszámítva) állásfoglalást és annak a közömbösségnek a feladását foglalja magában, amely (e nézet szerint) nemcsak a bíróhoz, hanem a törvényhozóhoz is illik, akinek tisztét bírói tisztségnek ismerik el. Egy ilyen kormány alattvalói azt követelik kormányuktól, hogy legyen erős, éber, határozott, eltökélt, gazdaságos, és ne legyen sem szeszélyes, sem túl aktív; nem kívánunk olyan játékvezetőt, aki nem a szabályok szerint irányítja a játékot, aki az egyik félnek kedvez, aki a saját külön játszmáját játssza, vagy aki állandóan a sípját fújja; végtére is a lényeg maga a játék, és közben nem kell konzervatívunk lennünk; de erre egyébként sem vagyunk mostanában hajlamosak.

Az ilyenfajta kormányzásban azonban van még valami a helyénvaló és ismerős szabályok betartásán túl, amire figyelemmel kell lenni: nem tűri el bármilyen eszközök alkalmazását. Feladatának ellátása közben egyetlen eszköze a törvény. A kormányzásnak ebbe a felfogásába nem fér bele a szuggesztív vagy a behízsgáló modor; egy belügyminiszter ugyanúgy nem lehet atyáskodó, ahogy egy pénzügyminiszter sem léphet föl fenyegetőleg. Várható azonban, hogy alattvalóinak meggyőződése és tevékenységeinek tartalma iránti közömbössége önmagában is a mérséklet szokássá válását segíti elő. Az ilyen kormányzás nem ésszerűséget visz elfoglaltságaink hevébe, a meggyőződések szenvedélyes összecsapásaiba, felebarátaink vagy az egész emberiség lelkének megmentéséért érzett lelkesedésünkbe (hogyan is várhatnánk bárkitől ilyesmit?), hanem iróniát: annak a magatartásnak az iróniáját, amely kész arra, hogy az egyik bűnt a másikkal semlegesítse, annak a csipkelődésnek az iróniáját, amely kifogja a szelet a szertelenség vitorlájából anélkül, hogy maga bölcsességet színlelne, a csúfolódását, amely feszültséget oszlat, a tétlenségét és a szkepticizmusét: akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy azért tartunk ilyen kormányt, hogy gyakorolja helyettünk azt a szkepticizmust, amelyet sem időnk, sem hajlamunk nincs saját szakállunkra gyakorolni. Olyan ez, mint a hegyvidék hűvös lehelete, melyet a síkság közepén töltött forróbb nyári napon is ott érzünk a bőrünkön. Vagy, hogy ne csak metaforikusan szóljunk, olyan, mint az úgynevezett „regulátor”, mely a részek működési sebességének szabályozásával megakadályozza, hogy a motor darabjaira rázza szét magát.

Amikor a konzervatív érzületű ember a kormányzás természetével kapcsolatban erre az álláspontra helyezkedik, akkor nem pusztán ostoba előítéletek foglya, ugyanakkor magasaróptú metafizikai eszmékre sincs szüksége, hogy álláspontjához eljusson és azt érthetővé tegye. A kormányzásnak ez a felfogása egyszerű észrevételből indul ki: ahol a tevékenykedést teljesen a vállalkozás szenvedélye vezérli, ott szükséges ellensúlyként jelen kell lennie egy másik tevékenységi rendnek, melynek vezérlő elve a mérséklet. Ez a tevékenységi forma azonban elkerülhetetlenül megromlik (sőt teljesen össze is omlik), amikor a hozzárendelt hatalmat kedvenc elképzelések előmozdítására használják. Az olyan „játékvezető”, aki egyben a játékosok egyike, nem játékvezető;

az olyan szabályok, amelyekhez nem konzervatív hajlammal közelítünk, valójában nem szabályok, csupán zavarkeltésre alkalmas formulák; az álmodozás és az uralkodás összekapcsolódása önkényuralomhoz vezet.

4

Ezért egyáltalán nem érthetetlen, ha a politikai konzervativizmus olyan nép sajátja, amelytől nem idegen a kalandvágy és a vállalkozó szellem, amely szerelmes a változásba, és hajlik rá, hogy érzelmeit a „haladás”³ eszméjének jegyében indokolja meg. Ha úgy véljük: egy kormányhoz nem illik, hogy feltűnően „progresszív” legyen, ez nem azért van, mintha azt gondolnánk: a „haladás”-ban való hit minden hitek között a legkegyetlenebb és a legkevésbé kifizetődő; hogy kapzsiságot szül anélkül, hogy kielégítené azt. Sőt a kormányzással kapcsolatos konzervatív hajlam kifejezetten olyan emberekhez illőnek tűnik, akik önálló tevékenykedéshez és önálló gondolkodáshoz szoktak, akik élni akarnak bizonyos készségekkel, akik szellemi tőkét akarnak kovácsolni; olyan emberekhez, akiknek a szenvedélyeit nem kell felszítani, akiknek a vágyait nem kell kiprovokálni, és akiket nem szükséges arra sarkallni, hogy jobb világról álmodjanak. Az ilyen embereknek nem kell elmagyarázni, mire jó az olyan szabály, amely rendezettségre kényszerít anélkül, hogy a vállalkozást igazgatná, az olyan szabály, amely azért szab kötelességet, hogy jusson hely az élvezetnek. Lehet, hogy még egy törvényben rögzített egyházi rendet is hajlandók lennének elviselni, ezt azonban nem azért tennék, mert valamiféle kikezdetetlen vallásos igazság letéteményesét látnák benne, hanem pusztán azért, mert mérsékelné a szekták elvadult versengését és (ahogy Hume mondta) enyhítené „a csapást, amit egy túlbuzgó papság jelent”.

Ezekről a nézetekről természetesen bárki gondolhatja, hogy ésszerűtlenek, hogy nem illenek mostani viszonyainkhoz vagy azokhoz a képességekhez, amelyeket a kormányrúdnál álló személyekben nagy valószínűséggel fellelhetünk; akár így van ez, akár nem, megítélésem szerint ezek és a hasonló meggyőződések azok, amelyek a politikai konzervativizmust érthetővé teszik. Hogy ez a konzervatív hajlam a mieinktől eltérő viszonyok között mennyire lenne helyénvaló vagy sem, hogy vajon a kormánnyal kapcsolatos konzervatív hozzáállás ugyanolyan fontos szerepet játszana-e egy bátor, egykedvű vagy tunya nép életviszonyai között, ez olyan kérdés, amelyre nem szükséges választ találnunk; most csak önmagunkkal foglalkozunk, abban az állapotunkban, amelyben jelenleg vagyunk. A magam részéről úgy vélem, ennek a politikai konzervativizmusnak bármilyen körülmények között fontos helye lenne. Annyit azonban, remélem, sikerült világossá tennem, hogy egyáltalán nem következtelnék az, aki a kormányzás kérdésében konzervatív, ugyanakkor minden más tevékenység tekintetében radikális állásponton van. És meggyőződésem szerint erről a hajlammal többet tudhatunk meg Montaigne-től, Pascaltól, Hobbstól és Hume-től, mint Burke-től vagy Benthamtól.

A dolgoknak ebből a felfogásából több minden is következik. E következmények közül most egyet emelnék ki: azt, hogy a politika nem fiatalok kezébe való tevékenység; de nem hibáik okán, hanem éppen olyan tulajdonságaik miatt, amelyeket – legalábbis én – a fiatalság erényeinek tekintek.

Senki nem állítja, hogy könnyű eljutni abba a közömbös kedélyállapotba, vagy abba akárcsak megmaradni, amely szükséges ahhoz, hogy az itt leírt módon politizáljunk. Megzabolázni önnön vágyainkat és hiteinket, elismerni a dolgok jelenlegi állását, kezünkben érezni egyensúlyukat, eltűrni azt, ami undorító, megkülönböztetni a jogi vétséget az erkölcsi bűntől, akkor is tiszteletben tartani a formalitásokat, amikor

úgy tűnik, tévedéshez vezetnek: ezek olyan követelmények, amelyeknek megfelelni nehéz, s egyben olyan teljesítmények, amelyeket hiába várnánk fiataloktól.

Az ifjúság minden ember életében egyfajta álmom, gyönyörűséges örület, egyetlen édes szolipszizmus. Ezekben az években semminek nincs szilárd körvonala vagy szabott ára; minden csak lehetőség, és mi boldogan élünk hitre. Nincsenek kötelességek, amelyeket teljesíteni, sem számlák, amelyeket vezetni kellene. Semmi nem konkretizálódik előre, minden csak az, ami belőle kihozható. A világ tükör, melyben saját vágyaink képét kívánjuk megpillantani. Az erős vágyak csábítása ellenállhatatlan. Fiatal korunkban nem hajlunk engedményekre a világgal szemben, sosem érezzük kezünkben a dolgok egyensúlyát – hacsak nem egy krikettütő képében jelentkezik. Nem igen teszünk különbséget tetszés és megbecsülés között, a fontosság ismérve a sürgősség, és nehezünkre esik megérteni, hogy ami egyhangú, az nem feltétlenül megvetendő. Tűrheterlennek érezzük a mérsékletet, és Shelleyvel együtt könnyedén elhisszük, hogy ha felvettünk egy szokást, azzal már kudarcot is vallottunk. Fiatal korunkban mindezek – véleményem szerint – erényeink. Ezek az erények azonban tökéletesen alkalmatlanná tesznek a fenti értelemben vett kormányzásban való részvételle. Lévén az élet álmom, ebből (valószínűnek ható, mégis elhibázott logikával) arra a következtetésre jutunk, hogy a politika is álmok találkozásának színtere, amelyen saját álmunkat szeretnénk befutóként látni. Egyes szerencsétlen emberek, mint például William Pitt (akit komikus módon „az ifjabbik Pitt” néven szokás emlegetni), örege születnek, s szinte már a bölcsőben politikai potentátoknak számítanak; más – talán szerencsésebb – emberek meghazudtolják a mondást, miszerint csak egyszer vagyunk fiatalok, és soha nem nőnek föl. Ezek azonban kivételek. Legtöbbünk számára létezik az a valami, amit Joseph Conrad „álomhatár”-nak nevezett: amikor ezt átlépjük, a dolgok szilárd világa tárul föl előttünk, ahol mindennek határozott alakja, saját egyensúlypontja és ára van; a tények, nem pedig a költői képek világa, amelyben azt, amit az egyik dologra elköltöttünk, már nem költhetjük el egy másikra. Olyan világ, amelynek rajtunk kívül mások is lakói, akiket nem egyszerűsíthetünk érzelmeink pusztá visszfényeivé. És amikor otthonra lelünk ebben a közhelyszerű világban, és amennyiben hajlamunk erre indít, gondolataink számára pedig nem találunk jobb terepet: akkor képessé válunk arra (amire a „politikatudomány” legalaposabb elsajátítása sem képesíthet), hogy azzal foglalkozunk, amit a konzervatív hajlamú ember „politikai tevékenység”-nek nevez.

1956

Jegyzetek

1. „Ugyan melyikünk ne elégedne meg bármilyen idegfezültség árán is – kérde (nem minden önellentmondás nélkül) egy kortársunk – egy lázas és kreatív társadalommal inkább, mint egy statikussal?”
2. Amikor Ven Vang fejedelem Dzsang tartományban ellenőrző körúton járt, látott egy halászó öregembert, aki azonban nem igazából halászott, vagyis nem azért, hogy halat fogjon, hanem csak szórakozásból. Ven Vang ezért felakarta venni őt kormánytisztviselőinek sorába; tartott tőle azonban, hogy miniszterei, nagybátyjai és fivérei elleneznék szándékát. Másrészt viszont – töprengett kínok közt –, ha elszalasztja az öreget, akkor megfosztja népét attól a hatástól, amelyet az rá tehetne.
3. Nem felejtettem el föltenni magamnak a kérdést: Akkor vajon azt, ami viszonyaink között oly helyénvaló lenne, miért hanyagoljuk el annyira, hogy az aktivista álmodozót egyenesen a modern politikus sztereotípiájává tettük? A kérdést más helyütt próbáltam megválaszolni.

Lázáry René Sándor

BÚCSÚ ERDÉLYTŐL

Isten véled, erős, konok Kolozsvár,
 Mátyás támasza, büszke kőfalakkal
 Raktak körbe a századok s királyok!
 Most én is bekerítelek szivemben:
 Védlek, viszlek, akár ha szent ereklyét
 Búcsús nép czipel uczcza-forgatagban –
 Páris városa vár, de viszzatérek.

Isten véled is, édes, ízes Erdély,
 Kis Szamos, Maros, Olt s a kék Küküllők
 Tündérvölgye, te ódon álomország!
 Vár Rhône, Szajna, Loire kecses folyása,
 Vár Normandia partja, szép Proensa
 Napja, dallama déli meszszeségnek –
 Páris városa vár, de viszzatérek.

Isten védjen, idősödő szülőföld!
 Várak, templomok, álmatag falucskák,
 Tünt vígság – fejedelmi bánatokkal
 Áldalak meg a külhonokba térvén...
 Hadd igyam ki a kelyhedet, te pártás
 Tájék, hegykarimás pazar remekmű –
 Páris városa vár, de viszzatérek.

*Írtam Kolozsvárott, úgy emlékszem,
 Péter-Pál napja előtt, 1881. június 26-án*

FRANCZIA ÁGYAM

Cy gist et dort Regnier le snob sec,
 Qui oubliait ses propres obsèques...

*Magányos ágyam ágyfejére írtam
 Párisban, 1884 májusában*

CAFÉ MEKNÈS

Ezüstös éj leng Mekneszen:
 Ne nézz, ne sóhajtozz a holdra!
 Hozzád ér, megremeg kezem,
 Te megkisértő, szép spanyolka,
 Míg elmerengsz ezer neszen,
 Tán önmagadtól meghatódva,
 Félénkségem levetkezem,
 S finom nyakad fölé hajolva,
 Míg elmerengsz ezer neszen,
 Megcsókollak, te szép spanyolka!
 Most megtehetném – s nem teszem,
 Mégsem merem... De megteszem:
 Ezüst a holdfény Mekneszen...

*Megkezdtem Mekneszben,
 bevégeztem Tangerben –
 1886. szeptember 17-én*

BONNE À CROQUER

L'amour profond qui nous lie
 Nous emmène en Italie!
 Pas de chagrins, pas de pertes:
 Nous irons en Italie!
 (Julie saute de lit à lit!)
 Les fenêtres sont ouvertes,
 Nos âmes par joies couvertes!
 O les jardins d'Italie!
 (Julie saute de lit à lit!)
 Les fenêtres sont ouvertes:
 Je regarde les romarins,
 Pas les amers eaux marins!

Menton, 1895 augusztusában

(Emlékszel, Julim? Kilenczvenöt júliusában jöttél utánam francia földre, Nizzába mentem elébed, ott volt a találkánk, aztán visszafelé is végigutaztuk az Azúr-partot... Kis halászfalukban, festői helyeken, fővenyes strandokon fürdőztünk, barangoltunk,

emlékszel? *O les beaux jours d'Antipolis!* Aztán Cannes, Cagnes, Villefranche vitorlái, Monaco, legvégül meg az a napfényes mentoni szállodaszobácska... És a kertecskére néző ablakok! Kék ragyogás az illatozó levegőégben! Mennyit bolondoztunk azokban a napokban, Mentonban, mielőtt Liguria felé vettük volna a nászi utunkat! Emlékszel? Augusztus hetedikén mentünk át Imperiába, édesem.)

BERZSENYIHEZ

Dúl-fúl, zúg Boreas, fúj a Somostetőn,
Zordon tél dühe tör fákat a dombokon –
Istenszéke körül kőhavasok farán
Szélben hörgenek ordasok.

Dermedt csönd merevül rég a Maros vizén,
Csörren, mint agathyrs ékszer, a jégszakáll –
Tisztult éjszaka jó, hótakaró ropog,
Meg-megroskad a tűz, kihúl.

Hangom hallod-e most, büszke magyar Horác,
Bús dalban honoló Berzsenyi Dániel?
Kedves Flaccusodat bújom – a könyvlepon
Lomhán pillog a lámpafény...

Nincs falernumim, óh, sem Thaliarchusom,
Én töltöm ki magam még maradék borom –
Mértékkal fogyogat, s félrefolyik, ha már
Túlcsordult a megélt idő.

Végzettel ne vesződj, lakd a jelenvalót!
Bármit hozhat a sors, semmit a holnapok –
Széjjelpörget a perc, mint leszakadt sötét
Gyöngysort Júlia melle közt.

Maros-Vásárhelyt, 1899. decz. 31.–1900. jan. 1.

EURÓPA PORA

Búcsú a XIX. századtól

Hol is történt? Tán M-ben? SZ-ben? K-ban?
Költő-suhancz bolyong betyáros éjszakában.
Torkig honüdvben kortes-horda ordít,
S egy aljegyző most írja pont a Toldit.

Hol volt? Miként volt K-ban?... SZ-ben, M-ben?
Kiket fogadnak épp fákyászenével,
S kik utaznak át holtig szerelemben,
Amerre majd a szent Szabadság mást vezérel?

Nem tudni, merre... K-ban? M-ben? SZ-ben?
Egy ifju őrnagy fut czivil ruhában,
Egy kaptatón, zihál, lovas kozák nyomában,
S most hátranéz még: „Istenem, elvesztem.”

Hogy eshetett meg K-ban, SZ-ben, M-ben,
Hogy látogatni készül, parádét kér a császár,
Hisz minden rendben a Történelemben –
S az eltiportak lelke, vére rászáll?

Mi is történt itt, M-ben, SZ-ben, K-ban?
Virraszt a hold a mély, vak éjszakában.
A vén cigánynak torra sincs bora –
S a dolgokon megül, mint múlt kor fintora,

Már Európa pora, fád Európa pora...

Maros-Vásárhelyt, 1900. december 31-én

RÉMINISCENCES RIMBALDIENNES

O saisons, ô châteaux!
Quelle âme est sans chapeaux?

O raisons, ô chapeaux!

Quand j'allais à Valençay:
L'élégance me balançait.

Je regardais Saché
D'un air bien fâché.

Mais j'admirais Saumur:
Ses tourelles, ses hauts murs!

Je me souviens qu'à Chaumont
J'ai bouffé beaucoup de saumons.

O saisons, ô châteaux!
Quelle âme est sans défauts?

Je ne me rappelle pas d'Ussé
Où j'avais lu du Musset...

Non plus de Langeais, Luynes!
Mon âme est en ruines.

O saisons, ô chapeaux!
Quelle âme est sans châteaux?

O poèmes, ô défauts!
Les vrais vers sont les faux?

Maros-Vásárhelyt, 1907 májusában

ÉN, AHASVÉRUS...

Voltam egyiptomi, hős görög, ős trósz, római, parthus,
Pun, nabataeus, ibér, syr, avar, alja nomád,
Krétai, mór, luzitán, gall, kelta – de végül a sorsban
Lettem örökre zsidó: pusztai, méla magyar.

Marosvásárhelyt, 1923. december 17-én

Térey János

PÁRIZS KÖRNYÉKI LEONINUSOK

Majd ama józan idényvég megszüli párizsi békéd;
 Pár maradék dokument őrzi a régi himent:
 KÉT MALOM UTCA 17. Mert Budapest biz' a legvég,
 Bölcs Duna, esteli pír, tonna silány szuvenír.
 Gyűjtögetőcske filiszter, lajstromod árva regiszter.
 Mennyi uborkaszazon! Hány szigorú liezon!
 „Párizs: a rue Vaugirard-on féktelenül vacsorázom.
 Túl vajszinü a táj, semmi valódi truváj,
 Közszolgálati líra. Köpök a szajnai pírra,
 Hess, ifjonti, heveny, piktori gerjedelem!
 Bezzeg a berlini esték!... Mintha bizony hazamennék;
 Rendben tart a szigor. Berlin a krózsusi kor,
 Párizs a műselyem éve, Berlin a test nevelése.
 Drága segédegyenes, eltartóm, a kegyes.
 Buda a rögtönítélet, Pest az a fröccsen az élet,
 Nézem a sárga plafont, távol a grozniji front.
 Pest az a bonbon a szájban, csonkahazában az áram,
 Ékes verbum, amit raggal kent föl a hit.
 Így trianonkodom éppen, Vág utcám közepében,
 Rejti a régi himent pár maradék dokument.”

Pierre Reverdy

A HALÁL FOGADÓÓRÁI

Szökik a nap
 Szakadozik a háló
 Szél surran át a szárny alatt
 Földre csap
 A levegőben suttogás
 A fa inkább látnivaló
 Az út meg inkább hallani
 Az égen pók szalad
 A nap lepuffan a földre
 Éjszaka látni sok bolygót mely már halott
 Mind a hálóba hullnak
 Ezernyi csillag
 Hold dűnnyög nekik altatót

SZOBABELSŐ

Tenyerek kelyhében szikra-parány
Nevetés-szilánkokkal teli a fakult paraván
S a párkányra téve
Tompán csendül a még teli pohár
Mint szellőkés ront be az árny
 Mind eltűnnek az ajtók
A szétszakadt ég a szőnyegre terül
Behúzott függöny fehér lepel
 Kibontott fekete haj
Mert a szoba kiürült már
Az idő is letelt

A LÉLEK SAJÁTOS FORTÉLYAI

A szemben és a fülben
 egyazon léghuzat
 Virrasztó éjjeli lámpa
Álom vízszintes rétegei alatt
 mikor előbújnak az arcok
 tető alól a kakas közömbösen hívogat
gipsztörmelék-lapok válnak le sorra
 vonalak legyezője bomlik fals reggel küszöbén
Ám hogy visszatáljunk e rejtély révén a rendhez
 Még a szem belső világa is hiányzik
A valóság kilapul egy sarokban
 hol élek szöglete egy'állatot eltipor
 Láthatár hangja nem szól
 nincs út a szalma alatt
Sem szájunk szélén egy nedves homokszem
Tenyerünkben pedig
Mezítlen kerten elillanó falon
 átkelő jégtáblák simogatása
Zenekar visszhangtalan menekülése
 Bágyadt az ágy

VERS

Hull a hó ma
 Fejem felett
 Szürke az ég a tető ottrekedt
 Ha már este lett
 Hová lesz az árnyék mely most követ
 Ki lesz gazdája este
 Egy csillag vagy egy fecske
 Egy barna asszony
 S a hold van
 Az ablak-sarokban
 Odaát
 Halad el valaki engem meg se lát
 Nézem amint forognak a rácsok
 Majdnem kihúnyt tűzben csillanások
 Csak nekem
 Ám ahova megyek ott halálos hideg leszen

Lackfi János fordításai

Gion Nándor

TISZTULÁS CSERÉPSÍPPAL

Időnként visszatérnek ifjúkori írásaim szereplői, és leginkább kellemetlenségeket okoznak, de ezért kizárólag magamat okolhatom, nem elsősorban a kinyomtatott írások miatt, hanem azért, mert túl sokat beszéltem róluk, esetenként dicsekedtem is, felelőtlenül azonosítottam valós személyeket irodalmi hősökkel, így aztán begyűjtöttem néhány felesleges ellenséget, de ami még rosszabb, elég sok terhes barátot is. Ezek közé tartozik Kökény Dénes, akit barátai Diegónak szólítanak. Őt valamikor a hetvenes évek legvégén ismertem meg Bácska legközepén, egy szép füves réten egy majálison. Sok ember gyűlt ott össze, mindenfelé tüzek égtek, és hús sercegett, a frissen sült hús mellé bort és sört ittunk, igen jó volt a hangulat, és akkor még feltűnt négy hosszú hajjú lovas suhanc is, akik tovább színesítették a derűs képet, Diego vezette a lovasokat, véletlenül a mi tűzrakásunknál álltak meg, intettünk nekik, leszálltak a lovacról, hússal és borral kínáltuk őket, kezdtünk összebarátkozni, megtudtam róluk, hogy hárman közülük betanított munkások a láncgyárban, Diego pedig boltossegéd, mindannyian már gyermekkoruk óta lovagolnak, persze főleg igáslovakon, melyeket ismerős földművelőktől kérnek kölcsön, de így is szép az élet, különösen ünnepnapokon és hétvé-

geken. A továbbiakban még inkább kitárulkoztak, elmondták, hogy hétvégeken előfordul, hogy túl vidáman viselkednek, napközben és este természetesen a lányok után kajtatnak, éjszaka azonban elköszálnak mindenféle sötét körzetbe, betérnek furcsa kocsmákba, ahol hangoskodó emberek gyülekeznek, igen gyakoriak a villongások és verekedések, főleg nemzetiségi ellentétek miatt, de nemcsak ezért, így hát éjszakánként nadrágszíjukra kutyaláncot tekernek, ezt ingyen beszerzik a gyárból, és közelharcban gyorsan lekapcsolható a nadrágszíjról, gyakorta le is kapcsolják, és igen hatékonyan használják. Egészen érdekes történeteket meséltek, én meg, hogy szintén elhengegjek valamivel, megemlítettem, hogy nagy regény megírásához készülődöm, a mai fiatalokról, ebbe akár az ő élményeikből is beépítenék valamit, ha nincs ellene kifogásuk. Nem volt ellene kifogásuk, sőt még lelkesebben meséltek egészen besötétedésig, amikor gyönyörűen világítottak a tüzek a tágas réten.

Ami a továbbiakban a legjobban meglepett, hogy a láncos fiúk nem felejtették el majálisi hengegéseimet. Diego többször is rám telefonált, érdeklődött, hogy miként haladok a róluk szóló regénnyel. Nem akartam feleslegesen magyarázkodni, hogy a regény valójában nem róluk szól, inkább megnyugtattam, hogy remekül megy a munka, ami nem egészen így volt, a regény azonban végül is elkészült, persze megszelídítettem a nyers valóságot, a kutyaláncokat meg sem említettem, szakmai körökben mindenestre kedvező elbírálásban részesült a kézirat, csak hogy túl sokan elolvasták, és felmerültek bizonyos politikai aggályok, pártfunkcionáriusok is foglalkozni kezdtek vele, egyik író társam pedig felháborodott levelet írt, amelyben tiltakozott sajátos szocialista világunk meggyalázása ellen, külön kifogásolta a fiatal regényhősöket, mert szerinte az ilyen társadalomellenes léha senkiháziakról, akik még nemzetieskednek is, egyáltalán nem volna szabad írni harmonikus világunkban. A kéziratból később nyomtatott könyv lett, mivel az írók, az említett egyetlen kivételével, kiálltak mellettem, a vita azonban elég sokáig elhúzódott, félig nyilvánosan, félig a színpalak mögött, a láncos fiúk is tudomást szereztek róla, és a bonyodalmak kellős közepén felkerestek a lakásomon. Igen rosszkedvűek voltak.

Leültettem és itallal kínáltam őket, de ettől sem derültek fel. Megkértek, hogy adjam meg felháborodott író társam címét. Elhatározták ugyanis, hogy a legközelebbi hétvégén felkeresik az illetőt, becsöngetnek hozzá, udvariasan bemutatkoznak, elmondják, hogy ők azok a léha senkiháziak, akikről állítólag egy sort sem volna szabad leírni a mi harmonikus szép világunkban, csak hogy ők ezzel nem értenek egyet, és ezután szakszerűen laposra verik a harmónia bajnokát. Együttal megadhatnám néhány pártfunkcionárius címét is. Olyan elkeskenyült szemmel néztek rám, hogy beleborzongtam, szinte lánccsörgést is hallottam.

Ekkor már terjengős magyarázkodásba kezdtem, de nem hittek nekem, meg voltak győződve, hogy regényhősök lettek, kötelesek megvédeni becsületüket, közben az enyémet is. Végül rájuk hagytam, de hosszas érvelés után sikerült lebeszélni őket az elhamarkodott közvetlen akcióról.

Szerintem a könyvet sohasem olvasták el, de a kapcsolatot továbbra is tartották velem, Diego gyakran érdeklődött hogylétem és pályafutásom felől, természetesen dicsekedtem, és elővigyázatosságból csupa jókat mondtam a körülöttem mozgó emberekre. Az idő múlásával a kutyaláncos csapat szétszéledt, ketten közülük elmentek vendégmunkásnak Németországba, a harmadik a vendéglátóiparban helyezkedett el pincérként, később saját kocsmát nyitott, Diego pedig szépen araszolt fölfelé a keres-

kedői ranglétrán, egyre több pénzt keresett, végül vállalkozó lett belőle, én ezt a zilált balkáni közegben igen kockázatos lépésnek ítéltam meg, csak hogy nekem sohasem volt üzleti érzékem, Diegónak viszont igen, gyümölcsöző külföldi kapcsolatokat teremtett, felvirágoztatta vállalkozását, jövedelméből még saját lóistállóra és lovászra is telt, ma már karcsú telivér lovakon üget szabadidejében a földeken és mezőkön. És mire én Budapestre települtem, neki már itt is komoly üzleti kapcsolatai voltak, sejtésem szerint főleg az itteni koszovói albán csoportokkal, bár erről csak ritkán tesz említést, minden másról azonban szívesen mesél, mert idevezető üzleti útjai alkalmából rendszerint engem is meglátogat. Néha örülök neki, néha nem. Legutóbb akkor jelentkezett be, amikor Ágnes hazarepült La Pazból.

Ágnes nem regényhős, ő nagyon is földön járó vagy inkább laboratóriumokban járó atomfizikus, aki sokat utazik szerte a világban, különféle tudományos értekezletekre, ilyenkor hetekig, hónapokig távol van, kicsit talán ennek köszönhető érzelmi viszonyunk tartóssága. Mindig megörülünk egymásnak, amikor hazaérkezik. Ezúttal Argentínát, Chilét, Perut és Bolíviát járta be az atomkutatás fejlesztése érdekében. Elég sokáig elmaradt, én időnként elmentem a lakásába, meglocsoltam a virágait, sajnos nem kellő rendszerességgel, a virágok igencsak kornyadoztak, leveleik beporosodtak, mire Ágnes megérkezett. Ahogyan máskor, most is mérgelődött a férfiak megbízhatatlansága miatt, de azután lemosta a port a levelekről, majd valamelyest megnyihülten jött el hozzám, egy-két szemrehányó megjegyzése után ismét örültünk egymásnak, majd előszedte a Dél-Amerikából hozott ajándékokat. Egy nagyon tarka indián szőnyeget, egy még tarkább tarisznyát és egy okarinát. Ezután nekilátott nálam is rendet csinálni. Két napig törölgetett és porszívózott a lakásban, én meg ez idő alatt a cserépbe égetett okarinával bíbelődtem, teljesen reménytelenül, valamikor gyermekkoromban szájharmonikázni szerettem volna megtanulni, az sem sikerült, a cserépsíp pedig a szájharmonikánál is nehezebben kezelhető hangszer, disszonáns, fülsértő, élesen rikoltó hangokat fújtam ki belőle a porszívó zúgása közben, vagyis elég nagy lármát csaptunk Ágnessal, csodálkoztam is, hogy a szomszédok nem tiltakoznak. A nagytakarítás végeztével Ágnes kezdett tiltakozni, a maga szelíd módján megjegyezte, hogy az okarinát tulajdonképpen dísz tárgyként ajándékozta, nem pedig mindennapi használatra. Értettem a szóból, a cserépsípot elhelyeztem a könyvespolcra a francia regények közé, ahol régebben egy üveg szarajevói sör állt, a sörösüveg azonban szétrobbant egy meleg nyári napon, azóta a francia írók regényei kicsit ragacsosak, vonzzák a levegőt szennyező szemcséket, és megfeketedtek a rájuk szálló portól, gondoltam, az okarina javíthat a kinézetükön. Ágnes is így vélte, a tarka indián szőnyeget az íróasztalom elé terítette, olyan megfontolásból, hogy ezen nem látszik, ha esetenként rászórom a cigarettahamut, a tarisznyát falra akasztotta az előszobában, és akkor végre mesélni kezdett úti élményeiről.

Részletesen taglalta a tudományos értekezések témikáját, egy szót sem értettem az egészből, jó ideig mégis türelmesen hallgattam, később azonban megkértem, hogy meséljen inkább mozgalmasabb élményeiről. Ilyen élményeket nemigen gyűjtött be, általában a konferenciatermek és a szállodaszobája között ingázott, La Pazba is csak egyszer ment el városnéző sétára, akkor valamelyik festői szép szűk utcában eléje állt egy barna bőrű, borostás arcú fiatalember, kést szegezett a torkának, és fényes nappal elvette tőle rubinköves gyűrűjét, amit nagyanyjától örökölt, és a fülbevalóit, amit én ajándékoztam neki tavaly karácsonykor. Főleg a gyűrűt sajnálta. Azzal vigasztaltam,

hogy még olcsón megúszta a városnéző sétát, Budapesten például ez idő alatt ismét szitává lóttek egy tekintélyes üzletembert, atomfizikusokat ugyan még nem támadtak meg, de ez is előfordulhat. Ezután rövid történelemórát tartottam, azt fejtegettem, hogy a bolíviai férfiakat látatlanban is kissé puhányaknak tartom, akik csupán védtelen nők kifosztására képesek, bezzeg egykoron a csendes-óceáni háborúban Peruval szövetségben is vereséget szenvedtek Chilétől, ettől a nadrágszj-országtól, és azóta nincs tengerpartjuk. Szélsőségesen és igaztalanul fogalmaztam, Ágnes azonban éppen olyan türelemmel hallgatta a történelmet, mint én az atomfizikát. Szóval megvoltunk békességben. Ekkor jelentette be magát telefonon esti látogatásra Diego.

Ezúttal nem örültem neki, Ágnes meg kifejezetten bosszankodott, nehezen tud eligazodni ismeretségi köreimben, és nem kedveli régi barátaimat, mert szerinte túl sokat és túl hangosan panaszkodnak. Kedvetlenül elballagtam a sarki boltba, vásároltam tíz üveg sört, amit Ágnes sokallott, de nem volt igaza, mert késő délután előzetes bejelentés nélkül feljött hozzám Komáromi Gyula filmproducer, aki nagy sörivő.

Félig-meddig szintén regényhős, valamikor írtam egy fotóriporterről, Komáromi Gyula akkor még amatőr, de nagyon ambiciózus fotós volt, rólam is csinált néhány trükkös fényképet, írásomban magára ismert, és barátjává fogadott, szerencsére nem tartozik a terhes regényhősök közé, fényképezőgéppel elutazott Párizsba, tizenöt évig nem hallottam felőle, azután visszajött, és névjegyére már azt íratta a neve alá, hogy producer-rendező-operatőr. A szakmában többen elvitatják ezt a sokrétű titulust, csak-hogy Komáromi Gyula pénzt is hozott a gazdag Nyugatról, alapított magának egy film-stúdiót, sorozatban gyártja a közhasznú rövidfilmeket és reklámfilmeket, azt hiszem, jól megy neki, ő azonban játékfilmekre vágyik, ragyogó elképzelései vannak, régi barátságunk nyomán ezekben az elképzelésekben valahol én is szerepelek, buzgón pályázik mindenféle alapítványoknál, de eddig még nem jutott játékfilm közelébe, vagyis nem kapott anyagi támogatást.

Egyébként jó kedélyű, robusztus ember, egyetlen baja, hogy nem tud halkan beszélni, legkedélyesebb hangulatában is üvöltve társalog, ez időnként elfárasztja hallgató-ságát. És most még dühösen is érkezett. Már az ajtóban harsogni kezdett.

– Cégéres gazemberekkel vagyunk körülvéve! Korrupct brigantik rongálják az életünket! Emellett még ostobák is, annyira ostobák, hogy...

Gyorsan kezébe nyomtam egy üveg sört, és egyáltalán nem tudtam, hogy kiket szidalmaz. Hangosan üdvözölte Ágnest, és immár sör mellett folytatta a dühöngést. Lassanként kiderült, hogy valamelyik alapítvány kurátorairól van szó, akiknek Komáromi Gyula káprázatos filmtervet nyújtott be, de ezúttal sem szavaztak meg neki anyagi támogatást. A legsötétebb színekkel jellemezte a kuratórium tagjait, és már a második üveg sört is megitta, amikor megérkezett Diego.

Ő nem lármás fajta, csöndes mosollyal jött be, udvariasan köszönt, leült az egyik fotelba, még mindig mosolygott, én mégis rosszat sejtettem, mert szeme nagyon keskenyre szűkült. Neki is adtam egy üveg sört, és rossz sejtésem gyorsan beigazolódott. Mielőtt Komáromi Gyula ismét kiabálni kezdett volna, Diego halkan azt mondta:

– Idefelé jövet kirabolt három román fickó. Késeket nyomtak az oldalához és a torkomhoz, és elvették a pecsétgyűrűmet meg a karórámat.

– Románul beszéltek? – kérdeztem.

– Magyarul beszéltek. Rossz magyarsággal. Az s betűket olyan pépesen, lágyan böfögték fel a gyomrukból...

– Vagyis a susogó mássalhangzókat – pontosítottam.

– Legyen úgy, ahogyan maga mondja – hagyta rám Diego. – Tehát a susogó mássalhangzókkal elárulták magukat.

– Ágnes is kirabolták – mondtam. – La Pazban egy indián vagy mesztic férfiú elvette rubinköves gyűrűjét, amit szegény nagyanyjától örökölt, meg elvette a fülbevalóit is. Az illető szintén késsel fenyegetőzött, de spanyolul beszélt, lehet, hogy rossz spanyolsággal.

– Hol van az a La Paz? – kérdezte Diego.

– Bolíviában – mondtam. – Messze Dél-Amerikában, annak is a csendes-óceáni részén, bár az országnak nincs tengeri kijárata.

– Kár volt olyan messzire utaznia – mondta Diego szánakozva Ágnesnek. – Itt is kirabolhatták volna. Megpróbálta visszaszerezni az értékeit?

– Eszem ágában sem volt – mondta Ágnes. – Halálra rémültem, és örülök, hogy élve megúsztam a támadást. Bár nagyanyám gyűrűjét nagyon sajnálom.

– Én addig nem megyek el innen, amíg vissza nem szerzem a pecsétgyűrűmet és a karórámat – mondta Diego. – Megjegyeztem a selypítő fickók pofáját, és azt is tudom, hogy milyen útvonalon cirkálnak a városban.

– Felháborító a közbiztonság állapota ebben az országban! – üvöltött fel Komáromi Gyula. – De ezen nincs mit csodálkozni, amikor még az alapítványi kuratóriumok is...

Folytatta háborgását kedvenc témakörében, hosszasan ecsetelte, hogy egy másik alapítvány pályázatára is jelentkezett, de bizalma megingott az emberi tisztességben és jó ízlésben, a másik alapítványnál is gyanús indíttatású tagok ülnek a döntést hozó testületben. Diego összeszűkülte szemmel hozzám fordult.

– Maga is érdekelt ebben a pályázatban?

– Közvetlenül semmiképpen sem... – kezdtem volna magyarázkodni, de Komáromi Gyula félbeszakított.

– Persze hogy érdekelt vagy! Két könyvedből is remek filmet tudnék csinálni. Már felvázoltam az elképzeléseimet.

– Megtudhatnám, hogy kik ülnek abban a döntést hozó testületben? – kérdezte Diego.

– Természetesen... – kezdte volna mondani Komáromi Gyula, de most én szakítottam félbe őt, erősen lábára léptem az asztal alatt, és azt mondtam:

– Döntéshozatal előtt ezt nem árulhatjuk el, mert akkor eleve kiiktatnak bennünket a pályázók közül.

Komáromi Gyula elképedve nézett rám, de mégis visszafogta magát. Békésebb témákra tértünk át, régi ismerősökről beszélgettünk, meg arról, hogy Budapesten talán majd ismét kibimbóznak a kulturált kávéházak, ahová majd vasalt inges és vasalt blúzós vendégek járnak, ez pedig hosszú távon hozzájárulhat a közélet tisztaságához. A békés témákról is hangosan társalogtunk, Diego meg én kezdtünk felzárkózni Komáromi Gyula hangerejéhez, ahogyan ez már lenni szokott az ilyen baráti összejöveteleken.

Ágnes egy idő után persze elunta témáinkat és harsogásunkat, a könyvespolchoz suhant, kézbe vette az okarinát, erőteljesen fújni kezdte. Értelmes dallamokat ő sem tudott kicsalni belőle, viszont egyre hangosabban rikoltozott. Diegónak legérzékenyebb a füle, ő búcsúzott el elsőnek tőlünk. Komáromi Gyula mindjárt megkérdezte tőlem:

– Ki ez a csontos, keskeny szemű ember? És miért tapostad a lábamat?

Röviden elmondtam neki Diego és láncos csoportja történetét, Komáromi Gyula figyelmesen hallgatott, töprengett egy kicsit, majd azt mondta:

– Add meg a telefonszámát.

– Nincs telefonja – hazudtam óvatoskodva.
 – Hogyhogy nincs telefonja?
 – Egyszerű ember. Utálja az efféle civilizációs ketyeréket.
 – Add meg a lakcímét.
 – Lakcíme sincs – hazudtam tovább. – Egy isten háta mögötti tanyán él, és a lovait csutakolja.

Ágnes még mindig fújta az okarinát, Komáromi Gyula bosszúsan fölállt, ő is elbűcsúzott, akkor Ágnes visszatette a cserépsípot a francia írók közé, és csak annyit jegyzett meg:

– Én is hozzájárultam a közélet megtisztulásához, sőt a közbiztonság javításához. Ismét csöndes békességben éltünk vagy két napig, ekkor telefonált Diego.
 – Igazam volt. Tényleg román állampolgárok – mondta tömören.
 – Kik?
 – A selypegő fiúk.
 – Honnan tudod?

– Kizsebeltem őket, amikor elalélta egy sötét utca kövezetén. Átnéztem az irataikat, ezeket náluk hagytam, egyéb értékeiket azonban eltulajdonítottam. Megvan a pecsétgyűrűm és a karórám. Ezenkívül szereztem három másik pecsétgyűrűt is, négy karórát, két női gyűrűt és két pár fülbevalót. Egy zafirköves gyűrűt és egy pár fülbevalót szívesen Ágnesnek ajándékoznék, ha elfogadná.

– Rubinköves gyűrűt nem találtál a zsebekben?
 – Ahhoz La Pazba kellene utaznom.

A kagylóra tettem a kezem, és megkérdeztem Ágnest, hogy elfogadna-e Diegótól egy zafirköves gyűrűt és egy pár fülbevalót. Tagadólag rázta a fejét.

– Majd átgondolja – mondtam a telefonkagylóba.
 – Rendben. Egy ideig őrizni fogom újonnan szerzett értékeimet.
 – Mi van az áldozatokkal? – kérdeztem.

– Most már nyilván kórházi ágyakban pihennek, az orvosok bizonyára csúnya zúzásokat fedeztek fel a fejükön és a testükön. Hamarosan talán a rendőrök is kihallgatják őket.

– Láncokkal dolgoztatok?

– Hát... ahogyan maguk művészféle emberek mondanák, nosztalgiáztam egy kicsit. Jólesett.

– Pucolj át minél gyorsabban a határon, menj vissza a lovaidhoz, nehogy elkapjanak a rendőrök.

– Fölösleges izgulni – nevetett Diego. – A lebetegített fiúk azt fogják vallani, hogy ők békés turisták, nincsenek haragosaik és ellenségeik, ismeretlen garázda elemek sötét éjszaka rájuk támadtak, láncokkal ok nélkül összeverték őket. Legfeljebb elmondják még, hogy ütlegelés közben mintha albán beszédet hallottak volna, de nem biztos, hogy ezt megemlíti. Majd figyelje, mit írnak az újságok. Egy rövidke hírben biztosan beszámolnak róluk.

Diego ezután jókedvűen elköszönt a telefon másik végén, én meg az elkövetkező napokban gondosan átlapoztam az újságokat, de nem találtam semmit az éjszakai ütlegelésről.

Vagy tíz nap múlva azonban megjelent egy szociográfiai értekezés az idegengyűlöletről, és ebben legfrissebb példaként említés történt egy sajnálatos esetről, amikor is valakik feltehetően idegengyűlöletből láncokkal félholtra vertek három tisztességes és békés román állampolgárt.

- Az értekezést Komáromi Gyula is elolvasta, és azonnal felhívott telefonon.
- Ez a Diego szavatartó ember – harsogta. – Tényleg megadhatnád a címét és a telefonszámát.
 - Mondtam már, hogy nincs címe és telefonszáma.
 - Nem hiszem. Sikeres vállalkozó. Hogyan intézi üzleti ügyeit?
 - Személyesen. Ezért sikeres. Olvashattad.
 - Menj a fenébe! Megtalálom nélküled is! – ordította Komáromi Gyula, és dühösen lecsapta a kagylót.

Ágnes végighallgatta röpké, ingerült beszélgetésünket, hosszasan elgondolkodott, majd pedig közölte, hogy mégis elfogadja Diegótól a zafirköves gyűrűt és a fülbevalót.

Honti Mária

A „TŰNŐDŐ PALLOS” (II)

Nemes Nagy Ágnes HÁROM TÖRTÉNET-ÉRŐL

A ház „lakói” – metamorfózisok I

„Erdész lakta, aztán az öregasszony, / aki a hegyre járt...” – kezdődik a „történet” mélyebb rétegeinek felidézése.

A „mondják” „mondják” mint elbeszélő fordulat csak a szöveg végleges, publikált változatában fordul elő – a kéziratokban nem szerepel. A vezető ezzel hangsúlyozot-tan távolítja magától a történeteket, mint hallott, mással történt eseményeket adja elő. Vagyis nemcsak a látogató rejti jó ideig kilétét, hanem a vezető is: identitásukért (összetartozásukért, elválásukért is) egymással kell megmérkőzniük.

Az erdész felvillanása részben az elsüllyedt gyermekkorban kialakult férfiideálképet idézheti. Hiszen a költő több életrajzi visszaemlékezésében utal egy rokon erdészcsaládnál, a természet bűvöletében töltött gyermekkori nyarakra. De egyúttal előképe is lehet egy későbbi férfialaknak. E férfi képe – bár nem részletezett – fontos: nem lehet véletlen, hogy a tömör összefoglaló részben ő és az öregasszony majd újból és együtt említődik. Jele ez annak, hogy a versben feltáruló krízisnek és elvállalt magánynak fontos motívuma az asszonyi családítás, melynek az öregedés egyszerre következménye és előidézője.

A következő „lakó”, s akiről többet megtudunk, az *öregasszony*. Ő egyfelől hordozó-ja egy nemzedék sorsának, ama nemzedékének, amelynek alig jutott ki az ifjúságból. Ő a megjelenítője a női boldogság, a maradék ifjúság elvesztésének is – emlékét a lány különváló alakja ellenpontozza. De alakján ott van a költő korán érő, a megismerés kínjával kezdettől fogva viaskodó személyiségének lenyomata is.

Nemes Nagy Ágnes már első kötetének, a húsz évvel korábbi *KETTŐS VILÁGBAN* címűnek a nyitó versében ír a megismerő *elme* működésének szenvedéséről és szenvedélyéről:

*„Mint iszap, gyöngye hegy belébe málló,
mely önmagától főve körbe fortyog...
így szívja, örli elmém a világot.*

*Mint légy szeme: ezer tükör a bőröm,
a viszonyulás prizmas kínja köt,
s nem törhetem szét, mert e kín az öröm
a sík halál, s kerek téboly között.”*

(HADIJELVÉNY)

Tán nem egészen véletlen a „hegy”, az „iszap” és az „ör” motívumának visszatérése a HÁZ A HEGYOLDALON-ban.

A hegyre járó, a sas képében angyalt találó öregasszony története a vers egyik legsebbebb és legmegrendítőbb részlete. Szellemi önéletrajz vagy inkább dinamikus sorskép? A törekeny, ám konok ember megküzdése ez saját művészsorsával? Miféle csoda az, amelyhez csak meredek úton, magunknál nagyobb terhet „*emelve-cepelve*” lehet eljutni: nem a tehetség angyali kitárulása? És miért emberfeletten nagy a ragadozó madár-angyal szenvedése: nem a teremtőerő kínja ez, mely a síráson, döngő szívverésen és fojtó némaságon átjutva geológiai méretű mozgásba szakad? S honnan ismeri ily közletről a vezető az ápoló-virrasztó öregasszony gyöngéd osztozását e szenvedéssel? És ki riad itt az ápolásból, „*egy ablaknyi pirkadás*”-ra? S a sas-angyal emlékeként „*tülevéllel csillogó fenyőgally frissen zúzmarás*” öröközödj: nem maga a mű? S vajon egyúttal nem veszteségtörténet-e minden alkotás megszületése? Csak kérdéseket tehetünk fel e részlet jelentésvilágára. A válasz más versekben lappang: a MADÁR-ban, A LOVAK ÉS AZ ANGYALOK-ban, a TÉLI ANGYAL-ban például. S óvakodunk is a direkt választól, hiszen lesz még a történetben oly teher, melyet e küszöbön áttemel valaki, és lesz még eltűnés, átváltozás: lehetséges jelentésük (az alkotása és a szerelemé) a szövegegészben egymásba játszik. De mindenképp érezzük, hogy az angyal-madár szenvedésének leírása a legszemélyesebb érintettségről árulkodik. A mellérendelő szerkezetek áradása, a hatalmas ívet leíró képi mozgás (a „*szemhéj-prés*”-től a „*hegyvonulatok*”-at felgyűrő „*földrengés*”-ig) rendkívüli erőről tanúskodik. Ám a keretező hasonlatok („*sebesült katona*”, „*vacogó téli madarak*”) kiszolgáltatottságot sugallnak. Erő és kiszolgáltatottság: erre gondolunk akkor, amikor a költő önsorsa dinamikus képeként olvassuk a mű e részletét.

A sas-angyal nyomában maradt fenyőgally általánosabb szinten kapcsolódik a versben már korábban és majd később megjelenő *fa*-motívum jelentésköréhez, „*frissen zúzmarás*” volta pedig előlegezi a vers végi telet. Azonban – bár a látogató tétova kísérletet tesz erre – a vezető nem engedi, hogy most elidőzzünk e képnél. A közbevetésre – „*Most is fenyőgally a sarokban*” – kihívóan ironikus stílusteréssel válaszol: „*Előfordul. Bizonyos konstellációban.*” Sem a látogató közbevetett mondata, sem az intellektuális tárgyalásra emlékeztető válasz, e leintő nyelvi gesztus nem szerepel a mű egyik kéziratot változatában sem: csak a legvégső, a publikált szövegben olvashatjuk, talán a korrektúra stádiumában került a szövegbe. Ezért szentelünk nagyobb figyelmet emez apró szövegrészletnek.

A látogató korábbi, első megszólalási kísérletét – „*Itt egy szem töppedt szilva az úton...*” – akkor ironikus élű kérdéssel vágta félbe a vezető: „*Édes?*” Ezúttal a „*Most*”-tal kezdődő próbálkozást hárítja el legyintéssel. Nem engedi tehát az „*itt és most*”-nál való időzést. Mert az *ott* és *akkor* történéseivel kell szembesülnie mindkét szereplőnek:

„A kamra, tudja. És a pince benn.
Dehogy tudja, hisz nem járt itt sosem.
Honnan tudná, ha nem járt itt sosem?”

A látogató nem reagál e kérdésre. Noha mindketten tudják, hogy előtörténetük közös, sőt azonos, a vezető látszólag elfogadja, sőt erősíti e tudás takargatását. Ám ez csak késleltetés, ami fokozza a látogatóban a belső nyomást. Ő ugyanis szeretné meg nem történnel tudni a múltat. Ugyanezért provokálja őt a vezető később is szinte kriminalisztikai fogásoknak beillő kérdésekkel:

„Ugye fojtó az ózon félelem?...
Ugye félő lehetett két alaknak...”

E kérdések modalitása egyre fenyegetőbb lesz: „Nem? – Honnan tudná? Akkor se? – Ugye, ugye...”

A színvallás kikényszerítésének fokozódó sürgetései ezek. A vezető tehát hol kérdésekkel, hol pedig rejtélyes utalásokkal növeli a látogatóban a feszültséget: „Előfordul. Bizonyos konstellációban.”

A ház lakói – metamorfózisok II

Az elhárító legyintés után más „konstellációba” lépünk: továbbhalad a ház bemutatása („kamra”, „pince”, „benn”), s feltűnik a másik valahai lakó: a pincét felásó férfi, „Erdész” – hallottuk a vezetőtől kezdetben. Aztán a sas-angyal-történetben is feltűntek férfiképek hasonlat gyanánt: „Nagy volt, barna, mint egy kaszás. / Vagy egy sebesült katona.” Mintha az öregasszony a madár terhében egy erős, de sérülékeny férfit is hordozott volna. Ami belőle angyali volt, elszállt, ami itt maradt, az a ház alapját ásta alá: a titkok titkáig, a nem emberi természeti közegbe, a vizek mélyébe, az őselembe hatolt – és elvesztett, „szalamandra lett”. Az ő metamorfózisa egyúttal majd a kintről behallatszó dalnak, újabb átváltozásoknak az előkészítése. Hiszen a szürreális látomás a maga szövevényes, irracionális, sejtelmes voltában éppúgy veszteségtörténet, mint a későbbi, áttetszően egyszerű dal. Az egyik részlet az elfojtott emlékezés sötétjébe hatol, a dal pedig egy veszteségtörténet napfénybe tartott, átszűrt párlata. Az egyiknek a szereplője „a férfi”, a legintimebb titkok tudója: „...hajnalonként járt a tó alatt. / Feje fölött halotta a halat / és látta lenn a nádak gyökerét, / mint óriás, sötét csillárokat”.^{*} A dal szereplője pedig egy lány, aki a napvilágon jár naiv gyönyörködéssel. Egyik is, másik is eltűnik: „nem jött újra fel” – „árokba botlik”. Mindkettő előkészíti a magány vállalását – a vezető megszilárduló alapattitűdjét.

Alakjuk, akárcsak az angyalé, eltűnik még a későbbiekben. A szalamandrává változott férfi emlékét és az öregasszony madarát a látogató fogja felemlgetni: a „feketesárga féreg”, a házban rejtegetett „hüllő és madár” képében. Az éneklő pedig a két fa, az „egy világos, egy sötét” képében összegzi majd a lány történetét. Fájdalmas metamorfózisokon át halad a „történet”, s ennek tudomásulvétele az életben maradás feltétele.

^{*} Számos korábbi vers vagy töredék hagyta ott a nyomát e részleten: „meglehet, hogy kiszakad az esti Balaton / ...s felém mutatják talpukat a nádak, gyökerek” (A KÍN FORMÁI); „Siklik a lép, a máj kering, / Kigyózva fut a hátgerinc: / kezem között, bőröm alatt / hullámlanak, mint a halak” (TENGEREN); „Agyvelőm tó. Hasznos, komoly” (A SZÖRNY); „Itt csak izsap. / A könyvespolc alatt döglött halak. / A képheretről, mint a sapka / hínárcsomó lóg félreacsapva... De halom néha. / Valaki jár” (a BARNA NOTESZ-ből).

Jóllehet, életrajzi, konfliktuózus kapcsolati háttere is van a férfi-nő, a szimbolikus hulló-madár, a sötét és világos fa ismétlődő és hangsúlyos szerepeltetésének, nem gondolnánk pusztán ebben megragadni a jelentés lényegét. Az emberi lélek dinamikus rajzát, kettős osztatának leképződését is látjuk bennük, s harcot a végső értékeknek – akár metamorfózisok árán történő – fájdalmas megőrződéséért.

És látjuk a jungi animus és anima kettősségét is, meg a tudat sötétebb mélyáramainak az „én-felettesbe” való (Nemes Nagy Ágnes többször használt szava) felemelkedése íveit; ösztön és lelkiismeret küzdelmes viszonyát.*

A ház lakói: egy különös tárgy

Talán a magánynak és – később – talán a hiábavaló kapcsolatteremtési kísérletnek modern és lefokozó módon reflektált metonimikus képe és képviselője a régimódi telefon. Az egyetlen „lény” a házban, amelyről a vezető már-már konkrétan, évszámhoz kötve szólna, de – mintegy leintve önmagát – elhárítja e vágyat, és csak egy önironikus projekciónak tűnő képet ad:

*„Talán ezerkilencszáz –
Nehéz, ős-állat telefon.
És néma, néma. Ül, kotel,
nikkel hasát lepi a por.”*

E tárgy átlekesítése s egyúttal mozdulatlan hallgatása a továbbiakban döntő szerepet kap. A szereplőkhöz mérhetően még szakaszolhatóan látszó idő e képpel mint-ha elsüllyedne valami fáradt és reménytelen időtlenségbe. Így zárul a ház mint helyszín leírása. Ám megkezdődik a ház mint színhely megelevenítése. A tárgyak – emlékeztető lenyomatok – ugyan még elő-előtűnnek, de mostantól a drámai eseményeké lesz a főszerep. Kezdetét veszi az „akkor” története.

A vihar emléke és a lelepleződés

A vezető és látogató összecsapása mostantól manifesztálódik. Ezt jelzi már a szöveg felgyorsulása is. A nyári zivatar félelmes-sodró felidézése a látogatóban egyre növekvő szorongást kelt, ezért a vezetőt minduntalan félbeszakítaná: „Kinyitom az ablakot” – mondja, mondaná többször is. Az azonban csírájában fojtja el a menekülés szándékát, olyanmire, hogy a látogató negyedszerre már csak e mondat felét mondhatja ki, s végül csak a mondat ritmusát doboghatja közbe: UUUU – UU.

Víz és tűz, ég és föld között, zápor szaggatta tájon a két menekülő – a fiú és a lány – nyomában gömbvillám iramlott, mígnem „lecsapott válluknál”, s „Mögöttük egy cser lassított mozdulattal / a földre rogyott”.

Ez a vihar űzte a házba a menekülőket. Sorsuk a paradicsomból kiűzött emberpárt

* Ennek archetipikus voltáról beszél a HOLD (DIVA TRIFORMIS) című vers, amely ugyancsak a VIRÁGÉNEK közelemben szerepel a kézzel írt második füzetben: „Bátyám szeretöm fényességem / Itthagytál az égi réten / Járdogálok egymagam / Férfi-részem eltűnőben / Itthagytál az égi mezőben / Minden léptem naptalan” – mondja Szeléné. A lélek szelídebb fele tehát maga is kétéosztatú – és ezért esélyes a veszteségre. Ehhez járul – harmadik elemként – a veszteségre adható egyik válasz, a pusztító ösztönkésztetés kiáradása Artemisz szavaiban: „Róka visong a bokorban / Lelövöm / Szarvas villan a berken / Ledőföm / Vadkan csörtet az erdőn / Megölöm megölöm”. A HÁZ A HEGYOLDALON mondja ki a másik választ: a pusztító ösztön legyőzését, de elmondja e győzelem fájdalmas árát is.

idézi. E vonatkozással a vers – Poszler György szavaival – valóban „*létparadigmává*”, létértelmezéssé tágul.*

A vihar képei szinte visszaidézik a SZÁRAZVILLÁM-beli PARADICSOMKERT „*hasított hegyű fényét*”, „*tépett kora-éjét*”, s a menekülőben látjuk a „*két félrehasadt vérjárta formát*”, akik föltűnnek egy késői versben. Az *utca arányaiban* is ott „*a két kis meztelen*” s nyomukban az angyal, „*tűnődő pallosával*”.

A természeti viharban „*a zápor töre*”, a „*gömbvillám*”, mely „*vízre ugrik, el nem ázik, / mint a kálium, karikázik*”, „*az ostorozó gyöngysor-éjszaka*” az embert hasító, úzó szenvedélynek is látomásos képe. Az úzóttak menekülésében a büntudat szorongása éppúgy ott van, mint közös sorsuk rájuk mért végzetének tudata. A *büntelen bűn* paradoxona ez, a „*Büntelen, aki élt?*” kérdésének dilemmája – mellyel a vezetőnek és látogatójának egyaránt szembesülnie kell. A sors, amiből nem lehet „*kiszállni*”. Ám egy köznapian józan sorpár lesz az igazi villámcsapás a versben. Két keserűen irgalmas mondat:

„Az ablakot, *fiam*, ne nézze többé.
Ez is történet, mint a többi.”

A familiáris, de fölényt is jelző „*fiam*” megszólítás – amely a kéziratos változatokban még nem szerepel – egy pillanatra visszaemeli a szöveget a diskurzus jelen idejébe, s előre jelzi a két szereplő közötti hangnem minőségének változását is. Kifejez valaminő személyes közeledést, de alá-fölrendeltséget is. A távolságtartás enyhülése előkészíti a két szereplő kölcsönös lelepleződését egymás előtt. A közös, sőt egyazon élet bevallását a kidőlő csertölgy „*lassított mozdulattal*” megidézett képe keretezi: előbb a vezető, majd a látogató beszél róla.

A házba menekülés emléktöredékei és az öregasszony korábban felidézett története egymásra csúsznak. Az eseménysor, vagyis az *idő* ugyanúgy csak néhány *képkivágás* összemontírozásából tárul föl, mint valaha az öregasszony története a sassal: „*felvette*” – „*emelte*” – „*a küszöbön emelte át*”. A párhuzamosság oly feltűnő, hogy joggal érezzük: a fiú a lányban szinte a „*sas-angyal*” terhét hordozta.** A házban ugyanazok a tárgyak is – „*úgy, kemence, hajópadló*” –, csak épp a csoda marad el. Ott a sasból lett angyal elrepült ugyan, de nyomában örökzöld: „*friss fenyőgally*” maradt. Az itt felidézett menekülők után azonban „*sáros lábnyomok*”, ottfelelt „*tükör*” (az első kéziratban ezek sem szerepelnek): hangsúlyozottan a köznapiság, a gyarlóság momentumai kerülnek a csoda helyébe, erősítve, hogy „*ez is történet, mint a többi*”. A szenvedély természetlenségbe fúlásának, pusztításba fordulásának előképei ezek. Az eseményeknek az ismétlődésekkel átfűzött és az egymás szavába vágó, a mondatrészleteket ily módon összeöltő előadása juttatja el a vezetőt a kérdés kimondásához? „*Te voltál hát... Te ballonkabátban / Ti ketten.*” Innen a látogató a menekülő pár képviselőjében van jelen. E ponton fordul tegezésbe az eddigi magázás. Az új nyelvtani forma a közelséget nyomatékosabbá, a szemrehányó elszámoltatást pedig fájdalmasabbá teszi. A Te és Ti egybemosása a „*két*

* Poszler György nagyívű esszéje az „*objektív líra – szubjektív mítosz*” összefüggését föltárva értelmezi így a verset, s fontos utalásokkal kapcsolja a művet a késői nagy versek köréhez is. *Orpheus* 17. (VI. évf. 1. sz.) 1995–96. 288–316.

** A kéziratos változatokban nem volt ilyen pontosan kidolgozott e párhuzam, ezért hangsúlyosan jelentéseteli mozzanatnak tartjuk mind a hasonlóságokat, mind az eltéréseket.

testben egy lélek” paradicsomi állapotára utal. Az *én* és *te* szembekerülése soha nem a beszélő és egy másik ütközése, hanem a *valahai* (és valakivel egybeforrt) és a *későbbi* (a magára maradt) *én* belső ütközete.

A két szaggatott vonal mögött

Ennek a harcnak a legkeservesebb és legindulatosabb szakaszát a mű első változatában a költő részletesen megírta ugyan, de ezt kihagyta a végleges változathoz. Ez már egy megnemesített és az indulat hordalékaitól megtisztított szöveget tartalmaz. Két, majd pedig egyetlen sornyi szaggatott vonallal jelzett, hangsúlyozott hallgatás mutatja csupán, hogy elhagyott részletekből, azaz hallgatásokból is épül a szöveg.*

A közreadott változat értelmezésében ezért csak áttételes, a mű genezisével szorosan összefüggő következtetések illeszthetők elemzésünkbe.

Mi volt a hallgatással jelzett sorok mögött? Az első változatban is hangsúlyosan szerepel a „*vadászkés*”, amelyet azonban ott a látogató a vezető kezében lát, s attól retteg, hogy az majd gyilkos indulattal őbelé vágja. (Tudjuk, hogy a végleges változatban a látogató akarja a késsel elpusztítani a fákat.) A harc azonban itt is szavakban, még győtrőbb vitában zajlik le, kezdetben a vezető, majd a látogató fölényével. (Tudjuk, a végleges változatban a vezető átmenetileg sem veszt el fölényét.) Bár a vezető védekezésére szólítja fel a látogatót, az másra szánja el magát: megvallja gyöngeségét és elesettségét, s ez vált át panaszos és vádló kérdésekbe és fájdalmas jövendölésbe. Idézzünk néhány sort e máig nem publikus változathoz:

„*A látogató: Nincs mibe ütközz. vége van.
Én régen megadtam magam...
csak azt ne hidd, döllyfödben dermedezve,
hogy csak neked van jogod a gyűlöletre...
nem érzed a förtelmet abban,
hogy szüntelenül igazad van?...
Öreg leszel. Az erdőn jársz magad.
Deres hajadban apró jégcsapok.
Öreg leszel...
Halott leszel.
Eltört a vállam. Gyöngye a kezem.
Súlyod nem bírom vinni.”*

A megadás, a gyöngeség nem valaki másé: ez belső állapot. A panaszos vád: önvád. A jóslat: személyes szorongás.

A NOTESZEK-ből posztumusz közzétett töredékek több ponton mutatnak szövegszerű egyezéseket e kidolgozott, bár nem publikált részlettel. Tanúsítják, hogy a HÁZ A HEGYOLDALON dialogikus előadásmódja valójában az önmegszólító forma egyike változata: e lírai töredékek ugyanis hol a látogató, hol a vezető aspektusát előlegezik.

Az öregségre és a halálra szóló figyelmeztetés új dimenzióba helyezi mind az erényt és fölényt, mind a bűnt és elesettséget: a halál foszthatná meg a méltóságától ezen a ponton.

* Az elhagyott részletet, amely voltaképpen az ősváltozat második fele, függelékben közöljük.

*„A látogató: Halott leszel. Majd az az éjjel
elkeveri csontjaidat
a csontjaim mocskos meszével.”*

Azonban – mint mondtuk – a költő elhagyta a műből e keserves, nemegyszer a durva indulat határáig jutó részletet. Legszebb elemét, a könyörgés szakrális mozdulatát – mint idéztük – áttemelte az EKHNÁTON ÉJSZAKÁJA-ba, a többit hallgatás gyanánt emelte be a végleges szövegbe: kétsornyi szaggatott vonallal.

A hallgatás mögöttesét mindössze egy kimerevített, szoborszerű kép őrzi meg majd a végleges változat utolsó részében, éspedig a látogató utolsó szavaiban:

*„Mit ülsz ott, mint a vak?
Mit döntöd homlokod kezébe,
Mint ki örökre így marad?”*

Mindössze három sor: ennyi került az első változat bő hatvansornyi kínzó részletéből a végleges szövegváltozatba – a befelé forduló gondolkodó képe. Ezt a képet viszi magával majd a látogató a házból.

A kikényszerített emlékezés – két monológban

Az ősváltozathoz képest egészen más módon, más hangnemben folyik le a látogató és a vezető ütközete. Néhány sorban még folytatódik az egymás szavába vágó emlékezés. A látogató a vihart és a menekülést idézi vissza, a vezető pedig a maga töredezett mondataiban egy valahai kapcsolatteremtés hiábavaló kísérletére utal: „*És nálam szólt a telefon – Fölvettem. Senki. Hívtam ezt a számot. – Egy számot, ami nincs. A telefon – A vezeték. Szólt. És senki.*” Bizonyos, hogy a telefon kitüntetett szerepeltetése fontos. Lehet, hogy konkrét élettörténeti mozzanatoknak is emblemikus képe, de ez nem tartozik a tárgyhoz. E panaszos emléktöredék: a vezető hajdani lelkiállapotának, titokkal teli próbálkozásainak jelzése, széttördelt sorokban. Egy kétségbeesett próbálkozás emléke, hajdani kísérlet valami józan belső párbeszédre: a szenvedély fölötti önkontroll működtetésére. Amely azonban nem valósulhatott meg. Hogy miért? Talán erre is válaszol a látogató hosszú, monológga terebélyesedő elbeszélése.

„*Nyár volt*” – kezdődik a hajdani történet, most először a látogató nézőpontjából. Egy hajdani és eleve viharban fogant szerelem és az ebből kibomló közös élet képe. A vihar, amely a történet nyitánya, egymásra rétegződő jelentések látomásos szövevénye. Egy valóságosan átélt – s talán valamely fontos személyes vonatkozással összeforrt – zivatar emléke éppúgy benne lehet, mint azé a szenvedélyé, amelyet valaha a háború fenyegető robbanásai és vészjósló csöndje öleltek körül. Mégis: e vihar elsősorban belső eredetű, sorsszerű. E kapcsolat egyszerre volt harc és menedék, életre-halálra szóló: a „szív”, az „erek” és a „vér” képei csúsznak egybe az „égzengés”, a „villámlás” és a súlyos „sötétség” képeivel. Mindenik jelenti önmagát és a másikat egyszerre: ami kint, az bent – ami bent, az kint. Az „üst”, a „rész” mint a „rettentő dobbanások”-nak, a „zihálva döndülő aritmiá”-nak továbbdöngetője – itt kap további funkcionális tartalmat: a „rozs-dás barlangi nap” tehát nemcsak a világosság maradéka lesz, hanem egy rémületben fogant összekapaszkodás emléke is. A szenvedély csúcsának, majd oldódásának riadt pillanatában jut a történet halálközelbe. E részlet gyönyörű záró sorpárja a BARNÁK NO-TESZ egyik töredékéből, a SZICÍLIAI KOPORSÓ-ból került át a szövegbe:

*„Úgy ültünk, mint a végső rémület
egy nagy fekete szívből meghúzódva.”*

A látogató ezután – mintegy a házból kilépve – felidézi a szelídültebb emlékeket, az összetartozás harmonikus vetületét. Azt az értékvilágot, amely később majd a pusztulástól megmentett két fa képében összegeződik. Jelzésszerűen, mégis nyomatékosan van jelen ebben a kultúrához és a tradícióhoz kötődés közössége:

*„Aztán lazult. Nyár volt. Az oldott
áttetsző vízfalak mögött
ott álltak már a régi szobrok.”**

Ugyanilyen fontos ebben az értékvilágban a természet törvényei szerinti összetartozás: nappal és éjszaka, nő és férfi, föld és ég, az évszakok rendje. S e rend „hullámló vonulását” átszínezik még a számbavehetetlen, apró és váratlan boldogságok: „*talán csak egy sebes madár*” vagy egy „*tündöklő hófúvás*”. A gyengédnek, a játékosnak és a nagyszabásúnak egymáshoz való finom illesztése, a légiesült testiség és a szinte tapintható közelségű szakralitás: Nemes Nagy Ágnes talán legvarázslatosabb vallomása a boldogság valahai esélyéről és emlékééről. Ezzel kell a vezetőnek szembesülnie.

*„A látogató: A ház előtt ott állt a nappal,
ott az aranyosbőrű nappal,
az arcát félig takaró
térdig hulló, napszínű hajjal,
mint egy aranyos lombu fűz,
oly villogó, oly omlatag,
s haja mögül sütött a nap –
S a ház előtt ott állt az éj,
ott állt a szélesvállu éj,
ezüst csillag-sebek a testén,
fekete-húsú Szent Sebestyén,
s körbefutva a köldökénél,*

* E kép fontosságát akkor értjük igazán, ha tudjuk, hogy a HÁZ A HEGYOLDALON-nal egy időben keletkezett a SZOBROKAT VITTEM című vers. Első szakaszát – mely méltán kerül majd a költő egytömbű, alig faragott kőből való sírlapjára – nem idézzük. Második felét csak 1995 óta ismerjük, maga a költő ezt nem publikálta:

*„A víz alól kimentelek,
nélkületek nem élhettek.
Még fulladozva partra húzom
összeroncsolt testeteket.
Homokból ágyat készítetek,
feküdvé ott feküdjetek,
csepp olajat hordok naponta
roncsolt, gyönyörű arcotokra.
Esző megáztat csendesesen.
S nem lát titeket senkisésem.”*

derengő, fémes pánt az éjfé –
 Ott állt az éj, ott állt a nap,
 s a ház fölött, s a ház alatt,
 minthogyha lassu szél suhog,
 hullámló, lassu mozdulattal
 vonultak át az évszakok –
 És aztán semmi, semmi más,
 csak lebbenés, csak surrogás,
 talán csak egy sebes madárraj,
 mit ránkdobott egy óriási ég,
 pihék, pihék, szárnyak, pihék,
 át-átcsapó, tündöklő hófúvással,
 és semmi, semmi más –”

E gyönyörködő emlékezés nyarát folytatta a vezető a mű legelejének őszi képében – ott is a „ház előtt” vagyunk, s „végeláthatatlan hullámló vonulat”, „szembe-nap” van ott is, de már a gyérülő fák „haja mögött”, s az „aranyosbőrű nap” fénye egy-egy alkonyi-őszi le-
 vélen: „mint a füst-arany”. A boldogság emlékének maradéka.

Mindez azonban „a ház előtt”, „fölött”, „alatt” volt igaz: nem magában a házban. Az emlékezés áradása azonban megáll, fennakad, mégpedig kemény gáton, a vezető tiltó érintésén: „Elég”. Mint korábban annyiszor, ezúttal is a látogató és a vezető szavai-
 ból együttesen épül fel egyetlen verssor. Az „Elég” mint sorvégi rím szó vágja el a be-
 szédet. A következő sor pedig egy ismétlődő kérdéséből és közbeékelt, a válasz képte-
 lenségét jelző hallgatásokból adódik ki:

A vezető:	Hol a lány?
A látogató:	–
A vezető:	Hol a lány?
A látogató:	–

A kérdésre a látogató sem most, sem később nem tud felelni. A széttörtség mint poé-
 tikai-szerkesztési megoldás fordulatot készít elő. Az „akkor” történetének végső drá-
 máját, a ház megroppanását a vezető idézi vissza: „A kamráig dőlt be a víz / A pincéig dőlt
 be a víz.” Víz, tűz, gömbvillám, éj – a pusztító szenvedély régi-új motívumai. Ugyanaz
 a vihar ez, ami a fiút és a lányt a házba úzte? Vagy annak az emléke? Vagy csak arra
 emlékeztető? Egy másik történetben – egyben ama „többi” közül – a saját emlék felis-
 merése? Annak visszaidézése ez, amire a vezető már korábban figyelmeztetett: „Erős a
 zápor itt nyaranta...”? A szöveg nem időzik el e képeknél. Egyedül az világos, hogy a
 házat készületlenül érte a vihar: „Nyitott ajtók és nyitott ablakok.” S itt már az a fontos, ami
 a kétszer hétsornyi viharkép középpontjában áll: „Mert akkor éjjel elmozdult a ház.”

Innen a vezető beszédét a jelen idejű igealakok uralják. Az elbeszélte történet mint-
 egy utoléri a diskurzus jelen idejét: „Nem látni semmit. A mész, a réz, a fa / viaszosan ra-
 gyog az új matéria, / ...torzul lassan a ház belső tere.” A torzuló ház képe a lassan kiürese-
 dő, az érzelmeiből kifosztott lélek megjelenítése.* A „vér” képeinek helyébe mások ke-

* „Nem szenvedek. Csak elviselhetetlen.

Mért fáj az, ami nincs” – olvassuk a BARNÁNOTESZ egyik töredékében 1958–60-ból.

rülnek, a „*vaskapcsok koponyavarrata*” és az „*agyvelő körül a csonthéj*”: az elme próbája ez már, nem a szívé. A hiányélmény képzelet olyan képek halmozásából áll össze, amelyek egyenként is szinte fokozhatatlanok. E halmozódás már-már a téboly határáig feszíti az állapot rajzát. Háromszor ismétlődik a „*nem látni semmit*”. A „*tömör üresség*” és az „*egy lassú zuhanásban állunk*” metaforikus oximoronja, jelképes képtelensége, a vesztesség, a hiány abszurditását *térben* jeleníti meg. Egy hasonlat pedig az *idő* mint létidmenzió elvesztésével festi a *semmi* érzetét:

„...a háznak,
ennek a határolt hiánynak...
már nincs több léte, mint amennyi
két perc között tud megjelenni
részut és névtelen...”

Fel kell rá figyelni, hogy egyszer, egyetlenegyszer a vezető is többes szám első személyű igealakot használ. A látogató korábbi hasonlata – „*úgy ültünk, mint a végső réműlet*” – fordul át itt egy új metaforába: „*egy lassú zuhanásban állunk*”. Egy lélekben két személy, a „*volt testek*” közös emléke ez, amit most a vezető is bevall.

A *tárgyak* és az *eszmék* összenövésében, a *tény* és *vágy* összetartozásában a Nemes Nagy Ágnes-i látás és gondolkodás kulcsmotívumai tűnnek elénk a versnek ezen a pontján: a tapintható absztrakciók:

„*torzul ez a tömör üresség,
hol tárgyak állnak, mint az eszmék...*
...a háznak,
ennek a határolt hiánynak,
melynek kapuin ki-be jártak
a tény, a vágy, a képtelen,
már nincs több léte...”

„*A homállyal is megküzdő önismeret*” harca – és győzelme – e részlet. Azé a költői-emberi ethoszé, amit – kedves Rilkéjét idézve – önmagáról is szólva mondott egy nyilatkozatában: „*Határainkon megvetjük lábunk, a Névtelent magunkhoz tépjük át.*”*

A kiüresedés, a belső összeomlás képeinek feszessége különös ellentétre épül. A szó-tári jelentésekből összeadódó elsődleges „tartalom” („*semmi*”, „*hiány*”, „*névtelen*”, „*zuhanás*”, „*roskadás*”) és a stilisztikai-poétikai „forma”, ez az elvontságnak szinte testet adó megformáltság szembefeszül egymással. Az egyik a pusztulás, a másik az épülés képzetét kelti bennünk. Aki ily világosan szól a hiányról, vesztéséről: már uralja is azt.

És ez adja költői hitelét a folytatásnak: „*Az őt vagyok... Én mertem ki az iszapot.*” A roskadásban „*hazátlan agyaggá*” dőlt házat ő támasztja meg „*cementtel*”, „*betongyűrűvel*”: az értelem erejével. Ugyanez az erő védi meg majd a kihunyt szerelem emlékét őrző két fát is: az irgalom erejével.

* Beszélgetés Mezei Andrással. *Élet és Irodalom*, 1967. május 13.

Értékörzés

A vezető felülkerekedése nem megy könnyen. A látogató háromszor is nekilendülő panasza sejteti, hogy a küzdelem nem ér véget a boldogságra zuhanó csalódásnál. Mert most a látogatón a számonkérés sora: „Mit nézel rám: Hát mért nem jöttél késsel, / fejszével... hát mért nem jöttél? Én vagyok a tetted, / a véletlent mért kellett elkövetned?” – szól az első szemrehányás. Élet és halál, megmaradás vagy önpusztítás határán jár itt a történet. Az emlékező magát a túlélést kéri számon önmagán. A születéssel életet kapni, ez még lehet az ember számára igazi „véletlen”. Az életet megtartani: ez már részvétel a véletlenben, ez már „elkövetés”. A vezető válasza szűkszavú, ám világos, a teremtett természet törvénye: „Fák nőnek itt. Nem én ültettem őket.” De bennük most azt látja a látogató, hogy épp e törvény által nőtt szenvedése a szenvedély: „fák nőnek itt, vizes ostromok, / a fák alatt vesszőfutás, / villámfehér szíjcsattanás”.*

Az élet alapértékeihez való viszony szétválásának, elkülönülésének tisztázását végzi el a versnek ezt követő részében a dialógus. A vezető a védelem alapállásából szól, jelzésszerű, kemény figyelmeztetéseket közbevetve a cselekvő élet parancsáról: „Az őrvagyok... Én mertem ki az iszapot... Cement... Betongyűrűk.” A látogató viszont a természeti meghatározottságot panaszolja fel sértett indulattal. „Mert jött helyedbe más... / A hegycsuszamlás / zajait ismered?...” Már nem elbeszéli, hanem új aspektusból szól, számon kéri a feszítő szenvedélyt (és persze emlékezteti rá a vezetőt) – mint az emberi üzőtt-szüntelenül újuló forrását. Szavaiban egybefonódnak az öregasszony sas-angyal-történetének, a „szalamandrává lett férfinak”, a viharból menekülők kitaszítottságának képei: hiszen a két embert egyesítő lélek s az egy emberen lakozó két én létállapotának rajza ez. A látogató nem is képes különbséget tenni a testi és a lelki, a fizikai és a szellemi, a „jó” és „rossz” között: így tartozik össze a képsorban a „mormolás és suhogás”, a „fekete-sárga féreg” meg a „madár-angyal” emléke, a külső vihar és belső lobogás: „haj és hajóorr”.** A látogató azt a felismerést fogalmazza meg, hogy az emberben egyaránt és együtt lakozik „pikkelyként rendezett tollaival” a „hüllő és madár”. Úgy tetszik neki, hogy az ember maga a paradicsomi kígyó és a paradicsomi angyal. Ezt rejtegeti, és csak együtt rejtegetheti az, aki védelmezi az életet. Ezzel akarja szembesíteni a vezetőt. És ezen a ponton adja vissza a költő a szót az *Éneklőnek* (tán az eltűnt lánynak?) – aki voltaképpen meg is erősíti, de meg is szelídíti, dallá fogalmazza az ember kettősségéről szóló felismerést. És ez a válasz a vezető korábbi kérdésére: Hol a lány? „Szembenézve két fa nőtt... Egy világos egy sötét.”

E kettősség lesz a végső kihívás a két szereplőnek: mindenestül elpusztítani vagy mindenestül megőrizni – ez itt a tét. Az „ör” kiveszi a kést a látogató kezéből: nemet mond a pusztító indulatra.

* Nemes Nagy Ágnes alapképei (lovak, angyalok, madarak, tó, folyó) sorában talán a *fák* kapták a költőtől a legárnyalatosabb, leginkább rétegzett jelentésvilágot. Erről szól vázlatosan a szerzőnek a FAK című vers elemzését középpontba helyező tanulmánya: A „SZÓ ÉS SZÓTLANSÁG” KÖLTŐJE – IRODALOMTANÍTÁS AZ EZREDFORDULÓN. Pauz–Westermann Kiadó, 1998. 756–770.

** „Zúgott a hajnal két fülemnél,
és átcsapott a vállam felett,
olyan voltam, mint egy hajóorr,
amint hastítja a szelet!” – olvassuk a BARNA NOTESZ töredékei között.

Elváló jövőképek

Ezután szakad el a látogató a múlttól. Az ő jövőképe – mint korábban utaltunk rá – a rá váró terméketlen élet, az „akkor” után a „majd” fájdalmas rajza. A természeti közegetől elszakadó, hangsúlyozottan nagyvárosi, köznapi képek egyúttal nyomatékosan XX. századiak is. A térben és időben egyaránt megkötött és elárvult élet képei ezek. Úgy tűnik, az élet eszmei megvédése, az emlékek értékvédelme, a *dal* nem elég vigasz a konkrét és egyszeri, a megismételhetetlen élet veszteségeiért. Így egyensúlyos az elszámolás.

Az éjszakai *utcaképek*, a *puszta járda*, a *villamossínek*, *vágányok és vágánycserék*, a *mesetérseges neonfény* (se nap, se csillagsebek!) mögötti elsötétült, hideg *játszóterek és elhagyott állomások* később módosulva és megnemesedve épülnek be késői nagy versekbe, a FUTÓESŐ-be, az EGY PÁLYAUDVAR ÁTALAKÍTÁSÁ-ba, AZ UTCA ARÁNYAI-ba – meg minden „*esetleges állomástartalom*”-ba, legyen az akár honi „*villamos-végállomás*” vagy a „*magához ölelt, felbonthatatlan csomagként*” elért „*Amerikai állomás*”.

Ám a látogató – bár indulata nem csillapul: „*Mit ülsz ott, mint a vak?*” – mégis beismeri: egész látogatása azért történt, hogy énje másik fele, a vezető feltartóztassa a keserűségben fogant gyilkos indulatot: „*Elvetted a kést. Itt vagyok. Mért jöttem vissza? Ezért.*”

A dialógus lassan a végére ér. A vezető a történet összefoglalásában kiragadja a köznapiság és az indulat szorításából a beszédet. Az ő jövőképét nem az indulat alakítja.

Két verszárlat

A mű kettős befejezésében újból és immár végleg a vezetőé a dominancia. A látogatónak egyetlen szava marad: „*A fák...*” Ezt fogja közre az első és a második verszárlat. Az egyikben a belső számvetés szikár, ám méltósággal teli, s bár puritán, mégis mitikusan emelkedett közegbe nő fel. A vezető a *maga* és az *éneklő lány* szavaiból szövi azt a kelmét, amit búcsúzóul a történetre borít: nem elfedni azt, hanem emlékeztetni rá. Hiszen ott van rajta minden fontos motívum: a „*ház*”, az „*erdész*”, az „*öregasszony*”, a „*sas*”, a „*férfi*”, a menekülő „*két alak*”, az „*állva zuhanás*” és persze a „*két növény*” a ház előtt: „*az a világos és sötét*”. Csak így, az egyenes beszéddel lehet nemet mondani az önpusztításra. Csak így lehet kimondani, hogy túl kell élni a képtelent, a lehetetlent.

Mutatis mutandis: a HÁZ A HEGYOLDALON-ra is állhat az, amit a költő az EKHNÁTON ÉJSZAKÁJÁ-ról mondott, arról ugyanis, hogy miről is szól a vers: „...*az életveszély, a megsemmisülés olyan tapasztalásáról, akár háború, akár más által (kiemelés H. M.), ami után kétségessé válik, hogy az ember tovább tud-e élni... hogyan lehet tovább élni a megsemmisüléssel együttélve és azt megtapasztalva*”.*

Az első verszárlat mondai-balladai hangján persze átüt az irónia is – itt ez is része az egyenes beszédnek. A visszaszerzett fölény kesernyés iróniája épp a ház megroppanásához tapad: „*igen, kérem, aztán megdőlt a ház*”. Ez a „*kérem*” a korábbi „*fiam*” ikertestvére: apró köznapi elem a már-már emelkedett stílusban. Figyelmeztet rá, hogy a megsemmisüléssel együtt élni: ez „*kérem*” nem csoda, hanem kemény lelki munka, és szigorú önértékelést, keserű öniróniát kíván. Visszacseng hát a mondat: „*Az ablakot, fiam, ne nézze többé. / Ez is történet, mint a többi.*”

* IN MEMORIAM NEMES NAGY ÁGNES – ERKÖLCS ÉS RÉMÜLET KÖZÖTT. (Nap Kiadó, 1996. 399.) EKHNÁTON ÉJSZAKÁJA – NEMES NAGY ÁGNESSEL BESZÉLGET LATOR LÁSZLÓ. – 241.

A mű zárójelbe tett, második zárata – mint mondtuk – nem a dialógus része, hisz a látogató már elment. (Zárójeles volta rokonítja a MIHÁLYFALVI KALAND ugyancsak ön-reflexiók részletével: „*Hiába, nekünk ez jutott ki...*”) Az utolsó sorokban a vezető (a költő) nem a történetet, hanem az idő nyomában maradt teret pásztázza végig: szigorúan megvágott képekben, tört, kopogó, hiányos mondatokban. A cellamagány képe ez: néma, sötét és hideg. Még kietlenebb, mint a mű elején: „*A vaskapcsok koponyavarrata*” ismétlődik meg itt, s a „*hideg kemence*”: az elme és a szív állapotának jelzései. Rímnek, hagyományos ritmikai elemnek nyoma sincs, a kopár képi világhoz a zenei dísztelenség illik. De a vers utolsó sorai mintha elmozdulnának innen:

„*S rozsdás barlangi nap – elég.
Kint most madár. Ilyen korán?
Egy téli raj. Tengelicék.*”

A szigorú lélek „fényűzése” folytatódik bennük. Három jambikus sor csupán: egy metafora emlékével és egy kis rímnyi csendüléssel a záró choriambusban: – UU –, „*tengelicék*”: talán madárhang és valami suhogó tágasság. Az értelem keménységéhez – „*a tényhez*” – valami megenyhülés – „*a vágy*” – csatlakozik? E rejtett kapcsolat volna az utolsó Nemes Nagy Ágnes-történet legvégső üzenete?

*

A HÁZ A HEGYOLDALON költője szigorú számvetést végzett. Jóllehet erre az érzelmek kihűlésének, elfakulásának és általában a mulandóságnak a tapasztalása indíthatta, a mű végül mégsem pusztán veszteségtörténet, sőt elsőrendűen nem az. Hanem egy öntörvényű élet képe: zárt rendszer, amelyben semmi nem veszhet el. Olyan „történet”, amely mintha kifogna az időn. E léttapasztalatról és -szemléletről adnak hírt a versbeli metamorfózisok, melyek egyúttal *évváltozatok*, ideálképek és ellenképek is. Ezeknek „történetszerű” kibontása épül, boltozódik rá arra a háromszakasznyi lírai betétre, amit a mű látható pillérének mondtunk. Búcsúzóul vegyük számba őket együtt. A ház lakója előbb „*erdész*”, aztán egy „*öregasszony*”; a „*sas*” „*angyallá*” változik, ólomnehéz „*sebesült*”, mégis elszáll, de nyomát örökzöld „*fenyőgally*” őrzi; a pincét felásó „*férfi szalamandra*” lett, a „*fekete-sárga*” féreg, a „*moccanatlan barna zsákruhás*” egyszerre „*hüllő és madár*”, s ha madár, akkor – már tudjuk – „*angyal*” is. A látogató a maga vallomásában a vezető történetét mondja el, a vezető a látogatón valójában önmagát kéri számon: ők egymás változatai. A „*szép fényes délből*” s a „*fekete küllős fekete napból*” „*rozsdás barlangi nap*”, a „*lány*”-ból s a „*fiú*”-ból, a „*nappal*” és „*éj*” emlékéből pedig a két „*fa*” lesz: „*egy világos, egy sötét*”. Ezek „*növő*” és „*egyre növő*” képe egyensúlyozza ki az „*egyetlen zuhanást*”. A veszteségtörténet mögött tehát fölsejlik az öntörvényű magány mint sors, a teremtő magány mint rendeltetés – s egyúttal morális teljesítmény. Mert csak ezen az áron történhet meg a költőben a szembesülés: az életeseményeken túl ön maga ellentmondásos voltával, belső hasadásaival, a tudattalan homályával, a sistergő indulattal – a konok igazmondás terheivel. E magány egyszerre lett egy nagy költészet értéke és ára.

Melléklet

HÁZ A HEGYOLDALON

Részlet – a mű ósváltozatának második fele

[Ez állt a „Te voltál hát” kezdetű részlet helyén, egészen a zárójeles verszárlatig.]

*A látogató: ... (Most fölkel) Az ablakon
az esti lángok, fény a fényre –
(Most a késért) Vakít, vakít –
(Mégsem. Hegyével földbevágja.) Vakít
az ég üveg-gyönyörűsége. –
(Rezeg a nyél. Aggancs-utánzat)
A lázas zúzvara – (Most jön) A lázas –
(Most jön) Lázás. (Itt van) Lá –*

A vezető: Védd magad.

A látogató: Nem.

A vezető: Védd magad.

A látogató: Nem.

A vezető: Védd –

Gyáva.

*A látogató: Jó itt a földön. Mondd, miért
jöttem vissza? Ezért.
Folytasd.*

A vezető: -----

A látogató: Folytasd.

A vezető: -----

A látogató: De. Folytasd.

A vezető: Kíméljelek, mert gyöngé vagy?

Páncélos állat

*tonnás testében rengő gyötrelem –
mért kell hurcolnom ennyi vállat?*

*Letépek kinzó izmaim,
földre akkor, gyökérköteg,
a csontjaink ütközzenek.*

A látogató: Nincs mibe ütközz. Vége van.

Én régen megadtam magam.

*Csak azt ne hidd, iszonyatos hal,
iszapba fúrva uszonyoddal,
amíg süket füledbe nem hasít,
s nem hallod a jég sikoltásait,
csak azt ne hidd, dölyfödben dermedezve,
hogy csak neked van jogod gyűlöletre –
nem nézel rám, de mégis érzed*

*ezt a nádszálnyi gyöngeséget,
és föl nem éred, páncélos vadállat,*

hogy van szem, mely engem választ magának –

Nem nézel rám – az észrevétlen
 légbuborékot nézd a fémbe,
 a hajszáleret a falakban,
 a korhadt törzset ön-derekadban –
 nézz rám, nézz, csak egyetlen egyszer,
 aztán akármi fegyverekkel –
 nézz rám – tudd meg, milyen érdes a kín
 az elesettség térdein,
 az alacsony rongy-fellegek,
 a szégyen és a rémület –
 nézz rám – mind hozzád emelem,
 mint jobb kezemmel balkezem,
 eltört a vállam – egy tekintet

A vezető: -----

A látogató: Öreg leszel. Az erdőn jársz magad.
 Deres hajadban jégcsapok.
 Öreg leszel.

A vezető: -----

A látogató: Halott leszel. Majd az az éjjel
 elkeveri csontjaidat
 a csontjaim mocskos meszével.
 Halott leszel.

A vezető: -----

A látogató: Eltört a vállam. Gyöngye a kezem.
 Súlyod nem bírom vinni.

A vezető: ----- Menj.

A vezető: -----

A vezető: (Most megy. Egy hát a küszöbön.
 Most megy. Egy hát – a kés – de nem.
 Most elment. Némáság. Homály.
 Egy roppanás. A szalamandra jár.
 A küszöb. Nincs ott az a hát?
 Az angyalt ott emelik át.
 Sötét. És mintha benyúlna a hegybe.
 Megérintem. Hideg kemence.
 A kést most helyre. Karcolás a padlón.
 És semmi más. Hajópadló. Az ágy.
 S rozsdás barlangi nap – elég.
 Kint most madár. Ilyen korán?
 Egy téli raj. Tengelicék)

[A szaggatott vonallal jelzett sorok nem kihagyások, hanem a kéziratban szerepelnek így, a hallgatást jelölve.]

Gergely Ágnes

A KASTÉLY ELŐTT

Mert minden fal több falrakást takar,
mert minden fal kezdettől otthonos,
mert kastélyfalak hiányaival
préri, puszta, sivatag, ugar
fel van szabdalva, mert tulajdonos
mindenki, aki követ köre hányt,
s kőművesként is élte a hiányt,

mert malteros ruháján ott a folt,
hogy viszonyait az rendezze át,
s az elbitangolt és a birtokolt,
akár a volt s a másé-mégse-volt,
egyenlő rangra váltja fel magát,
mert minden más vasvilla-éjbe hull,
s ami rommá lesz, felmagasztosul,

mert falnak vetett háttal kell tovább
élni pusztában és sivatagon,
nézni kihamvadt kandallót s a fát,
mely félig égett, és tükörbe lát,
s a fókuszban a régi fényfolyam
nem bír kitörni, melengetni se,
míg felszínén az árny lótusz-keze,

mert látni kell a sötét csarnokot,
az oszlopnál egy seprű elhever,
a múlt idő, mint porcelán, kopott,
nem tudnak külső fényt az oszlopok,
nincs, mit az ablak még halálra szel,
fagyott rügyekkel a cseresznyefák,
különlakozni nincs több külvilág,

mert a gránittömb a kapu előtt,
melyről lánc csüng a kockakőre le,
s a gálya, mely a tengerpartra nőtt,
ahol a szél nem ír homokredőt,
s nincs, aki eszmét társítson vele,
s az ottfelejtett fehér gyolcslepel
csak vérré gondol, másra úgyse kell,

s a falak alatt, az ásó nyomán
sorban vonulnak el a századok,
a templomon nem lebben néma szárny,
nem harsan hang a béna harsonán,
a próféta, akár a kő, halott,
a horizont a tengert elfödi,
Atlanti, Balti, Káspi, Földközi,

az ereket a nagy kéz rád köti,
lefognak az évezredek romok,
mozdulni sem tudsz, és a bábeli
csöndben magát rettegve átveti
a fényfolt, s az útszélen imbolyog,
ott, ahol végképp nincs már semmi nyom,
itt volt a bakter háza egykoron,

egy lépés: vérehulló fecskefű
és zöld hunyor emléke kőhöz ér,
s a kő alatt a kő is megfeszül,
és a tető cseréppé testesül,
s a harangszó mint tornyokon a bőr,
földön hunyor, kő, lépés, fecskefű,
mert rommá lenni mégsem egyszerű,

mert minden rom épséget álmodik,
s a toronytérbe úgy dől az idő,
hogy gazdátlanok azt sem látod itt,
ki a kőből jobb létre változik,
s új évezredig mondja el a kő,
hogy földje gyulladt, és álma lobos.
Mert minden rom kezdettől otthonos.

Michał Głowiński

REALIZMUS ÉS DEMAGÓGIA

Balogh Magdolna fordítása

A régi sajtót lapozgatva olykor ilyesféle hirdetésekre bukkanhatunk: „*Férjem adósságaiért felelősséget nem vállalok.*” (Olykor „*feleségem*” változatban is fellelhető, de a mi szempontunkból lényegtelen a különbség.) Ez a megfogalmazás jutott eszembe, amikor azokon a nagy irodalmi áramlatokon töprengtem el, amelyek évtizedek vagy évszázá-

dok múltán új irányzatok kiindulópontjaivá váltak. Azokra az irányzatokra gondolok, amelyek olyan korábbi irányzatokból merítettek ihletet (vagy csak ezt hangoztatták), amelyeket mértékadóknak tartottak (vagy csak úgy tettek, mintha annak tartanák őket) – és átvették hagyományos elnevezésüket, valamilyen módon aktualizálva. Vagyis a különféle neoklasszicizmusokról, neorealizmusokról, neoromantikákról stb. van szó, melyeket egyébként a legkülönbözőbb nevekkel illettek, nem feltétlenül az aktualizáló „neo” előtag hozzátoldásával. A dolog érdekes, úgy tűnik, bele is fér az irodalomtörténet kánon- és szokásrendjébe, bár itt is találkozhatunk e terminusok fölösleges vagy félreértésen alapuló alkalmazásával, sőt olykor cinizmustól vagy érdekszempontoktól sem mentes hivatkozásokkal is. Ez azonban nem kérdőjelezi meg az alapelveket, és nem érinti az irodalmi folyamat kialakult gyakorlatát. Úgy tűnik azonban, hogy a XX. században olyan esettel van dolgunk, amely különleges vizsgálatot igényel, s amely képtelt ébreszt a tekintetben, vajon ez esetben is ugyanaz történik-e, ami más áramlatok vagy irányzatok esetében: hogy ugyanis nemcsak átvesznek egy történelmi elnevezést, valamiképpen módosítva azt, hanem egyúttal a korábbi irányzatra való hivatkozást önön legitímációjuknak és programjuk megalapozásának tekintik. Esetünkben a szocialista realizmusról van szó.

Kérdésünk így hangzik: mi köti össze a szocialista realizmust a klasszikus realizmussal, milyen viszonyban vannak egymással, mi az, amit a szocialista realizmus esetleg a klasszikus realizmusból merít, miként alakítja át örökségét? Mi az oka annak, hogy éppen rá hivatkozik? Tudjuk, hogy az elnevezés nem a véletlen műve volt, bár kiválasztásáról a kultúrpolitikusok, vagyis – eufemizmusok nélkül fogalmazva – a kultúra párt-hivatalnokai önkényesen döntöttek. Ezt a dolgot két különböző nézőpontból lehet (és kell) szemlélni. Nem kerülhetjük meg tehát azt a kérdést, hogy a jelentésmódosító jelzővel kiegészített realizmus miért tűnt ama hivatalnokok szemében különösen alkalmas asszociációs mezőnek,* de az a kérdés is megkerülhetetlen, vajon mi lehetett a XIX. századi klasszikus realizmusban az, ami az efféle kapcsolódást vagy pszeudo-kapcsolódást egyáltalán lehetővé tette. A kérdés tehát végső soron az, hogy felelősek-e a realizmus klasszikusai azért, amit a szocialista realizmus teoretikusai és megvalósítói néhány évtizeden át műveltek. Természetesen ha a kérdést konkretizáljuk, és azt kérdeznénk, vajon van-e valami köze Balzacnak, Dickensnek, Flaubert-nek, Orzeszkowának vagy Csehovnak az olyan regényekhez, mint a TÁVOL MOSZKVÁTÓL, AZ ARANYCSILLAG LOVAGJA, a KOMMUNISTÁK vagy a HONPOLGÁROK, akkor az lenne a válasz, hogy nem sok. A kérdést azonban így nem lehet feltenni, hiszen nem az ötvenes években, a szocreál kánon szellemében született konkrét művekről van szó, a probléma általános, nem szűkíthető le egyedi esetekre. A kérdés tehát, vajon a nagy írók felelősek-e a rájuk hivatkozó szocialista realistákért, továbbra is megválaszolandó.

Fogalmazzuk meg még egyszer: vajon csupán csalárd ötlet volt-e a sztálinista teoretikusok részéről, hogy midőn az irodalmat a kommunista párt közvetlen propagandacéljainak rendelték alá, minden alap nélkül hivatkoztak-e a klasszikus realizmusra, vagy volt-e magában a realizmusban valami, ami ezt a beállítást (valójában: manipulációt) lehetővé tette.** Természetesen feltételezhetjük, hogy a realizmus elnevezés be-

* Ennek az elnevezésnek a történetét, majd kötelező formulává változását írja le R. Robin LE RÉALISME SOCIALISTE, UNE ESTHÉTIQUE IMPOSSIBLE (Paris, 1986) című könyvében. E munka középpontjában a szocreál elméleti diskurzusának tárgyalása áll.

** Figyelmen kívül hagyom az ún. marxista klasszikusok irodalmi ízlését, noha kétségtelen, hogy ez sem hanyagolható el. A totalitárius diktátor művészi ízlése kötelező erőre emelkedik.

vezetése egyszerűen csak kényelmes volt, mert maga az elnevezés bizalmat keltett, és jó asszociációkat ébresztett. Főleg Oroszországban, minthogy az orosz irodalom éppen akkor lett világszínvonalúvá, s akkor volt a legnagyobb tekintélye, amikor a realista poétika a virágkorát élte. Márpedig hivatkozni olyan irányzatokra szokás, amelyeknek sikerük volt, elismerést arattak, jelentékeny helyre tettek szert az irodalmi piacon, gyakran az éppen aktuális konjunktúrától függetlenül. Mindez számomra vitathatatlanul tűnik, de azt gondolom, nem ez a döntő.

Gyaníthatjuk, hogy volt a XIX. századi realizmusban valami, ami miatt hatásosnak, vonzóknak tekintették azok, akik az irodalmat a propaganda szolgálóleányává kívánták alacsonyítani, noha feltételezéseik a realizmussal kapcsolatban lényegében mások voltak. A realizmus, amely a mimetikus esztétikán alapul, amely azt hirdeti, hogy a mindennapok igazsága tiszteletben tartandó, s a valóság hiteles ábrázolására törekszik, lehetett volna akár a szocreálal ellentétes irányzat is, amelyből az nem sokat meríthetett volna. Ne feledkezzünk meg arról, hogy a szocreál teoretikusai figyelmen kívül hagyták azt, ami az ő szempontjukból a mimetikus poétikában használhatatlan vagy rossz volt. Emiatt azután elvetették az általuk sajátosan értelmezett naturalizmust, amelyet szembeállítottak a „kritikai” jelzővel felékesített realizmussal. Valamivel többről volt itt szó, mint arról, hogy a naturalizmust már a kortársak is azzal vádolták, hogy vonzódik a brutalitáshoz, a vad víziókhoz. A naturalizmusból ugyanis hiányzott a tulajdonságoknak egy bizonyos együttese, ami viszont megvolt a klasszikus realizmusban, hiszen korántsem csupán a mimetikus esztétika játszott itt szerepet. Előtérbe került ennek az esztétikának egy bizonyos változata, amely határozottan korlátokat szabott a pusztán „utánzás”-nak. A mimetikus esztétika e változatában a klasszikus realista narráció egyik alapvető jellegzetességét korlátozták: a regény színpadán végbemenő események mindenféle gát nélkül válhattak kommentár, vagyis közvetlen értékelés tárgyává. Méghozzá tekintélyelvűen formált értékelések tárgyává, amelyek nem magukból az eseményekből indultak ki, és az esetek többségében a személyes megalapozottság is hiányzott belőlük, mivel mintegy a regény formájába eleve bekódolva jelentek meg.* A realizmus ugyanis nem merül ki a mimetikuság, a tükrözés esztétikai alapelvében: hozzákapcsolódik egy másik fontos sajátosság: az autoritatív értékelő hang jelenléte. De nem hagyhatunk figyelmen kívül egy harmadik tulajdonságot sem: a realista regényben ugyanis rejtve maradnak az olvasók előtt azok az irodalmi mechanizmusok, amelyek a sajátosan értelmezett mimetikuság működését szabályozzák, és összekapcsolják azt az értékelő diskurzussal. E három összetevőnek: a mimetikuság, az értékelést végző személy autoritatív kommentárjának, valamint a rejtett irodalmiságnak összefonódásából tevődött össze a klasszikus realizmus alapvető jellegzetessége, de ugyanakkor ez volt a legtöbb kételyt ébresztő vonása is. Az ugyanis nyilvánvaló, hogy a második és harmadik sajátosság korlátozta az első kompetenciáját.

Sarkítottan fogalmazva: a szocreál azt veszi át a klasszikus realizmusból, ami abban a leggyengébb, ami potenciális veszélyforrás, mert a legkülönbözőbb manipulációkra, demagóg megnyilvánulásokra ad lehetőséget. Bizonyos szempontból a realizmust értelmezhetjük úgy, mint a demagógia egy formáját. Abból a megfontolásból, hogy az olvasó elé olyan világot állít, amely a legapróbb részletekig értelmezett, telítve van manipulált jelentéselemekkel, s mindez úgy jelenik meg az olvasó előtt, mint a min-

* Erről bővebben írok a *POWIEŚĆ I AUTORYTETY* című tanulmányomban. In: *PORZĄDEK, CHAOS ZNACZENIE. SZKICE O POWIEŚCI WSPÓLczesnej*. Warszawa, 1968.

dennapi tapasztalatából jól ismert valóság. Emiatt helytállónak kell tekintenünk a realista regény alábbi definícióját: a realista regény olyan, amilyenné a XIX. század formálta: a hasonlóság és az ábrázolás esztétikáján alapul, olyan fiktív alakokat, illetve sorsokat állít színpadra, akiket (amelyeket) valóságosként mutat be, s ezek a hősök olyan világban mozognak, amely legalábbis virtuálisan megfelel az olvasó hétköznapi tapasztalatának.*

S ezt a hétköznapihoz hasonlatos világot direkt vagy indirekt módon a lehető leghangsúlyosabban értelmezik és értékelik. Éppen ez a realizmusnak az a vonása, ami a szocreál szempontjából a legfontosabb. Ámde figyelembe kell vennünk a klasszikus realista regény harmadik elemét is, amelyet a *rejtett irodalmiság szabályának* nevezünk. Robert Alter ragyogó érveléssel világított rá, mi az oka annak, hogy a XIX. századi realista regényben – amelyre tökéletesen ráillik Susanne R. Sulejman fenti definíciója – az összes metairrodalmi elem – amely egyként a XVIII. és a XX. századi regényből is ismerős – eltűnésre ítéltetett.** E metairrodalmi elemek jelenléte ugyanis megkérdőjelezné azt az alapelvet, amely szerint a realista regény a létező, valóságos világról ad hírt. Mindenfajta autotematikus beavatkozást csak a hősök megnyilatkozásainak szintjén fogadhattak el, azaz csak akkor, ha azok nem mentek túl a hősnek tulajdonított beszédmód határain, amelyet nem lehetett eleve korlátozni a témaválasztás révén. Ha a narrátor szintjén helyezkedtek volna el, gyengítik a realista regény alapelvét, vagy egyenesen ellentmondanak annak. A rejtett irodalmiság szabálya lehetetlenné teszi a távolságtartást, és kizárja a befogadóval folytatott játék lehetőségét, tehát bizonyos fókig naiv olvasót tételez fel, akinek azt kell gondolnia, hogy mindaz, ami le van írva a könyvekben, igaz. Éppen ezért nem véletlen, hogy a klasszikus realizmus elvetette azokat a megoldásokat, amelyeket többek között Fielding és Diderot műveiből ismerünk. Ez a szocreál követői szemében elsőrangú fontosságú tény. A rejtett irodalmiság szabálya tette lehetővé a klasszikus realizmus számára fontos és a szocreál számára alapvető modális keret létrehozását, amelynek révén lehetségessé vált egy olyan ábrázolt és teremtett világ megalkotása, amely bár legapróbb részleteiig kigondolt, a valóságos világ illúzióját keltette. Olyan világét, amely nemcsak az irodalmi fikció dimenziójában valóságos, hanem tágabb értelemben, az irodalom szféráján túl is.

A rejtett irodalmiság szabálya szempontjából nem jelentéktelen tényező a realista regényben kialakult nyelvkoncepció sem. Láthatatlan, áttetsző, a (jelentett) dologhoz szorosán illeszkedő nyelv ez. Felesleges hozzáfűznünk, hogy illúzióval van itt dolgunk: ez ismeretes. De éppen ennek a nyelvnek, amelynek nem volt joga ahhoz, hogy magára vonja az olvasó figyelmét (mert hiszen igazából erről volt szó), ennek a nyelvnek kellett meggyőznie az olvasót arról, hogy a regényben ábrázolt világ nem különbözik lényegesen a való világtól, hogy ahhoz hasonló, és azt, ami a regény világában történik, a legteljesebb jóhiszeműséggel el kell fogadni. E nyelv használatának a célja bizonyos mértékig az volt, hogy elaltassa a befogadó éberségét, elsősorban azonban kritikai szemléletét kívánta felfüggeszteni. Ekként ez a nyelv a naiv olvasásmód egyik ösztönzőjévé vált. Ez a mintegy áttetsző és a tárgyra jól szabott ruhaként simuló nyelv egyúttal az irodalmiság rejtett voltát előtérbe állító komponens is, azaz kizárja az önkritika és az önreflexió mindenfajta megnyilvánulását. Azok szemében, akik a napja-

* S. R. Sulejman: *LE ROMAN À THÈSE OU L'AUTORITÉ FICTIVE*. Paris, 1983. 21.

** R. Alter: *PARTIAL MAGIC. A NOVEL AS A SELF-CONSCIOUS GENRE*. Berkeley, 1975.

ink arculatának megfelelő, egyedül helyes irodalmat akartak létrehozni, különös jelentősége van a klasszikus realizmus attraktivitását előidéző tulajdonságegyüttes harmadik elemének.

Különbözőképpen jelent meg ez a tulajdonságegyüttes a realizmus korifeusainál (egyébként nem lehetetlen, hogy legintenzívebben a középszerű alkotóknál jutott szóhoz, akik nem emelkedtek ki a korszak irodalmi átlagából). A realizmusról beszélve azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül Tolsztojt. Lev Sesztov azt írta évekkel ezelőtt, hogy: „*Tolsztoj gróf nem éri be a művész, a narrátor szerepével, mint ahogyan Puskin. Szüntelenül ellenőrzi hősei szinte minden szavának őszinteségét és hitelességét. Bizonyosnak kell lennie abban, hogy hősei valóban hisznek mindabban, amit tesznek, valóban tudják, merre mennek. Pszichológus is, mint Dosztojevszkij, vagyis igyekszik a gyökereikig hatolni. És mivel a gyökerek mind mélyen a föld alatt vannak, Tolsztoj gróf azt is tudja, milyen nehéz a föld alatti munka.*”*

Tolsztojt már csak azért sem lehet figyelmen kívül hagyni, mert őt is a szocreál elődei vagy legalábbis az irányzat jelentésköréhez tartozó írók között tartották számon: hivatkozott rá például Brodskij is, amikor azon töprengett, mennyiben játszott szerepet a szocreál regény létrejöttében az orosz próza története.** Legfőképpen azonban azért nem lehet Tolsztojt figyelmen kívül hagyni, mert e zseniális író esete magának az itt vázolandó problematikának a lényegéhez vezet el bennünket. Ha ugyanis Tolsztoj művészetét egy bizonyos szempontból vizsgáljuk, nem értelmezhetjük úgy, mint a szocreál előképét vagy előkészítését, sőt kétség sem férhet hozzá, hogy az a lehető legteljesebb mértékben éppen a szocreál ellenpólusa. Ez nyilvánvaló, ha tekintetbe vesszük a szerző legtagabb értelemben vett világnézetét, vallási problematikáját, történelmi vízióját s végül az irodalmi hős tolsztoji konstrukcióját, minthogy e hősnek semmi köze semmiféle totalitárius gyakorlathoz, és lehetetlen volna totalitárius elgondolások alanyaként is szemlélni. Abban, hogy Tolsztoj regénye a szocreál mintája lehetett, az a három elem játszott döntő szerepet, amelyről itt beszélünk. E három elem együttese erősebbnek mutatkozott, mint a Tolsztoj-regényekben ábrázolt nézetek, a művekből kiolvasható értékrend, lélektani koncepciók stb. A szocreál kritikusok előszeretettel beszéltek arról, hogy a régi edénybe új bort töltöttek, ami azt jelentette – a legkonvencionálisabban fogalmazva –, hogy átvettek bizonyos „formákat”, a „tartalmat” azonban elvetették. A realista regény modellje a mindentudó narrátorral, a következetes meseszöveggel, a folyamatosan gyakorolt autoritatív értékeléssel éppen ebben az értelemben szerepelt régi, méghozzá különösen értékes edényként, amelyet természetesen meg lehetett tölteni olyan tartalommal, amelyről még csak nem is álmodhatott a realista regény egyetlen rangos vagy kevésbé rangos képviselője sem. Ismételjük: ez a regény a XIX. századi változatában a lehető legtávolabb esett mindenféle totalitárius tartalomtól, totalitárius használatra azonban bizonyos körülmények között alkalmasnak bizonyult.

Két marginális megjegyzés kívánkozik ide. Ha már szóba hoztuk a tolsztoji modellt, említést kell tennünk a különböző alkalmakkor szóba kerülő összehasonlításról, amely Tolsztojt és Dosztojevszkijt állítja szembe. Hogy csak két példát említsünk: Steiner***

* L. Szeszow: DOSTOJEWSKI I NIETZSCHE. FILOZOFIA TRAGEDII. Ford. T. Wodziński. Warszawa, 1987. 84.

** Lásd J. Brodskij: KATASTROFY POWIETRZNE. Ford. M. Kłobukowski. In. MNIEJ NIŻ KTÓS. CDN, Warszawa, 1989. (Erre az esszére Roman Zimand hívta fel a figyelmemet.) Tolsztoj szocreál karrierje szempontjából nem mellékes az a tény, hogy Lenin is írt róla.

*** G. Steiner: TOLSTOI OR DOSTOEVSKY. New York, 1959.

vagy Bahtyin* könyvében. Tény, hogy a szocreál következetesen elutasította Dosztojevszkijt, s korántsem csak azért, mert reakciónak tekintették. Azért utasították el, mert a klasszikustól eltérő regénymintát alakított ki, korlátozta egyebek közt a narrátor kompetenciáját és közvetlen értékelő funkcióját. Bahtyin mesteri elemzései tökéletes választ adnak arra a kérdésre, miért volt alkalmatlan a szocreál képviselői számára Dosztojevszkij, ugyanúgy, ahogyan alkalmatlan volt e szerepre az orosz próza jelenlény hagyománya, a szkaz tradíciója, illetve szélesebb értelemben: az első személyű narráció általában véve is.

A második megjegyzés egy bizonyos analógiára vonatkozik. A zenekritikusok használják a „neostílusok” kényelmes terminusát, a XX. századi zene olyan jelenségeire alkalmazva, mint a neobarokk és a neoklasszicizmus.** A neostílusokat leíró irányzatoknak semmi közük sincs a pastiche-hoz, nem utánozzák a XVII. vagy a XVIII. század stílusát, másfajta összefüggés van köztük és a történeti minták között. Átveszik a klasszicizmus vagy a barokk zenei műfajait vagy kompozíciós típusait, de nem utánozzák sem Bachot, sem Haydnt, sem más. A neostílusok esetében elsődleges jelentősége az átvett formai minták történetiségének van, de – ezt érdemes hangsúlyozni – stilizálásról nincs szó. És ezzel lényegében véget is ér a szocreállal fennálló analógia, ha egyáltalán kirajzolódott. A szocreálban nem a XIX. századi realista regényszerkezet mint modell történeti jellegének felfedéséről vagy hangsúlyozásáról van szó. Az ilyen típusú irodalmi játékot eleve elvetik, mivel az ellentmondana a szocreál egy hallhatatlanul fontos tételének, mely szerint e regények formája az egyedül helyes és lehetséges forma. Ez a hozzáállás mintegy megkerüli a választás kérdését, amely egyébként minden olyan esetben felmerül, amikor egy adott történeti stílus szabályait alkalmazzák, illetve ilyen vagy olyan módon kapcsolódnak hozzá. Természetesen egy parancsokat, utasításokat megfogalmazó esztétika kapcsán nehéz választásról beszélni. Továbbra is kérdés marad azonban, végül is mi az oka annak, hogy a kommunista irodalom számára a klasszikus realizmus stílusai és műfajai alkalmas kiindulópontként szolgálhattak. Miként történhetett, hogy egy minden totalitárius formától távol álló stílus (még ha olyan beszédmódra épül is, amely nem mentes az autoritatív jegyektől, hiszen a mindentudó narráció bizonyos fajtái ilyenek) a kiindulópontjává válhatott egy olyan hivatalos stílusnak, amelyben a totalitárius szemlélet rendkívül hangsúlyosan van jelen?

Szerepet játszottak ebben bizonyára olyan általános összefüggések is, amelyenkről Janusz Sławiński írt a szocreál kritikával kapcsolatban:*** egyebek között az, hogy olyasfajta doktrína kötelezővé tétele, amelynek törvényeit a totalitárius pártszervezet szabta meg, azzal a következménnyel járt együtt, hogy mindenfajta alkotótevékenységet ennek rendeltek alá. Ebben a helyzetben csak a kommunista hatalom mondhatta meg, akár közvetlenül, akár közvetve, teljhatalmú vezetői révén, mi a helyes, mi a jó, mi az értékes stb., illetve mi az, ami a téboly örvényében kavargó, vagy éppen az ellenséges hangnem jele. Ez azonban általános érvényű, a szocreál egészére érvényes következtetés, ugyanakkor nem ad választ a problémának a klasszikus realizmushoz fűződő viszonyára. Tovább kell tehát kérdeznünk.

Úgy tűnik, a döntő az volt, hogy el lehetett távolítani az irodalmiság jegyeit, ekként

* M. Bahtin: PROBLEMY POETYKI DOSZTOJEWSKIEGO. Ford. N. Modzelewska. Warszawa, 1970.

** Lásd Z. Helman: NEOKLASZYCYZM W MUZYCE POLSKIEJ XX. WIEKU. Kraków, 1985.

*** J. Sławiński: KRYTYKA NOWEGO TYPU. In: TEKSTY I TEKSTY. Warszawa, 1990.

ki lehetett küszöbölni a regényben ábrázolt világgal szembeni distanciát. Az irodalmiság elrejtésének jelentőségét (szerepét) felerősítette a mimetikusság konvenciója, amely azt a meggyőződést sugallta, hogy a való világról van szó, illetve olyan világról, amely a reális világot tükrözi. Még akkor is (vagy főleg akkor), amikor a társadalmi tapasztalat szemszögéből nézve a világnak a műben ábrázolt képe úgyszólván fantasztikus volt. Megvolt a maga súlya annak a ténynek is, hogy mindaz, amit ábrázoltak, közvetlen értékelést kaphatott, s ez mintegy a doktrínának a műbe való beleépítését jelentette. Azonban az, ami a XIX. századi realizmusban szabad választás, irodalmi választás kérdése volt, még ha összekapcsolódott is különböző társadalmi, politikai vagy ideológiai felhangokkal, a szocreálban merőben más szférába került át: a propaganda szférájába. Továbbá: különböző manipulációs tevékenységeket lehetett végezni, ezt egyebek közt a tipikusság kategóriája tette lehetővé, amelyet a hatalom birtokolt, vagyis önkényesen mondhatta meg, milyen is az a hiteles valóság.

A szocreál propagandisztikus funkciója alapvető kérdés, még ha a történészek nem tekintik is annak, ahogyan például Robin asszony sem, bár könyve kétségtelenül nem értéktelen. Ama három tényező együttese olyasfajta propaganda művelését tette lehetővé, amely a maga nemében példátlan volt: olyan propagandáét, amely úgy tesz, mint ha nem propaganda volna, hanem az ábrázolt világ része, s azt sugallja, hogy arra a valóságra utal vissza, amelyet az olvasó a mindennapi tapasztalatából ismer, s amit a mű a józan ész szemszögéből ábrázol. El kell ismernem, hogy a szocreál mint propagandaprojekt a maga nemében zseniális konstrukció. Ugyanakkor azonban szélsőségesen demagóg, mert a legapróbb részletekig értelmezett világot a létező világ tükröként akarja elfogadtatni, az ideológiai tartalmakat pedig a valóságról való beszámolóként kínálja az olvasónak. A XIX. századi realista poétika lehetőséget adott efféle propagandisztikus koncepció kialakítására. Azért történt úgy, ahogy történt, mert megvoltak a feltételek a propagandisztikusság leplezésére, rejtegetésére, hamis modális keretbe helyezésére.

Ismételjük: az, ami a klasszikus realista regény gyenge pontja volt, a szocreál szemszögéből abszolút értékévé vált: lehetővé tette olyan procedúrák véghezvitelét, amelyek a nyíltan propagandisztikus irodalom megteremtésére irányuló korábbi kísérletekben lehetetlenek voltak. A rejtetten propagandisztikus irodalom koncepciója a szociotechnika szempontjából is, de sok más szempontból is hasznosabbnak látszott, mint a nyíltan propagandisztikus irodalomé, amely szinte büszke volt arra, hogy az agitprop részét képezi. Hasznosabbnak tűnt amiatt is, mert a hagyományra épült rá, tehát nem tette kétségessé az irodalmi ízlés kérdését, ezenfelül a naiv olvasóhoz fordult, akinek számára mindaz, ami könyvekben állt megírva, magát az igazságot jelentette (még akkor is, ha a műben a gyakorlatban megismert világtól eltérő világgal találkozott). A XIX. századi regény narrációs típusának a naiv olvasó számára hitelesítenie kellett a világnak azt a vízióját, amely mindenestül szintiszta propaganda volt. Ekként jött létre az egyik legszélesebb hatókörű totalitárius forma, amely nagymértékben konvencionális volt,* ugyanakkor a lehető legközelebb állt a propaganda technikáihoz, amelyek a sztalinizmus hatókörében váltak kötelezővé.

* Vaszilij Grosszmann, a kitűnő író szerint: „az az irodalom, amely azt állította magáról, hogy realista, nem kevésbé konvencionális, mint a XVIII. századi idillikus regények”. (Idézi: R. ROBIN: LE RÉALISME SOCIALISTE, UNE ESTHÉTIQUE IMPOSSIBLE, 318.)

Ez főleg az újbeszéd szabályaira hasonlított. Ezt a kérdést másutt tárgyaltam,* itt csak utalni szeretnék arra, hogy a szocreál leírható úgy, mint annak a szabálynak az irodalmi megvalósítása, amely lehetővé teszi egy fiktív, ideológiailag átítatott világ létrehozatalát és ennek reális, való világként történő értelmezését. Éppen ez az a pont, ahol a múlt századi regény felerősíti és hitelesíti ezt a gyakorlatot, lehetővé teszi, hogy az irodalmi konvenciók szférájára is kiterjesszük azt, ami a totalitárius ideológiának alávetett nyelvhasználatra jellemző.

Miután bemutattuk azt a folyamatot, hogy miként változtatták a realista regényt totalitáriussá, visszatérhetünk a kiinduló kérdéshez. Vajon felelősek-e a realista regény klasszikusai azért, amit a szocreál tett az általuk kialakított műfaji változattal? Könnyen elképzelhetjük, amint kórusban felelik – amiként ama bizonyos asszony nem felel a férje adósságaiért – a realizmus klasszikusai sem felelősek azoknak a tetteiért, akik nemegyszer rosszindulatúan, sanda szándékoktól vezetettve hivatkoztak rájuk. Én is osztom ezt a véleményt.

Magyar László András

HAZUGSÁGTIPOLÓGIÁK

„Diabolus est... doctor mendacii, quia ab ipso primum inventum est mendacium... a semetipso deceptus, alterum decipere concupivit.”

(„Az Ördög... a hazugság tanítója, hiszen ő találta fel a hazugságot... megcsalván ugyanis önmagát, mások becsapására kezdett vágyakozni.”)

(Augustinus: AD JULIANUM COMITEM

CONTRA JUDAEOS, PAGANOS ET ARRIANOS cap. 2.)

Amennyiben Ágostonnak igaza van, és a hazugság valóban a Sátán találmánya és frusztrált lényének nagystílű bosszúja csupán, afelé kell hajlanunk, hogy a manicheusok fején találták a szöveget, és világunkat tényleg a Sátán-démiurgosz teremtette egykor. Ha pedig a hazugságot olyasvalaminek tartjuk, ami nem igaz, vagyis aminek nincs valósága, pontosabban érthetjük azt is, miért mondotta volt egykor a kiváló Martinus Schoock doktor, hogy mindaz, ami nincs, a Sátán alkotása. E mélységes „nincs”-nek, vagyis a hazugságnak – talán épp e genezis következményeképpen – több igen érdekes tipológiájával találkozhatunk az utóbbi harmadfélezer év irodalmában: a számtalan rejtett és nyilvánvaló hazugságtipológiából ezúttal öt tudatosan megfogalmazott választottam ki s mutatok be alább röviden a tisztelt olvasónak. Szándékom evvel nem a hazugság kibogozhatatlan rejtélyének megfejtése, hanem inkább annak vázolása, milyen irányban haladt a nevezett időszakban az emberi gondolkodás.

* Lásd AZ IRODALOM ÉS AZ ÚJBESZÉD című tanulmányomat. In: NOWOMOWA PO POLSKU. Warszawa, 1990.

Az első, aki tudtommal a hazugság tipológiájáról írt, természetesen a nagy klasszifikátor, Arisztotelész volt. Ő NIKOMAKHOSZI ETIKÁ-jában,¹ a negyedik könyv hetedik fejezetében a hazugságnak mindössze két típusát különbözteti meg: a túlzást, hengegést (*aladzoneia*), amely pozitívan, illetve az iróniát (*eironeia*), amely – mint Szókratésznel – negatívan tér el a valóságtól. Közülük az előbbit tartja rosszabbnak. Még egy megkülönböztetést tesz aszerint, hogy a hazug ember pusztá élvezetből vagy haszonlesésből hazudik-e – e kettő közül pedig az utóbbit ítéli el jobban. A hazugság tipológiájával ezután – tudtommal, jó hat évszázadig – legfőljebb a grammatikusok foglalkoztak.

A hazugságtipológiák történetében a kereszténység nyitott új fejezetet. Szent Ágoston két írásában is részletesen kitér a kérdésre. Az időrendben első tanulmány² a hazugság definíciójával indul: eszerint az hazudik, akinek más a szándéka (*aliud habet in animo*), mint amit mond vagy egyéb módon jelez. A hazug ember tehát kétszínű – a latin eredetiben: „kétszívű” –, hiszen vagy olyasmit tud vagy vél tudni, amit nem mond ki, vagy pedig olyasmit mond, illetve jelez, amiről tudja, hogy nem igaz. Az olyan ember, akiből e kétszínűség hiányzik, nem hazudhat, legfőljebb tévedhet. A lényeg tehát a szándék, vagyis az, hogy a hazug ember be kívánja csapni a másikat.

Ám mi van akkor – teszi fel a kérdést az egyházatyja –, ha valaki szántsándékkal azért mond valótlan, mert tudván tudja, hogy nem hisznek neki, ő azonban e megtévesztéssel jó irányba akarja terelni azt, akit becsap? (Ezt az esetet akár Piszkos Fredesetnek is nevezhetjük, Rejtő Jenő közismert hőse alkalmazza ugyanis e trükköt fia védelmében.) Szent Ágoston kérdése valójában a következő: lehet-e jó szándékkal hazudni? Ha ugyanis a hazugság ténye az, ami egyenlő a hazugsággal, az illető a fenti esetben is hazudik, ha viszont csupán a becsapás szándéka a hazugság ismérve, itt nem lehet szó hazugságról. (S ennek ellentéte is kérdéses, vagyis ha valaki azért mond igazat, hogy becsapja vele a másikat.) Ágoston példát is hoz: X. tudja, hogy az A. úton rablók leselkednek. X. azt is tudja, hogy Y. nem hisz neki, de nem akarja, hogy Y.-nak baja essék, ezért azt tanácsolja neki: menjen az A. úton. Y., mivel nem hisz X.-nek, a B. útra tér, és így megmenekül a rablóktól. A kérdés tehát az: mi a hazugság ismérve, a hazugság ténye, a hazugság tudatos mivolta, vagy egyik sem, hanem csak a rossz szándék? Ágoston az utóbbi mellett érvel.

Ezek szerint tehát a hazugság születésében három tényező játszik szerepet: 1. A hazugság ténye (vagyis az, hogy valótlan-ság-e az állítás vagy sem). 2. A hazugság tudatos-sága (vagyis, hogy a hazudó szándékkal hazudik-e). Végül: 3. A hazugság célja (vagyis, hogy rosszat akar-e a hazug vagy sem).

Ha továbbgondoljuk Ágoston tipológiáját – figyelem, itt már nem öt idézzük! –, három tényezőnek, mint mindenfajta három tényezőnek, nyolc variációja lehetséges, amelyek a következők:

1. Hazudik – tudatosan – rossz szándékkal.
2. Hazudik – tudatosan – jó szándékkal.
3. Hazudik – nem tudatosan – rossz szándékkal.
4. Hazudik – nem tudatosan – jó szándékkal.
5. Igazat mond – tudatosan – jó szándékkal.
6. Igazat mond – tudatosan – rossz szándékkal.
7. Igazat mond – nem tudatosan – jó szándékkal.
8. Igazat mond – nem tudatosan – rossz szándékkal.

Az 1. eset a par excellence hazugság esete.

A 2. a rablók példájával illusztrált eset, amely Ágoston szerint valójában nem ha-

zugság, hiszen jó szándékú. Ide tartozik az az eset is, ha valaki jó cél érdekében hazudik (pl. GEN., 27.19.), vagy pedig hazugsággal védi a nála bujkáló üldözöttet.

A 3. eset – ti. ha valaki hazugságot mond a becsapás szándékával, miközben azt hiszi, hogy igazat mond – nem képzelhető el, hiszen ha egyszer azt hiszi, hogy igazat mond, nem hiheti, hogy becsapja állításával a másikat.

A 4. eset egyszerű tévedés, vagyis nem hazugság.

Az 5. eset sem hazugság, hanem ennek épp az ellentettje.

A 6. eset a rablótörténet ellentettje, például ha valaki igazmondásával akarja a rablók karjába kergetni ellenségét, akiről tudja, hogy nem hisz neki. Ez Ágoston szerint hazugság, hiszen ha maga az állítás igaz is, a szándék gonoszsága a döntő.

A 7. eset elméletileg ugyan elképzelhető, ha például egy író egy általa mesének vélt eseményt mond el szórakoztatás céljából, s nem is tudja, hogy a történet valóban megeseett valahol. De hazugságról itt semmiképp nem lehet szó.

A 8. eset igen érdekes, hiszen arról van szó, hogy valaki be akar csapni másokat, s ezért hazudni akar, de nem sikerül neki. Ez elképzelhető (például X. meg akarja ijeszteni Y-t, ezért azt mondja neki, hogy halálos beteg, miközben Y. valóban az), de az, hogy ezt az esetet hazugságnak minősíthetjük-e, erősen kérdéses, hiszen amit X. állít, végül is igaz, s rossz szándék sem rejlik mögötte.

Egy szó, mint száz, csupán egyetlen olyan eset van, amely egyértelműen hazugság – az első, illetve még egy, a hatodik, amelyet Ágoston hazugságnak minősít –, noha maga az állítás ez esetben igaz.

Ágoston szerint tehát a legfontosabb és a hazugság létrejötte szempontjából döntő momentum nem a hazugság ténye, nem is a hazugság tudatos volta, hanem a *szándék*, a becsapás – gonosz – szándéka.

Ugyanennek az írásnak későbbi, tizennegyedik fejezetében Ágoston még egyszer visszatér a hazugságtipológiára, ezúttal azonban nem formális, hanem tartalmi tipológiát alkot. Eszerint a hazugságnak nyolc fajtája létezik, úgymint:

1. Vallási tanok (doctrinák) hazugságai – ezeken nyilván az eretnokségeket érti.
2. Senkinek nem használó, de valakinek ártó hazugság.
3. Valakinek használó és valakinek ártó hazugság.
4. A l'art pour l'art hazugság.
5. A tetszés végett való hazugság.
6. Valakinek anyagilag használó, de senkinek sem ártó hazugság.
7. Valakinek használó (életét védő) hazugság, mely senkinek sem árt.
8. Valakinek használó (testét a beszennyeződéstől védő), de senkinek sem ártó hazugság.

Ágoston után újabb hatszáz évvel Szent Tamás az ő SUMMÁ-jában a hazugságról szólva elsősorban Ágostonra épít.³ A hazugság bűne szerinte sem a hazugság tényével, hanem a becsapás szándékával egyenlő („*culpa mentientis est fallendi cupiditas*”), s mint megjegyzi, a hazugságnak voltaképpen nem az igazmondás, hanem a jó szándék az ellentéte. (Érdekes, hogy Tamás szerint csak jellel lehet hazudni: „*mendacium est falsa vocis significatio*”, a *vox* szó nála ugyanis „mindenfajta jel” lehet.) A hazugsághoz Tamás szerint – Ágoston nyomán – három dolog szükséges:

1. Hogy az állítás hamis legyen (*quod falsum sit*), 2. a hazugság szándéka, tudatossága (*quod adsit voluntas falsum enuntiandi*), 3. hogy az illető be akarja csapni a másikat (*intentio fallendi*). Így a hazugság három szinten is megvalósul: materialiter, formaliter és effective is. Valójában mindhárom tényező szükséges a hazugsághoz, a lényeg azonban a gonosz szándék, az *intentio mala*.

E logikai tipológia mellett Tamás is ad „hagyományos”-nak titulált tartalmi felosztást, amely azonban eltér az Ágostonétól. E felosztás szerint ugyanis csak három típusa van a hazugságnak: 1. *Officiosum* – amelynek célja a haszonszerzés. 2. *Jocosum* – amelynek célja a játék. 3. *Perniciosum* – amelynek célja az ártás.

Tamás elismélti Ágoston nyolcas klasszifikációját is, majd arra a konklúzióra jut, hogy a hazugságtipológia háromféleképp készíthető el: 1. A hazugság típusa szerint – ez az Ágoston-féle háromtényezős, nyolcvariációs felosztás. 2. A hazudó szándéka szerint (*officiosum, jocosum, perniciosum*), illetve 3. a hazugság célja szerint (Ágoston-féle) nyolcas tartalmi felosztás. Tehát szerinte a három hazugsággeneráló tényező hazugságtipológia-generáló tényező is egyben. Ezután Tamás azt is leszögezi, hogy szerinte mindenfajta hazugság bűn (Lásd: MÁTÉ, 5.37., ZSOLT., 5.6., EPHES., 4.24. stb.), legfőbb típusa szerint enyhébb vagy súlyosabb.

Tamás után újabb hétszáz évet ugrunk az időben. 1981-ben két amerikai nyelvész, Linda Coleman és Paul Kay is elkészítette saját hazugságtipológiáját. Ez, mint látni fogjuk, mulatságosan hasonlít Ágoston ezeröttszáz éves rendszerére, amelyet egyébként Coleman és Kay látnivalóan nem ismer.⁴

A szerzőpáros a hazugság három feltételét sorolja fel: 1. Az állítás legyen hamis ($P=false$). 2. A hazudó higgye, hogy állítása hamis ($S\ believes\ P=false$). 3. Az állítással a hazudó rá kívánja szedni a másikat. (Ez utóbbira azért van szükség, hogy a metaforák, hüperbolák, illetve a formális, „social” hazugságok – pl. udvariassági formulák – kiküszöböltesse.)

A felsorolt három tényező variálásával a szerzők nyolc logikai hazugságtípust különböztetnek meg, pontosan azokat, amelyeket feljebb – Szent Ágoston kapcsán – már ismertettünk. A szerzők a nyolc lehetséges variációval kísérletet végeztek: történetekbe foglalták a lehetőségeket, majd megszámozták őket, s megkérdeztek egy csoportnyi embert, melyik elbeszélésben van szerintük szó hazugságról s melyikben nincs. A kísérlet érdekes eredményre vezetett: a megkérdezettek a hazugság szempontjából leglényegesebbnek azt tartották, hogy a hazudó tudja vagy higgye, hogy hazudik. A második leglényegesebb a becsapás szándéka, a harmadik pedig a hazugság ténye volt! Vagyis – szemben Ágostonnal és Tamással – korunkra nem a szándék, hanem a tudatosság vált döntővé.

A cikk következtetése szerint a szavakat és kijelentéseket nem szükséges és elegendő feltételek teszik azzá, amik – például hazugsággá –, hanem minden esetben pszichológiai folyamatot kell bejárniuk: ennek lényege az úgynevezett szemantikai „prototípus”. A „hazugság” prototípusa háromelemű: a „hazugságot” attól függően fedezük fel egy állításban – vagy egy történetben –, hogy e prototípus elemei megvannak-e benne vagy sem, ráadásul az elemek közt fontossági sorrend is fennáll.

Az ötödik hazugságtipológia, amelyet itt be szeretnénk mutatni, Ewald Wagner művelődéstörténeté.⁵ Wagner Ibn Battuta (XIV. sz.) arab és Evlia Cselebi (XVII. sz.) török utazók útleírásait vizsgálva állította fel sajátos hazugságtipológiáját. Felfedezte ugyanis, hogy az utazásokról szóló beszámolókból óhatatlanul megjelenik a hazugságnak egyik-másik formája.

Wagner kéttényezős rendszerében az állításnak négy lehetősége van:

1. Objektíve igaz állítás – és szubjektíve is igaz (vagyis az illető igaznak hiszi).
2. Objektíve igaz állítás – de szubjektíve hamis.
3. Objektíve hamis – de szubjektíve igaz.
4. Objektíve hamis – és szubjektíve is hamis.

Az első eset nyilvánvalóan nem hazugság, ezt tehát ejtethjük. A második Wagner szerint azé az íróé, aki olyan történetet mond el, amit maga mesének vél, pedig igaz, illetve ha valaki olyan országról ad valós leírást fiktív saját élményekről számolva be –, amelyet maga nem látott. Voltaképpen egyik esetben sem beszélhetünk hazugságról. A harmadik eset a tévedés tipikus esete. A negyedik viszont egyértelmű hazugságnak tűnik, pedig a dolog nem ilyen egyszerű.

Megeshet ugyanis, hogy valaki elmond egy mesét, ami nyilvánvaló hazugság, de csak szórakoztatás a célja. (Lásd Szent Tamás „*jocosum mendacium*”-át). Ilyenkor semmiképp nem lehet szó hazugságról.

Máskor olyan nyilvánvaló a hazugság, hogy a hazugról nem is tételezhető fel a megétesztés szándéka. Erre példa Cselebi híres „erzurumi macska-történet”-e. E szerint Erzurumban olyan hideg volt, hogy miközben egy macska egyik háztetőről a másikra ugrott, megfagyott a levegőben, s csak tavasszal esett le – majd nagyot nyávogva továbbiramodott.

Wagner szerint az útleírásokban olvasható hazugságoknak tartalmi szempontból hat fajtája lehetséges:

1. Ha az utazó olyasmiről számol be, amit nem látott.
2. Ha az utazó szórakoztató szándékkal lódit.
3. Ha az utazó olyasmiről számol be, ami nincs.
4. Ha az utazó olyasmiről számol be, ami van és amit látott, de hamisan számol be róla.
5. Ha az utazó olyasmiről számol be, ami van és amit látott, de túlozva számol be róla.
6. A plágium esete (az utazó igazat mond, de nemcsak hogy nem látta a dolgot, hanem még csak nem is ő ír róla).

Egyébként – jegyzi meg a szerző – a hazugság indoka gyakran a formai hagyományhoz való ragaszkodás vagy az a kényszer, hogy ismert kategóriákat húzzunk az ismeretlenre. Lehet a hazugság oka tudatlanság (pl. mikor Battuta azt írja a Niger folyóról, hogy az a Nílus egyik ága), de lehet egyszerű feledékenység vagy más valóság szemlélet is (pl. csodákról szóló beszámolók).

Wagner tipológiájának legkülönösebb jegye az, hogy benne valójában már sem a hazugság ténye, sem a hazudó szándéka vagy tudatossága nem játszik szerepet: a hazugság minden esetben értelmezhető, vagyis voltaképpen az igazság egyik megközelítési módja vagy variánsa.

A fent ismertetett hazugságtipológiák meglehetősen különböző szempontokból közelítették meg tárgyukat, ám feltűnően azonos konklúziókra jutottak. Ezek közül a legfontosabb, hogy a hazugságok tipologizálhatók, osztályozhatók, illetve hogy a hazugság bizonyos tényezőkből „generálható”, ami annál is meglepőbb, minthogy itt olyasmiről van szó, ami voltaképp nem létezik. Az ágostoni és huszadik századi tipológiák azonosságából természetesen nem plágiumra, de nem is a hazugság – e nem létező dolog – valamilyen alapvető jellegzetességére, hanem elsősorban az emberi gondolkodás korlátaira és sajátos módszereire következtethetünk.

Az egyezések mellett azonban az eltérések is igen érdekesekek: Arisztotelész hazugságfogalma még kifejezetten mennyiségi: mintha az igazság valamilyen szilárd mérték volna, amelytől eltérve automatikusan hazugságot kapunk (a mértéktől való eltérés abnormitásának gondolata egyébként később a sztoikus bűnfogalomban, majd a racionális erkölcsstanokban játszik fontos szerepet).

Ágostonnál, majd még inkább Tamásnál azonban a hazugság alapelemei közül már az ártó szándék játssza a főszerepet, vagyis a hazugság nem tény többé, hanem minőségi jelenség: bűn. Ágoston logikai alapú tipológiája csak arra szolgál, hogy bevezesse az etikai-tartalmi tipológiát. E felfogás szerint tehát a hazugság lényege nem abban áll, hogy „nem igazság”, hanem abban, hogy „rossz”.

Ettől gyökeresen eltér – bár formájában szinte azonos – Coleman és Kay tipológiája, amely mindenfajta etikai tartalomtól mentes már: csupán a hazugság szemantikai szerkezetére kíváncsi, noha a hazugságot még alapvetően „más”-nak tartja, mint az igazságot.

Minden korábbtól különböző hazugság szemlélet viszont a Wagneré, aki hazugságtipológiájával egy műforma – az útleírás – filológiai, értelmezésbeli kérdéseire igyekszik választ adni, sőt implicit módon a hazugságot az igazsággal egyenértékű – hiszen vele egyenrangúan értelmezhető – forrásnak tekinti. Századunkra ezek szerint nemcsak a hazugság ténye, hanem erkölcsi tartalma is háttérbe szorult: igazság és hazugság közt immár elmosódik a különbség.

A mértéktől és a bűntől, végigkísérve a hazugság értelmezésének történetét, így jutottunk el a nyelvészeti-hermeneutikai problémáig. Egy mindenesetre biztos: a hazugság mint minőség és tény többé már nem érdekel bennünket. Ahol ugyanis nincs szilárd igazság, ott hazugság sem létezhet. Ám ez meg is fordítható: ahol nincs hazugság, ott igazságot is hiába keresünk. A szándék és tudat talán még ebben a világban is megfogható: a valóság azonban mindörökké szertefoszlott kezünk közül.

Jegyzetek

1. Aristotle: THE NICOMACHEAN ETHICS. Ed. and transl. H. Rackham. Cambridge–London, Harvard Un. Press, 1990. (Loeb Classical Library, Aristotle XIX.) 241–245.
2. Augustinus: DE MENDACIO AD CONSENTINUM LIBER UNUS. In: AUGUSTINI OPERA. Paris, 1586. Tom. IV. 3–4.
3. Thomae Aquinatis: SUMMA THEOLOGICA. Paris, Migne, 1864. Tom. III. 828–837. col. (2/2. CX. cap.)
4. Coleman L.–Kay P.: PROTOTYPE SEMANTICS: THE ENGLISH WORD LYE. *Language*, Vol. 57., No. 1. (1981.) 26–44.
5. Wagner, Ewald: SUBJEKTIVE UND OBJEKTIVE WAHRHEIT IN ISLAMISCHEN REISEBERICHTEN. In: Ertzdorff, X–Neukirch, D. (Hrsg.): REISEN UND REISELITERATUR IM MITTELALTER UND IN DER FRÜHEN NEUZEIT. Amsterdam–Atlanta, Rodopi, 1992. 43–66.

Eörsi István

**E. I. ÖNKÉNTESBŐL ADY ENDRE
EGYIK VESSORA FÉLELMET VÁLT KI
VAGY REMÉNYT,
ESETLEG MIND A KETTŐT**

„Én kifelé megyek.”
(*Ady Endre*)

1

Én is.

2

Nincs más lehetőség?
Sűrűbb közegben
alvadt vérkásában
csendesebb mederben
iszap alatt
a nőies anyagban
beljebb és beljebb
míg ki nem érünk.

3

„Kifelé” „Befelé” –
mondhatunk akármit
a láthatár szélén
láthatatlan betűkkel
írva áll az eredmény.

És mégis, hátha
más ott a más mint más,
az eufóriába
öngúny szivárog
az öngúny
eufóriás.

ÁBRAHÁM ÉS IZSÁK

Ábrahám gondolja

E fiút asszonyom úgy adta át
nekem s a világnak, mint egy csodát.

Asszonyi természete kiveszett:
kilencvenesztendősen szülte meg.

Mintha fagyos tűzhelyben jégdarab
lobbanna fel, mert rátéved a nap.

Mióta befutott az adomány,
minden nap ünnepként köszönt reám.

S most le kell döfnöm irgalmatlanul,
mert drágább nekem, mint maga az Úr.

Meg kell tennem, ha ő kívánja, de
egy hóhérnak lesz akkor istene.

Izsák gondolja

E farakásra kötözött apám,
és éles kőkését szegezi rám.

Az ég felé néz, fogatlan motyog,
könnye és taknya mellemre potyog.

Reszeli kését, húzza az időt,
de lemészárol alkonyat előtt.

Hugyoznom kéne, a görcsös fa nyom,
nézem apám, s elfog a szájalom.

Nem menthet meg, akármilyen okos,
tehetetlenebb, mint egy buta kos.

Én halok meg, de vele játszik Ő,
a gátlástalan kísérletező.

2000. január 1.

Kodolányi Gyula

AMI NEM AZ ENYÉM

Lassan búcsuzóban, visszaszeretek a világba személytelen szenvedéllyel. A bársonybőrű szirénnek már csak gondolatban üzenek, mikor a tücsköket hallgatom magányosan. Emlékéből elillan a személy, s elegendő üdvöt ad estévé lett tekintete, fekete kavics a kedves partról, hullámverés. Ezzé lett ő. Ebből lett istennővé hajdan, s most visszalényegül tücsökcirpeléssé, e személytelen szenvedéllyé, s álmomban eljön néha, mint a szemüveges lány, az idegen, aki ölébe kapott mint gyermeket, s fényes kacagással továbbröpített magával Indiába, mikor keresztjére vont annyi éretlen halál.

Ez lett ő, kavics, hullámverés, tücsökHzengés: világ. Ami nem az enyém, amit személytelen szenvedéllyel szeretek. Ami az enyém.

SEJTELMEK

I

*„Javaslom, hogy látogasson el
egy elmegyógyintézetbe.”*

(C. G. Jung)

Aki fűrészhangon énekel, a világot hogyan hallja? Moccan-e kedve tánkra a méhek mézes döngésére, horgad-e benne önvád egy szétfosló, lenyelt szóra? Hogyan érint, akinek tág pórusú bőrére hideg verejtek, savanyú von fátylat? Lát, mondod. S ha nem lát, látomásai lehetnek. Lehetnek, igen. Igazad van, a másikról nem tudunk semmit. Bár igyekszem, nem tudok semmit. Én nem, megvallom. Csak kérdezek, magamban. De a sejtelmeimet tisztetem. Nincs bizonyágom, nem ítélek, kérdezek, a sejtelmeimet komolyan veszem.

Tehát mondd, hogyan hallja ő, aki fűrészhangon énekel? S tán hall valami egészen más rendet? Mert hall, persze.

Amit mondok, nem több, mint hasonlat. Igyekszem, keresem a szavakat. Eddig jutok.

Hogyan hall tehát ő? Elég-e, hogy úgy vág az esze, mint sebészszike? S ha eltölti a rendező bizonyosság, s kése leválaszt mindent, ami esett-leges, sáros, véres, adatik-e neki ily perc, ráismer-e a képre, amely hasonló őhozzá is, s oly valóságos, mint maga a szenvedés? Ráismer-e árnyékából a fényre, a vakító sejtelmre?

II

Igazad van: a másikat nem ismerjük. Néha sejtelmekre bukkanunk, hirtelen fénycsíkokra, amelyeken túllépünk, és magyarázatfélékre, utólag.

Finom, szabályos arcán, arányos testén a démon jeleit nem látjuk. Nem látjuk sötét tükrét az arcán sikolynak, vérnek, kérlelhetetlenségnek. Kérget sem látunk rajta, a kéreg tán levált. Megszabadította őt az első ítélet, s most feltáruul régi, érintetlen esendőségében. Ilyen vedlett-új volt, amikor még azt hitte, távol tartható a hiány, a halál ideje. Azt hitte, hogy a halandóság megtorolható.

Magunkat nem ismerjük. Készülhetünk, hogy a démon útját elálljuk, ha támad. Az ő utcájába nem megyünk, kerüljük őt, ha nincsen erőnk a próbához. Ennyit tehetünk.

Melyik utca nem az övé?

Kálnay Adél

TÖRÖTT TÜKÖR

Az udvarról, ahol állt, jó időben látni lehetett messze a város három templomtornyát, s ha délről fújt a szél, a harangszót is elhozta ide. Most azonban egyforma szürkeség borított mindent, a pár száz méterre álló útszéli fák is épp hogy felsejlettek, s ha sokáig nézte őket, olyanok lettek, mint az útnak nekidőlő, folyton közeledő, de soha meg nem érkező fekete vándorok. A nyálkás, nyúlós időtől sajogtak beteg csontjai, mégis úgy állt ott már jó ideje, mint aki elfelejtette, miért jött ki ebben a kellemetlen időben, mit akar ezen a víz áztatta, gazzal felvert udvaron, ahol jégcsapok lógnak a lekaszálni elfelejtett embermagasságú kőrőkről, és a befagyott kis tócsák alatt kidobott krumpelihéjak, zöldségdarabok és egyéb konyhai szemetek díszlegnek, mintha nagy kocso-

nyástalakat rakott volna le az ég madarainak. Néha egy-egy varjú bele is verte kemény csőrét a jégbe, aztán rövid próbálkozás után csalódottan tovább billegett. Csak november ne lenne soha, gondolta. A november a teljes reményvesztés és a kétségbeesés hónapja. Novemberre kiderül, hogy akármilyen szép és hosszú volt az ősz, most sem tart örökké, megjönnek a hideg esők, és a köd egyforma szürkévé tesz mindent. A tél vége ott van valahol a nyomasztó szürkéség mögött, elérhetetlen messzeségben. Félt ettől a hónaptól. Amióta az esztét tudta, a november csak rosszat hozott, s érezte, most sem lesz ez másként. Egy ilyen szürke, borzongató, fénytelen napon, mint ez a mostani, halt meg az anyja. Tizenhárom éves volt akkor. Ült a szobában a zongora előtt, és azt kívánta, bárcsak történe valami, hogy ne kelljen zongorázni. Utálta ezeket az órákat, amikor izzadt tenyérrel s elhidegült ujjakkal próbálta úgy leütni a billentyűket, ahogy azt a kotta parancsolta. A szobában már majdnem sötét volt, a zongora fölött égett egy nagyon régi, elsárgult huzatú falilámpa, s ő úgy nézett széjjel a homályba borult szobában, mintha segítséget várna valamelyik öreg bútortól. Végigjáratta szemét a repedezett bőrű hatalmas foteleken, az üveges szekrényen, a barnává sötétült olajfestményeken, a megzöldült gyertyatartókon, a nagy, ovális ebédlőasztalon, a bordó török szőnyegen, amin kicsi korában annyira szeretett hasalni, ujjaival s tekintetével követni a kacskaringós mintát, sokáig bámulta a nehéz, színehagyott bársonysötétítőt, olykor már meglibbenni látszott, de sehonnan nem jött segítség. Aztán megpillantotta csenevész alakját görnyedezni a nagy velencei tükörben, amelyen keresztben repedés húzódott, és arra gondolt megint, hogy történnie kell valaminek, ami abbahagyatja vele ezt a szenvedést a zongoránál. S akkor kinyílt az ajtó, nagyanyja állt ott halál-sápadtan, és azt mondta színtelen hangon, meghalt édesanyátok, fiam, elment örökre. Soha senkinek nem mondta el, mit kívánt ő akkor az üres szoba sötétjében, s ha lehet, maga sem gondolt rá. Nem mert rágondolni. Mostanában azonban egy álma az eszébe juttatta. Ott volt álmában abban a régi szobában, égett minden lámpa, fényárban úszott az egész ház, és szinte minden rokon ott nyüzsgött körülötte. A zongoránál az anyja ült, olyan szenvedő arccal, ahogy mindig is ült, járt, beszélt. Egy különös, szomorú dallamot játszott könnyedén, ujjaival alig érintette a billentyűket, és közben őt nézte, őt, aki szinte elveszett a rokonok sokaságában, de anyja látta őt, követte szemével mindenhová, s közben játszotta azt a dallamot. Ide-oda futott a szobában, lehajolt, bebújt az asztal alá, hiába, anyja tekintete mindenütt utolérte. Végül nagy menekülésében a tükörnél kötött ki, megrettent attól, hogy nincs tovább, s teljes erejével belevágott. A tükör keresztben meghasadt, de hiába, így is látta anyját, a szemét, szemében azt a megnevezhetetlen valamit, amitől félt, amit nem akart látni. Amikor felébredt, sokáig tartott, amíg visszahozta magát a valóságba, legalábbis, amit annak kellett hinni, de hogy a tükör hogyan repedt el, az utolsó költözéskor, vagy tényleg belevágott ököllel, azt, úgy érezte, ezek után soha többé nem tudhatja biztosan. Anyja szeme s a különös dallam elhozta neki azt a novemberi délutánt. Azon tépelődött, hol voltak a többiek, a testvérei, az apja, miért csak a nagyanyját látja élesen, a rossz hír hozóját, s a bánatba barnult szobát a hasadt tükörrel, de hiába akarta őket is előhívni, senki nem mozdult, ők ott maradtak az emlékezet bezárt szobáiban, csak a két legfontosabb embert hozta el neki az álom, ki tudja, miért. Ha hitt volna ilyesmiben, azt hihette volna, hogy talán eljött a számadás ideje, amikor egész elrontott életéről számot kell adni, de ő makacsul, dacból s bosszúból hitetlen volt. Olyan nagyon megharagudott az Istenre anyja nyitott koporsójánál, hogy soha többé nem állt vele szóba. Nincs Isten, apám, vágta oda apjának, valahányszor Isten nevében próbált a lelké-

re beszélni, nincs és nem is volt soha. Csak ez a nyomorult világ van, és mindenki azt csinálhat benne, amit akar, meg amit tud. Tudta, mekkora fájdalmat okoz ezzel, az apja lelkész volt, nagy tudású, szelíd ember, aki soha nem ártott senkinek, ő mégis bánítani akarta, mert idegesítette a szelídsége, felháborította, hogy elnézi Istennek, hogy elvette a feleségét, elvette őt gyerek anyját, hogy tud nyugodtan tovább imádkozni, mintha mi sem történt volna. Isten szeret téged, fiam, ezzel zárta le mindig a vitát az apja, s erre ő azt felelte gúnyosan, igen, nagyszerű, elképzelem, milyen azokkal, akiket nem szeret. Isten mindenkit szeret, mondta erre az apja, s végtelen szomorúsággal nézett rá. Persze ez még régen volt, amikor még kedve volt vitatkozni, amikor még nem csendesítették le azok a dolgok, amik történtek vele. Tegnap óta pedig már ha akarna sem vitatkozhatna, mert az apja, mint üzenték, végleg elaludt kedvenc karoszkékében, ölében a Bibliával, félrebillent fejvel, békésen mosolyogva. Hát elmentél, papa, mondta, és vizsgálta magát, érez-e gyáaszt, de nem, nem érzett semmi ilyet, csak valami tompa fásultságot, s arra is rájött, akárki halálhírét hallotta volna, ugyanígy nem érezne megrendülést, mert ez az érzés hiányzik belőle, sőt mintha minden más érzés is hiányozna. Fogyatékos vagy te, vágta hozzá egyszer a húga, érzelmi fogyatékos, igen, lovalta bele magát tehetetlen dühébe, egy szerencsétlen érzelmi fogyatékos. Csak nevetett akkor rajta, de végül is még igaza is lehetett. Tudta, hogy nem fog elmenni a temetésre, tudta, hogy az egész város erről fog beszélni, s mindenki megveti majd. Az apjának köszönhet mindent, fogják mondani, hogy nem sülyedt még le teljesen, arról csak az apja tehet, micsoda érzéketlenség, szörnyülködnek majd, és senki nem tudja, hogy igenis lesülyedt ő már teljesen, mindannak ellenére, hogy az apja mindenáron megpróbálta felszínen tartani. Te jó ég, hányszor hallotta a történetet a tékozló fiúról, ezzel mentegette magát az apja a többiek előtt, valahányszor megrótták, miért bocsát meg neki újra és újra. De hát nem látod, papa, hogy cinikusan hallgat, kinevet téged, röhög rajtunk csak, kiabált idegesen a húga, a sógora pedig bólogatott hozzá szaporán, és szigorúan nézett rá azzal az inkvizítorszemével. A húga beszél, gondolta akkor, egy rakás öngyilkossági kísérlet után bekönyörögte magát egy házasságba, kicsikart magának három gyereket, cserébe eltűri zsarnok urának minden kízását, hát ő csak ne beszéljen. Haragudott rá, de aztán elmúlt a haragja, az igazság különben is az volt, hogy a húga is csak segítette, ha tehetette, titokban juttatott neki, mint a többi testvére is, nehogy a férjek, feleségek megtudják, etették a fekete bárányt. És a nagyanyja is, hányszor elfordult tőle, hányszor megtagadta, aztán újra küldte a csomagokat, felkutatta, éppen melyik szálláson lakik, odautazott hozzá, amikor kórházban volt, könyörgött neki, jöjjön hozzá, hádd ápolja ő, aztán hajnalokig ült az ágya mellett a sötétben, s felváltva sírt és imádkozott. Tudta nagyon jól, hogy ha valaki, hát nagyanyja igazán szereti őt, mégsem tudott semmit megtenni a kedvéért, legföljebb hazudni tudott, ez volt a legtöbb, amire képes volt a nagyanyjáért. Most majd nagyanyja is ott fog állni veje sírjánál, imádkozik és sírdogál, panaszkodik majd, hogy minek él már, amikor olyan öreg, mint az országút, s a gyász közben is mentséget keres legkedvesebb unokája számára, valami magyarázatot a külvilágnak, miért nincs ott a többi gyerekkel, ahogy illik. Igen, a nagyanyja kedvéért megint ki kell találni valami hazugságot, ne szégyenkezzen még jobban, amikor a barátnéi vallatóra fogják. Jó lenne, ha leesne a hó, már napok óta ígérik, akkor a tanya úgy el lesz vágva a külvilágtól, hogy mozdulni sem tud, akkor a nagyanyja még sajnálhatja is, hogy szegény, nem tudott eljönni az apja temetésére. Persze még hóesés előtt be kellene jutni a városba, mert fogytán van a cigarettája, s bármit képes nélkülözni, ezt az egyet azonban nem. Inkább éhe-

zik, ahogy azt már nagyon sokszor tette, de a cigarettát akkor is meg kell venni, sokkal inkább azt tartja őt életben, mint az étel. Abba kéne hagynod, kisfiam, kérlelte mindig a nagymama, ő meg csak bólogatott, nagymama volt az egyetlen, akivel soha nem akart vitába keveredni, fejéhez is vágta nemegyszer a húga. Hogy a jósnak, a szeretetnek van még benned egy szikrája, csak onnan tudom, ahogy nagymamával bánsz. Bár az is lehet, hogy csupán félsz tőle, vagy nem akarsz az ő szeretetét is elveszíteni, ha már mindenki másét eljátszottad. Ilyennek is kell lenni, nem, vágott vissza ilyenkor gúnyosan, hallottad papát, próbatétel vagyok nektek, úgy vigyázzatok, különben is, hogyan tűnne ki a ti nagy jószágotok csupa egyforma jó ember között?! A vége mindig az lett, hogy a húga elsírta magát, ő meg kínjában kényszeredetten kinevette, pedig sajnálhatta volna is, érezte, őt bántja legjobban, hogy a bátyja ilyen senki ember lett. Legalább a húgodat ne bántsd, kérte szomorúan az apja, tudod, mennyire kötődött hozzád, neki fáj legjobban a csalódás. No, ettől aztán még idegesebb lett, csalódás, csalódás, csak ezt tudják mondani, elege van már a sajnálkozásokból, mindenki úgy csinálja végig az egész rohadt életét, ahogy tudja, úgy is rontja el, ahogy neki tetszik. Csakhogy te mellesleg egy csomó más ember életét is tönkretetted, leginkább a gyerekeidét, akiket rendre otthagytál, lebegtette meg húga a vörös posztót, nem törődött azzal, mi lesz velük, cserbenhagytad őket, ez a legnagyobb bűnöd. No, ilyenkor kezdett ordítani. Miért, nincs talán mindegyiknek jó anyja, elkallódott valamelyik is, éheznek úgy, mint én, akár egy is, fázik-e, mert annyi pénze sincs, hogy tüzelőt vegyen, mi? Hát ne gyere nekem a gyerekeimmel, csak örülhetnek, hogy jó dolguk van, mindnek jobb, mintha velem élnének. Ez nem lehet igaz, nézett szét segítséget keresve a húga, te nem vagy normális, úgy csinálsz, mintha a te érdemed volna, hogy nem pusztultak éhen, még ilyet! Miért, nem az anyám, nézett rá ilyenkor olyan pimaszul, hogy a húga fuldoklott a tehetetlenségtől. Te nem is vagy ember, zokogta, és kimenekült a szobából. Egy időben szinte minden találkozásuk így végződött, mindig ő bírta tovább, faarccal, rezzenéstelen szemmel, legföljebb néha kikökenve az egykedvűségből, kínozta húgát, maga se tudta, miért, mert még csak azt se lehetett mondani, hogy irigyelte tőle békés családi életét. Nem irigyelt ő senkitől semmit, csak azt nem értette, miért nem hagyják békén, miért akarják, hogy úgy gondolkozzon, mint ők. Persze amióta kijött erre a tanyára, azért jobb lett, nem kell találkoznia senkivel, egyetlen társa a komondor, amire gyerekkora óta mindig vágyott. Ez az egyetlen vágya teljesült, pedig mennyi mindent tervezett, miközben ott feküdt a török szőnyegen, s a kályhában izzó fahasábokat nézte! Akkor még süteményillat kúszott be az ajtó alatt, furcsa árnyak játszottak a falon, s ő nagy utazásokról, kalandokról ábrándozott, és senki se mondta, hogy ne álmodozzon, s ha már annyira kifáradt a nagy tervezésben, hogy álomba szenderült, anyja lehúzta a nagy díványról a meleg gyapjútakarót, és óvatosan ráterítette. Ilyenkor úgy tett, mintha már mélyen aludna, közben pillái alól szemmel tartotta anyját, hogy jön-megy, pakol, igazgat a szobában, hogy ül le a kályha mellé egyenes derékkal, behunyt szemmel, hogyan festik pirosra arcát a kályhából kivillanó fények, s hogyan gördülnek le lassan a könnycseppek szoborarcán, s hullanak kötényébe ejtett kezére hangtalanul. Mert gyakran sírt az anyja így, félrevonulva, elbújva mindenki elől, s neki fogalma sem volt, miért, soha megkérdezni nem mertte, csak a félelem szorította össze a gyomrát, nem tudta, hogy lehet ilyen hangtalanul is sírni, látszólag minden ok nélkül, anélkül, hogy akárki bántotta volna. Próbálta kitalálni, de nem ment, ehhez nem volt elég a fantáziája, ehhez ismernie kellett volna az életet, az anyja életét s általában az emberekét, tudnia kellett volna arról a sivár, nyomasztó világról, amiben

mindnyájan éltek, de nem tudott róla, mert nem volt mihez hasonlítani, semmilyen más élethez. Azt sem tudta, hogy mindazok a tárgyak, bútorok, amiket nap mint nap lát, egy már nem létező másik életből valók, s csupán töredékei mindannak, ami valaha körülvette őket. Hogyan mondhatod, hogy anyánk sokat sírt, csattant fel a húga, amikor egyszer előhozta ezt, ő sosem sírt, folyton vidám volt, nevetett, és ez egyszer nem volt kedve vitatkozni, pedig mondhatta volna, hogy ugyan mire emlékszik, nem volt még hatéves, mikor ott kellett mennie a fekete koporsó mögött, nyilván azt a fényképet látja mindig, ahol hosszú copfos anyjuk könyököl egy virágos réten a fűben, és nevetve néz a fényképészre. Többet aztán nem is beszélt senkinek erről, csupán magában szokott elgondolkozni a régi dolgokról. Arról, hogy anyja talán boldogtalanságában sírhatott, akkor jött rá, amikor feleségeit látta sírni. Szinte mindig miatta sírtak, kétségbeesetten, dühösen, őt okolva elrontott életükért, s a szemükben ugyanazt a reménytelenséget látta, mint annak idején az anyjában. Ilyenkor fogta magát és elment, magukra hagyta sorban ezeket az asszonyokat, magukra hagyta őket a gyerekeikkel, az anyagi gondjaikkal, a terheikkel, elment, mert nem bírta nézni a boldogtalanságukat. Am hiába ment akármerre, saját magát csak nem tudta elhagyni, pedig leginkább azt szerette volna. Amikor kitalálta magának a tanyát, akkor már két éve nem dolgozott, és képtelen volt szemébe nézni bárkinek. El akart bújni, lekucorodni, mint gyerekkorában, s átaludni vagy átábrándozni az időt, addig is, amíg történik valami, amíg valahogy maguktól megoldódnak a dolgok. Kell nekem az a tanya, könyörgött életében utoljára a családjának, szükségem van rá, nektek is jó lesz, ott legalább senkit nem teszek tönkre, vágta oda a húgának, úgyse lesz már munkám, ott meg gazdálkodnék legalább. Eltartott egy ideig, míg erre rájöttél, öt gyerek bánja, mart bele a húga, de aztán ő is adott pénzt, hogy összejöjjen a tanya ára. Ide majd elhozom a fiaimat, csak előbb rendbe szedem, magyarázta testvéreinek, amikor kiköltöztették. Végre megcsinálom a szélmalomat is, meg az öntözőcsatornát, olyan növényeket fogok termesztetni, amik különlegesek, és sok pénzt fizetnek érte a kereskedők, ilyesmire biztos adnak valami hitelt is, hadarta, és igyekezett nem észrevenni, hogyan néznek össze testvérei. A terveid, szakította félbe húga ingerülten, a nagy terveid! Ugyan hagyd már, annyira gyerekes, te magad is tudod, soha semmilyen tervet nem valósítottál meg, csak fantáziálsz állandóan, közben elmúlik az életed. Mindjárt ötvenéves leszel, és nem nőté fel, csak megöregedtél, olyan vagy, mint egy vénember gyerekéssel! Így gonoszkodott vele, és ő nem is akarta meggyőzni, látta, úgysem érti, de majd csodálkozni fog, ha meglátja a malmot, ha végre oda tudja vágni elé az asztalra kamatostul, amit kölcsönkért, akkor a száját táthatja majd, s talán bocsánatot is kér, amiért nem hitt benne. Ezt gondolta akkor ott az udvaron, frissen szerzett tanyájának udvarán, ahogy nézte, hogyan porzik az út testvérei után. Aztán tessék, csak a húgának lett igaza, valahogy nem jött össze semmi, most se sikerült, mint annyiszor az életében, pedig ő tényleg akarta, ahogy minden mást is. Akarta annak idején a református gimnáziumot, mutasd meg édesanyádnak, fiam, biztatta nagyanyja, néz téged főntről, és fáj a szíve érte, aztán akarta a másik gimnáziumot is, miután szökése után a lelkére beszéltek, akarta felnevelni az első fiát, aki teljesen olyan volt, mint ő, s a szeméből az anyja nézett rá, akarta a második házasságát is, akarta, hogy normális életet éljen újabb három gyerekével, akarta a következő házasságát is, és az utána következőt, akarta legkisebb fiát is, aki őt már csak hajlott hátú, fehér hajú bácsinak ismerte, akarta, hogy ennyi ember bízson benne, hogy elmondhassa terveit, hogy higgyenek neki, mert akkor talán sikerül, s ha nem akkor, hát majd utána... Ha nem hal meg az anyám, mentegette

magát egyszer valamelyik feleségének, de ő nem értette, azt mondta, nem az számít, mi történik az emberrel, hanem hogy mivé lesz általa, no, hát ő ezé lett, egy senkivé, akkor mi van? Nem értette, miért gondolkodik annyit mostanában, régebben ez nem így volt, nem tépelődött, nem vívódott, a terveihöz menekült, mostanra meg, nem mintha nem volnának tervei, de valahogy nincs már izük, nem lehet hetekig, hónapokig építeni őket, olykor maguktól összeomlanak, olykor ő dobja őket félre. A körülmények áldozata vagyok, szokta mondogatni ironikusan, de közben komolyan így is érezte, áldozatnak tartotta magát, csak a bűnöst nem tudta megnevezni. Egyet tudott csak, hogy addig minden jó volt, amíg élt az anyja, s a halála után minden rossz lett. Mintha magával vitt volna valamit belőle, a legfontosabbat, ami nélkül nem tudta élni az életét. Erről is csak mostanában gondolkozott, mióta megpróbált valamiféle magyarázatot keresni arra, miért tart ott, ahol tart, miért veszett el minden, anélkül, hogy az övé lett volna. A gyerekeit jóformán nem is ismerte. Kallódott róluk valahol néhány fénykép, a legkisebbet olykor még látni is szokta, ha bemegy a városba, tudott is róluk egyet s mást, de érezni nem érzett irántuk semmit. Pedig még azt se mondhatta, hogy nem szerette őket annak idején. Például amikor először a kezében tartotta őket, és azt mondta büszkén, az én fiam. Aztán mégis, milyen könnyen le tudott róluk mondani, még csak nem is hiányoztak neki soha. Amikor egyszer-egyszer találkoztak, csak zavartan elnéztek mellette, s most már az is biztos, hogy ide a tanyára sem jönnek el soha, és ne is jöjjenek, úgyse tudna mit mondani nekik. Nem jött ide különben senki más sem, csupán egyetlenegyszer az apja. Motorral érkezett, háta közepéig felverte a sár, ennivalót hozott, tapintatosan nem nézett körül, ne kelljen szóvá tenni semmit, ne kelljen azt mondani, fiam, hát eltelt két év, hol is van, amit eltervezté, mit mondhatok nagyanyádnak, mikor jöhet vendégségbe, ahogy ígérted neki? Ehelyett azt kérdezte, rendben van-e minden, s úgy tett, mint aki elhiszi a választ, megsimogatta a kutyát, neki kezébe nyomott némi pénzt, és elhárította a köszönetet. A testvéreid adták, biztosan jó szívvvel, nekem most nem tellett, sok volt a kiadás, magyarázta, és tétován állt, menjen-e vagy maradjon még egy kicsit. Többször vett mély lélegzetet, mintha bele akarna fogni valami beszédbe, de végül csak hallgatott. Megkönnyebbült, amikor elment, s biztos volt benne, hogy többet nem jön, sőt a többieket is lebeszéli valamilyen indokkal, s nagyanyján kívül mindenki tisztában lesz azzal, mit láthatott apjuk ott a tanyán. Így is lett. Ettől kezdve a kutya se nyitotta rá az ajtót, s amikor a városban járt, nagyanyját kellett csupán újabb és újabb időpontokkal vigasztalni. Késik a munka az esőzések miatt, nem jött a mester, most keresek másikat, szeretném, ha mindent egyben felújítva látna majd nagyanyám, ilyeneket mondott, s nagyanyja hálásan nézett rá, végre valami, amit megcsinál az unokája. Ezt nagyanyámnak hoztam, rakott le időnként egy-egy kiló almát, körtét vagy zöldséget az asztalra, amiket mindig más zöldségesnél vett, és hadarva sorolta, hány helyre szállít már ezekből. Lassan beindul, nagyanyám, mondtam, ugye, és nagyanyja örömeiben elsírta magát, mindent elhitt neki, elmúlt már kilencvenéves, szellemileg ugyan friss volt, de olykor lelke már ide-oda sétált az időben. Hogy fog örülni édesanyád, mondogatta, s jutalmul vihetett régi lakásuk féltve őrzött holmijaiból. Megkapta a nagy karosszéket, melyben annyit sírdogált az anyja, a kis lámpát, ami a zongora fölött égett. A nagy velencei tükröt, amiben kettőtörve látni a szobát, nem akarta odaadni a nagyanyja. Szerencsétlenséget hoz a repedt tükör, fiam, mondta, nem is tudom, én miért őrzöm. Akkor annál inkább adja ide, nagyanyám, mert én nem hiszek az ilyen babonákban, innen meg legalább elviszem a szerencsétlenséget, felelte erre, s végül csak kiharcolta magának. A szőnyeget

csak majd ha meghaltam, mondta most már ellentmondást nem tűrve a nagyanyja, de ne félj, az biztos a tiéd lesz, persze, ha jól megy majd a gazdaság, vehetsz is magadnak, nem, s ő ráhagyta, persze, nagyanyám, nemsokára azt veszek majd, amit akarok. Állatokat is kéne tartanod, biztatta egyszer a nagyanyja, emlékszel, milyen jó volt régen, azért csak más a friss házi tojás, vagy ha vendég jön, hát kéznél van egy hízott liba, kacska. Hiszen van az is, hozzak be valamelyik nap, hazardírozott, de nagyanyja feljajdult, isten ments, legyen az neked, vagy ha van jó vevőd rá, annak, minek kellene már nekem, hová gondolsz. Eleinte szégyellte magát ezekért a hazugságokért, de később határozottan élvezni kezdte. Lassan két tanyája lett, az egyik valódi birtok, virágzó kertészettel, majdnem kész szobákkal, a másik pedig ez a soha már el nem készülő, pusztuló, gazzal vert, ahová nagyanyjától hazatért, ahol állatok helyett csak bánatos kutyája várta, amelyik télen ott aludt vele az egyetlen fűthető szobában, és órákig bámulta magát a hasadt tükörben. Egészen tegnapelőtt éjszakáig. Akkor annyira megijedt, hogy azóta nem mert bejönni a házba. Éjjel kettőkor ugyanis hatalmas csattanásra ébredt, s mire villanyt gyújtott, a kutya reszketve szűkölt az ajtónál, vizelete szétfolyt a padlón, és semmi módon nem lehetett megnyugtatni. Csak a tükör volt az, te buta kutya, van úgy, hogy valami belső erő hatására az üveg magától megreped, vagy össze-roppan, magyarázta, és megpróbálta a rettegő állatot elvonszolni az ajtótól. A tükör ismét keresztben repedt meg, a másik átló vonalában, így most már négy részre osztotta a szobát. Amíg nem hajnalodott, nem is tudott elaludni, a kutyát kellett nyugtatni, végig simogatta, beszélt hozzá, így nem futott ki a keze közül, de egyfolytában reszketett. Lehet, hogy volt egy kis földrengés, gondolta, az állatok megérik ezt, és nagyon tudnak félni. Ahogy reggel lett, kiengedte, s többet hat lóval se tudta volna bevontatni a házba. Ott kuporgott a régi istálló mellett, az ételéhez nem nyúlt, és időnként úgy nyöszörgött, mint egy kisgyerek. Sajnálta nagyon, és még az is megfordult a fejében, hogy talán el kéne vinni az állatorvoshoz. No, majd hétfőn, ha addig se jön rendbe, beviszem a városba, nyugtatta meg magát, most azonban már komolyan aggodott. Az étel megint érintetlen volt, az állatot pedig nem látta sehol. Hiába szölongatta, nem jött elő. El szokott néha csatangolni, de sosem ilyen hosszú ideig, gondolta, s réges-régen nem érzett ijedség rántotta görcsbe a gyomrát. Most már nem emlékeibe ragadva állt az udvaron, hanem a félelmes sejtés bénította meg. Aztán varjúcsapat érkezett, keringve szálltak el a víz alá fagyott zöldségek fölött, és villámgyorsan eltűntek az istálló mögött. Ekkor végre el tudta szakítani magát a földtől, és tapsolva, kiabálva rohant a varjak után, de még mielőtt meglátta volna őket, már tudta, mit fog látni. Kutyája ott hevert a fal tövében, mintha csak aludna, a varjak meg ott gyülekeztek körülötte, egyre szorosabb gyűrűben, fejüket jobbra-balra billegették, nem siettek, óvatosak voltak, de elszántak és magabiztosak. Amikor közéjük robbant, felrebbentek, de csak az istálló tetejére szálltak, s onnan nézelődtek tovább ráérősen. Talán még van benne élet, gondolta, és közben tudta, hogy ez nem igaz, a kutya teste teljesen merev volt, a szeme egy ponton függött a szürkességben, már az éjjel elpusztulhatott. Akkor köveket és fagyos botokat szedett fel, és a varjak felé kezdte dobálni, és úgy ordított, ahogy a torkán kifért. Még akkor is ordított és dobált, amikor már üres volt a tető, és a károkozás is régen elhalt a szürkességben, s csak amikor már nem talált maga körül mozdítható követ, s egy árva hang nem jött ki a torkán, akkor hagyta abba. A fagyos föld nem akarta hagyni magát megnyitni, de ő addig ütötte, vágta az ásóval, hogy végül sikerült egy akkora gödröt kitépni belőle, amibe a kutya belefért. Hangja ugyan már nem volt, de magában tovább ordított, szidta a varjakat, szidta az apját, szidta az

egész rohadt életet, a világot, Istent. Tudta, hogy nagyon, nagyon hangosan kell kiabálnia, hogy ne hallja meg azt a másik hangot, ami az első pillanattól kezdve ott szól benne, s ami pontosan olyan, mint egy gyereksírás, kétségbeesett, vinnyogó, fuldokló kamaszszokogás, s ami soha nem is szűnt meg, mióta először fölhangzott, csak ő nem hallotta, mert nem akarta hallani. És közben halk surrogással szakadni kezdett a hó.

Balogh Tamás

MÉLYENSZÁNTÓ GONDOLAT ÉS HŰSÉGES MEGEMLÉKEZÉS*

Johan Huizinga és Szerb Antal

Nemrég jelent meg Szerb Antal Casanova-fordítása, Kovács Ilona átigazításában és utószavával. Az utószó alcímei – AZ IRODALMÁR SZÉLHÁMOS, A SZÉLHÁMOSKODÓ IRODALMÁR – azt sejtetik, fordító és választottja rokon alkatok voltak: „*az egyik hivatásszerűen szélhámoskodott, és titokban űzte a filológiát, a másik viszont kiváló tudós volt, de fordítóként nem riadt vissza apróbb szélhámosságoktól. Szerb Antal ugyanis, idegen szövegek magyarra ültetésekor [sic!] nem tartozott a nagy filológiai műgonddal dolgozó, aggályos fordítók közé, szívesen hagyatkozott könnyed magyar stílusára, amint az eléggé közismert. [...] mindkettőjüknek hatalmas a tudása, sok nyelvet és kultúrát ölel fel, viszont idegen tőlük minden aprólékos pepecselő hajlam, pedáns filozkódás*”.¹ Az idézet végére az alcímekben körvonalazott hasonlóságból mindössze annyi maradt, hogy Szerb filológusként nem riadt vissza olyan megoldásoktól, melyeket Casanova önéletrajzíróként megengedett magának. Az alcímekben tetten érhető túlzást csak az magyarázhatja, hogy a magyar irodalomban kevés író akadt, aki munkáival azt hirdette volna magáról, hogy örömét leli az írásban, s talán Szerb Antal lehetne a szabályt erősítő kivétel. Egy másik tanulmányában Kovács éppen ebből a szempontból vetette össze Casanova és a kalandorral egy században élt II. Rákóczi Ferenc EMLÉKIRATAI-t. Míg Casanova minden lehetséges módon hangsúlyozta léhaságát, és az utókor szemében az életöröm megtestesítőjévé vált, addig Rákóczi – bár művének egy-két részlete arról tanúskodik, hogy tudott volna élvezetesen is írni – magára erőlteti az egyhangú stílust: olvasóit éppen azáltal készíti önvizsgálatra, hogy érződik, az írással is vezekel.² Azt a „szellemképet”, amelyet a szerzőhöz kapcsol, a szövegek alapján alakítja ki az olvasó, de úgy is lehet egy író munkáit olvasni, hogy olyan legyen ez a szellemkép, amilyennek a szerzőt szeretnénk látni. Kovács is szívesen hinné, hogy ha valaki úgy tud vagy mer írni, mint Casanova, akkor talán élhetett is olyan szabadon, mint a kalandor (szerintem legfeljebb annyi igaz, hogy

* A tanulmány az OTKA D 29 235 ny. sz. posztdoktori pályázatának keretében készült.

¹ Kovács Ilona: CASANOVA ÉS SZERB ANTAL. In: CASANOVA EMLÉKIRATAI SZERB ANTAL FORDÍTÁSÁBAN. Atlantisz, 1998. 324.

² Kovács Ilona: CSIPKÉS TÉRDNADRÁG ÉS DÍSZMAGYAR. In: *Lettre internationale*, 1996/nyár. 43–46.

Szerb néha úgy fordított, ahogy Casanova írt – és talán élt). Kovács érvelésében szerepel is a Szerb Antallal kapcsolatos írások gyakori eleme, a „*mint az eléggé közismert*”. Ezért hozhatja fel példaként Szerb Huizinga-fordítását: „*egyéb fordításaiából és kortársai feljegyzéseiből kiderül, hogy soha nem volt híve az alapos, lelkiismeretes, filológiai megbízható szövegfordításnak*”.³ Érdekes, hogy a kortársak megnyilatkozásai közül csak Illyés Gyula egy kései naplójegyzetét idézi (1977. január 15.): „*Este Dávid Gábor lefordította Huizinga híres könyvét, de a címlapon csak: Szerb Antal szövegét az eredetivel összevetette. Miért ez az álkegyelet? Szerb négerek munkáját használta föl, részben a megrövidített német fordítása nyomán.*”⁴ Illyés elmeséli, hogy vendégül látta Dávid Gábort, az 1976-os A KÖZÉPKOR ALKONYA-kiadás szövegének gondozóját; olyan rokonszenvvel mutatja be a „*lelkiismeretes*” átdolgozót, hogy már ezzel is jelzi, mit gondol Szerb Antalról. Nem egyértelmű, vajon Illyés a Szerb szövegét az angol s talán a német „eredetivel” összehasonlító Dávid Gábortól hallhatott-e a fordításról, vagy már tudott, pontosabban tudni vélte valamit. A „*részben a megrövidített német fordítása nyomán*” félmondat ugyanis nehezen értelmezhető, vagy a megfogalmazás pongyola. A KÖZÉPKOR ALKONYA-fordítás az előzéklap szerint „*az 1937-es londoni kiadás alapján készült*”.⁵ A német kiadások mindegyike hűen követte a holland szöveg mindig újabb változatait, az angol változat viszont afféle kakukktojásnak számított a fordítások-változatok sorában: a második holland kiadás erősen meghúzott, nyelvileg konformizált szövegén alapult (de már tartalmazott olyan elemeket, amelyek szerepelnek majd a harmadik holland kiadásban). Mielőtt azonban rátérnék a Huizinga-fordítás ismertetésére, szeretnék még egy olyan kérdést bevonni a vizsgálat körébe, amelyik szintén a „*mint az közismert*” kategóriájába tartozik. A szakirodalomban ugyanis máig tartja magát az az elképzelés, hogy Huizinga mély hatást gyakorolt Szerb Antalra, és ennek legfőbb bizonyítékát mindenki A VILÁGIRODALOM TÖRTÉNETÉ-ben látja.

Két újonnan megjelent – Szerb kevésbé ismert írásait és visszaemlékezők vallomásait tartalmazó – kötet kapcsán Havasréti József vetette fel a Szerbről alkotott kép ártékelésének szükségességét.⁶ Bár Havasréti sokat módosít elődje, Poszler György elképzelésén, a szakirodalomból még órá hivatkozik a legtöbbször.⁷ Talán az is Poszler hatása, hogy Havasréti olyan nagy teret szentel Huizinga és Szerb kapcsolatának.

A cikk fontos gondolata, hogy a Szerbvel kapcsolatos értékelésekben a humanista fogalma sajátos nyelvi hídszerepet látott el. Ez a fogalom nemcsak a harmincas években, de a szocialista ideológia beszédmódjában is használatos volt. Ezáltal „*elhomályosultak a szó eredeti, eszmetörténeti jelentésdimenziói, amelyek korábban részben a görög-római antikvitás továbbélését kutató szaktudományos tevékenységgel, részben a neohumanizmussal mint ideológiai képződménnyel voltak kapcsolatban*”,⁸ sőt a szó által ténylegesen propagált

³ Kovács Ilona: CASANOVA ÉS SZERB ANTAL. 328.

⁴ Illyés Gyula: NAPLÓJEGYZETEK, 1977–78. Szépirodalmi, 1992. 12. A negyvenes években Szerb valóban csak a nevét adta egy fordításhoz, ez Van Loon könyve, A HAJÓZÁS TÖRTÉNETE volt. Ez azonban inkább Szerb nagyságát bizonyítja. Lásd Palotai Erzsébet: SZÓNYEG ÉS KENYÉR. In: AKITŐL ELLOPTÁK AZ IDŐT: SZERB ANTAL EMLÉKEZETE. Kráter Műhely Egyesület, 1996. 313.

⁵ Johan Huizinga: A KÖZÉPKOR ALKONYA. Fordította Szerb Antal. Athenaeum (évszám nélkül). A műről megjelent recenziók alapján: 1938.

⁶ AKITŐL ELLOPTÁK AZ IDŐT. Kráter Egyesület, 1996; Szerb Antal: A TRUBADÚR SZERELME. Holnap, 1997. Azóta jelent meg: TÖRT PÁLCÁK. KRITIKÁK SZERB ANTALRÓL. I: 1926–1948. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999.

⁷ Havasréti József: A SZERB ANTAL-ÉLETMŰ UTÓÉLETÉHEZ. In: *Jelenkor*, 1998. április. 448–457.

⁸ Uo. 456.

tartalmakban rejlő valódi érték is kétes színben tűnt fel. Havasréti szerint Szerb szellemi magatartása mégis leírható volna a humanizmus fogalmi körében. Szerb kapcsolatban állt a humanista gondolat olyan neves képviselőivel, mint Babits Mihály vagy Kerényi Károly, az irányzat legfőbb magyarországi fórumával, a Gál István nevével fémjelzett Apollóval, és „gondolkodására mély hatást gyakoroltak az európai humanizmus szeme olyan képviselői, mint Johan Huizinga és Thomas Mann”.⁹ A humanista fogalom buktatóit, belső ellentmondásait Havasréti szerint legjobban azon a portrén keresztül pillanthatja meg az utókor, amelyet Szerb Erasmusról rajzolt világirodalom-történetében. Rónay György szerint Szerb élete utolsó éveiben egyre jobban vonzódott Erasmushoz.¹⁰ Havasréti felfogásában Huizingához hasonlóan Szerb is szellemi magatartásának egyik mintáját látta Erasmusban. „Erasmus műveiben egyesült az írott szó hatalmába vetett hit, illetve az e hatalommal szembeni kételkedés, és nagy szerepet játszott a remény, hogy az ember menedéket találhat a szellem, a műveltség, a kultúra formái között egy veszélyeztetett történelmi korszak apokaliptikus eseményei közepette. Mindamellettt Erasmus alakja paradigmatis volt számukra a humanista magatartás ambivalens mozzanatait illetően is: a személyes alkat ellentmondásai az általa képviselt eszmeiség nyugtalanító aspektusaira is ráirányították a figyelmet: »Magatartása gyávaság volt és bátorság is. Erasmus félt az élettől, a felelősségtől, a komoly harctól, nem volt férfias jellem, és nem szeretett semmit, ami nem szolgált a Bonae Litterae, az újjászületett irodalom ügyét. De vajon van-e nagyobb bátorság a gyávaságnál: nem foglalni állást egy olyan korban, amikor még a kövek is állást foglalnak, békét hirdetni és békésnek maradni akkor, amikor még a csecsemők is kardot ragadnak?» – írta Szerb Antal.”¹¹ Bár a saját életét Erasmus életével összemosó Huizinga másra helyezi a hangsúlyt – az ő könyvében az apához és a szülőföldhöz való ambivalens viszony az uralkodó –, Szerb és Huizinga Erasmus-portréjában nagyon sok a közös pont: például Erasmus már-már beteges tisztaságmániájának Szerb is mély jelentőséget tulajdonít, ami nem is csoda, hisz legfőbb – tán egyetlen – szekunder forrása Huizinga könyve volt. Szerb Erasmus-portréjának van egy olyan eleme is, melyet Havasréti nem említ, pedig ebben még inkább tetten érhető a személyes érintettség és Huizinga könyvének ismerete:¹² „Életének legszebb hónapjait a nyomdában tölti, műveinek kiadásával foglalkozva, Velencében, a híres Aldus Manutiusnál, aki maga is végignézi a korrektúrákat, hogy »könyvnyomtatás közben tanuljon is«, és Baselben Frobennél. A nyomdában, a megfeszített félig szellemi, félig technikai munkában talált magára ez a nagy polgár, a nyomtatott könyv első fejedelme.”¹³ Milyen messze van ez a betegségtől gyötört, igahúzó állatként eltökélten dolgozó Erasmus Huizinga rajzolta képétől! Ezenkívül Szerb Erasmus-portréja egészében sem vetkszik Huizingáéval, aki Erasmus-könyvében is saját szellemi életrajzát írta megszállottan. Az önnön életrajzának bizonyos elemeit megszépítő és takargató Erasmusról rajzolt portréban Huizingát is hőséhez hasonló szándék vezérelte (azzal, hogy mindig tagadta ezt, csak saját Erasmusát imitálta a holland történész). A VILÁGIRODALOM TÖRTÉNETÉ-ben szereplő Erasmus-fejezet inkább azért árulkodhat szerzője szellemi habitusáról, mert Szerb tollán megszeliődött – talán el is laposodott – mintájának számos eleme.

Szerb életművében semmi sem utal az Erasmus-hatás kitüntetett jelentőségére. En-

⁹ Uo. 455.

¹⁰ Uo. 456.

¹¹ Uo. 456.

¹² Vö. Huizinga: ERASMUS. Übersetzt von W. Kaegi. Benno Schwabe, Basel, 1928. 78., ill. 162–163.

¹³ Szerb Antal: A VILÁGIRODALOM TÖRTÉNETE I. Révai, 1941. 305.

nél is problematikusabb Szerb viszonya a humanista eszme képviselőihez. Szerb nem vett részt abban a vitában, amely Magyarországon a Népszövetség Szellemi Együttműködés Bizottságának (CICI) 1936 júniusában Budapesten rendezett kongresszusa körül és kapcsán lángolt fel újra. Ezen a kongresszuson meghívott vendégként Huizinga is részt vett. A kongresszus szervezésében is nagy részt vállaló Balogh József szerkesztette *Nouvelle Revue de Hongrie* különszámmal emlékezett meg az eseményről, és az *Apolló* is közölt tanulmányokat a konferencia témáiról és a megbeszélés apropójául szolgáló évfordulókról – a humanizmus fogalmáról, a kisebbségi jogok és az éledő nacionalizmus problémájáról, illetve (a „Magyarország a Nyugat védőbástyája” gondolat jegyében) Buda visszafoglalásáról és Erasmusról. Az *Apolló* hasábjain olyan személyiségek is kifejtették véleményüket, akiket nem hívtak meg a kongresszusra, például Babits Mihály, aki többek közt – bár elutasítóan – Huizinga hozzászólását is idézte. Semmi jele, hogy Szerb jelen lett volna a kongresszus rendezvényeinek bármelyikén, vagy bárkivel is kapcsolatba került volna a külföldi vendégek közül; egyetemen dolgozó barátai, Zolnai Béla és Kerényi Károly viszont ott voltak a résztvevők, illetve a hozzászólók közt.¹⁴ A kongresszus külföldi résztvevőit a magyar arisztokrácia és a politikai elit képviselői szó szerint kézzől kézre adogatták.¹⁵ Egy évvel a kongresszus előtt született Szerb egyetlen olyan műve, amely kapcsolódik ehhez a kérdéskörhöz. A MAI EMBER ÉS A KULTÚRA című írás az *Est Hármaskönyvében* jelent meg, amelynek témája a '36-os évre A VILÁG, AMELYBEN ÉLÜNK volt.

Szerb úgy kezdi írását, mintha A HOLNAP ÁRNYÉKÁBAN-nal a párnája alatt aludt volna (hiszen Huizinga is bőven merített a korban közkincsnek számító kultúrkritikai elképzelésekből). Név szerint Ortegát és Haideggert (sic!) említi: a cikk gerincét azonban Powys THE MEANING OF CULTURE-jének ismertetése alkotja. Szerbre jellemző módon a tömegember és a kultúra igazi letéteményesének szembeállítására is csak azért van szükség, hogy ezt bevezesse. Bár tanulmánya egy helyén, némileg váratlanul, Szerb így fogalmaz: „Az igazi műveltség csodálatos föld alatti kazamata, ahová az ember visszahúzódhatik, amikor a sors legkegyetlenebb repülőgépmadási érik”,¹⁶ a konkrét fenyegetettség érzése nem jellemző a cikk hangvételére. A tömegember a kultúra elsajátítását egyetlen valamirevaló tevékenysége, a pénzszerzés módjára vagy annak bűvkörében képes csak elképzelni. Az igazán művelt embernek viszont – írja Szerb – van bátorsága válogatni az őt ért kulturális benyomások közt.¹⁷ „Az igazán művelt ember nem választja el az »életét« a műveltségétől. A kettő egybeolvad. Élettapasztalatait művelődési élményei formálják ki és teszik tudatossá, és viszont, olvasmányait tapasztalatainak az emléke teszi elevenné. Ugyanígy van a véleményeivel is. Véleményei a nagy kérdésekről nem pénzdarabok, amiket tetszés szerint kivethet a zsebéből és megint visszarakhat, hanem hozzája tartoznak, azonosak az énjével.”¹⁸ Szerb Powyst idézi: „»A kultúra az, ami megmarad, amikor az ember elfelejtette, amit tanult.« A kultúra az a kevés, ami a sok kulturális benyomásból az ember vérévé válik.”¹⁹

Ebben a cikkben érveket találhat magának mindenki, aki Szerb Antalt szívesen stilizálná a műveit hanyag eleganciával létrehozó (élet)művész szerepébe, hiszen Szerb többek közt azt írja: „Az igazán művelt ember nem lelkiismeretes olvasó”; „Nyugodt lélekkel

¹⁴ Kerényi egy autóban utazott Huizingával Aquincumba, illetve Esztergomba. Erről Passuth László számol be: GYILOKJÁRÓ. Szépirodalmi, 1973. 279–282.

¹⁵ Erről tanúskodik az *Entretien* anyaga, Balogh József hagyatékában: OSZK, Kézirattár, Fond 1/9078-tól.

¹⁶ Szerb Antal: A MAI EMBER ÉS A KULTÚRA. In: Uő.: A TRUBADÚR SZERELME. Holnap, 1997. 199.

¹⁷ Uo. 200.

¹⁸ Uo. 198.

¹⁹ Uo.

marad teljesen tudatlan olyan tudomány- és művészetágakban, amelyek iránt nem érez természetes vonzódást.”²⁰ Elgondolkodtató azonban, hogy a cikk gondolatmenete más irányt vesz: második felében túl sokszor hangzik el a „bátorság” szó. Mint Szerb írja, a középszerű ember „*annak művelődik, akitől fél*”, „*az igazi műveltség*” viszont „*bátorságot is ad*”.²¹ A cikk végén Szerb egyenesen azt állítja, hogy azok, akiktől a középszerű ember fél, s akiknek művelődik, egyre több jelét adják, hogy félnek attól, aki nem így művelődik: „*A hivatalos tudomány legtöbbször még mindig az átlagemberek tudománya, és idegesen zárja ki magából az átlagfölötti embereket, akiknek a számára a tudomány nem mesterség és megélhetés, hanem élettevékenység, mint a táplálkozás vagy a szerelem. De éppen ez a makacs védekezés mutatja félelmüket, érzik, hogy valami már megmozdult a Szellemben, ami az ő álműveltségüket pusztá létezése által nevetéssé és feleslegessé teszi.*”²² Ha ez megvalósulna, akkor talán már nem lenne szükség bátorságra az igazi műveltséghez, de kérdés, vajon „az igazán művelt ember” még elmondhatná-e magáról, hogy „véleménye az övé” (vagyis az igazi műveltség meghatározása maga is kérdéssé válna). Itt tehát nem arról – a korban oly hangsúlyos – kérdéstről van szó, vajon a humanista magatartás az eszmék és a leírt szó erejébe vetett hite vagy árnyalt látásmódja miatt alkalmas eszköz-e a szellemet is megtámadó barbárság ellen: a probléma az, hogy valódi természete ellenére eszközzé válik. A „*csodálatos föld alatti kazamata*” képzete – ahol az ember pusztá gyönyörűségéből olyan tudást halmoz fel, aminek rossz korokban még túlélőcsomagként is hasznát veheti – szinte észrevétlenül fordul át a kazamataéba, ahol aknamunka folyik. Ez az írás bizonyítja a legjobban, Szerb milyen találóan fogalmazott világirodalom-története idézett részében, ahol korát – magát már a kívülálló helyzetébe stilizálva – azzal a paradoxonnal jellemezte, hogy „*még a csecsemők is kardot ragadnak*”. A cikk második részében kifejtett vélemény valószínűleg nem teljesen az övé, nem „azonos az énjével” – de nem is teljesen idegen tőle. A MAI EMBER ÉS A KULTÚRA jól mutatja, hogy az íráskényszer, a pénzhez való kényszerű viszony, az akadémiai pálya iránti, félig elfojtott vonzódás, a kivételes formaérzék és a divatos témához társuló konnotációk hogyan sodorhatták gondolati kényszerpályára Szerbet is.

A HERFSTTIJ DER MIDDELEEUWEN-t megjelentetni kívánó Athenaeum Kiadó és Huizinga szerződését az OSZK Kézirattára őrzi. A Huizingának elküldött német nyelvű szerződésben az Athenaeum ezt írta (Bp., 1937. nov. 12.): „*Im Allgemeinen sind beide Parteien darin einig, dass die ungarische Übersetzung auf Grund der englischen Ausgabe veranstaltet wird; eventuelle weitere Abkürzungen dürfen nur mit der Zustimmung des Autors vorgenommen werden.*”²³ A megfogalmazás árulkodó: Huizinga előzőleg felhívhatta a kiadó figyelmét az angol változat helyére a fordítások sorában. Erről a változatról (1924) – amelyet Frits Hopman, Huizinga „házifordítója” Huizingával együtt készített – már szóltam. A német változatokban igyekeztek hűen követni az eredetit. Az első fordítást André Jollesnek, Huizinga legjobb barátjának volt felesége készítette. Huizinga folyamatosan ellenőrizte a fordító munkáját. A könyv először 1924-ben jelent meg a Drei Masken Verlagnál, amely – Huizinga megalégedésére – Arno Duchhal átdolgozta a fordítást. A végleges változat (a 3. kiadás) 1931-ben jelent meg. A kiadás jogát később átvette a Kröner Verlag. Magyarországon mind a három német változatot és az 1932-ben megjelent francia fordítást is ismerték. A német nyelvű szerződésben

²⁰ Uo. 200., ill. 199.

²¹ Uo. 199.

²² Uo. 200.

²³ OSZK, Kézirattár, Fond 3. „Az Athenaeum irattára”.

egyébként HERBST DES MITTELALTERS címen fut a könyv, s a kiszemelt fordító eredetileg nem Szerb Antal, hanem az a Szántó Rudolf volt, aki tudtommal csak németből és franciából fordított. A vele kötött szerződésből kiderül, hogy a munkára mindössze fél évet kapott, és kiolvasható az is, hogy előző fordításai miatt – vagy alapossága, de inkább léhasága miatt – összejördült a kiadóval.²⁴ A KÖZÉPKOR ALKONYA kiadástörténete azt sejteti, hogy minden fordítva volt, mint ahogy Illyés gondolta.

Alighanem az Athenaeum döntött az angol változat mellett. Ezt támasztja alá Halász Gábor egy később írott recenziója, melyben szomorúan jegyzi meg, hogy a HERBSTIJ magyar kiadása nem az alapos, jegyzetapparátussal ellátott német változat alapján készült, s egyáltalán, Magyarországon a kiadók inkább a kultúrkritikus, mint a tudós Huizinga műveit részesítették előnyben.²⁵ Másrészt Huizinga éppen ebben az időben tervezte, hogy megjelenteti főműve új, javított holland változatát. 1935 elején a Kröner Verlagnál is puhatólódzott: nem adná-e ki újból németül a könyvet, mert ebben az esetben a német kiadásnak már a holland eredeti új változatát kellene követnie. Mivel még volt raktáron a 3. kiadásból, a kiadó német mondott. Fennmaradt azonban Huizingának egy 1938 elején elküldött levele, amelyben azt írja a Kröner Verlagnak, fülébe jutott, hogy Budapesten már nem lehet kapni a német kiadást.²⁶ A Kröner végül 1938-ban újra kiadta a HERBST DES MITTELALTERS-t, de változatlan szöveggel. Az új német kiadás 1938 júliusában jelent meg. Nehezen elképzelhető, hogy Huizinga 1937-ben különösebben reprezentatívnak tartotta volna a jóval korábbi és már az akkori holland változat mögött is minden tekintetben elmaradó angol fordítást, különösen, hogy éppen egy új – német – változat terve tartotta lázban. Voltaképp az Athenaeummal kötött szerződés szövege is ezt sejteti: azt szögezik le benne, hogy ezt az angol változatot aztán már tényleg nem szabad tovább egyszerűsíteni.

A magyar változat vizsgálatából kiderült, hogy a fordító valóban használta a német változatot, mégpedig az 1931-es 3. kiadást. Rögtön az első fejezetet németből fordították. A fordító egészen a második fejezet közepéig a német változatot vette alapul; ezt követi egy rész, ahol váltakozva követik egymást az angol, illetve a német változathoz vett bekezdések; ezután a fordító az angol változatot követi. Ebben azonban nem merült ki a német változat hatása. A 23 fejezetből 12-ben észlelhető, hogy a fordító ismerte és használta a német kiadást. Ez néhol csak a fejezetcímeken látszik, máskor a bibliai versek pontos helyének megnevezésében, esetleg az eredeti formájukban közölt idézetek fordításában érhető tetten. Néha azonban a fordító egész mondatokat, sőt bekezdéseket emelt át a német változat szövegéből, amelyek az angolban általában nem vagy csak egyszerűbb formában szerepeltek. Ez a megoldás akár a „tudós” német változat előzetes, beható ismeretére is utalhat, hiszen a megfelelő helyeket egyáltalán nem egyszerű visszakeresni a német kiadásban. A német és az angol szöveg párhuzamos használata nem teszi különösebben valószínűvé, hogy két vagy több fordítóval volna dolgunk. A németből fordított első fejezet, illetve a második fejezet első felének stílusa ugyan némileg elüt az angolból fordított részekétől, de nem annyira, hogy ezt ne magyarázhatná az eredetihez tapadó német és az egyszerűbb angol változat közt meglévő nagy különbség. Feltűnő viszont, hogy a német változat átültetésekor a fordító gyakran még „rá is tesz egy lapáttal”, például: „*A prémmel szegélyezett díszruha, a vidáman lobogó tűzhely, a jó borítal, a tréfálkozás és a dagadóra vetett puha ágymég megadta bir-*

²⁴ Uo.

²⁵ Halász Gábor: JOHAN HUIZINGA: VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK. In: *Századok*, 1944. 612.

²⁶ Léon Hanssen: HUIZINGA EN DE TROOST VAN DE GESCHIEDENIS. Balans, Amsterdam, 1996. 207.

tokosainak azt a dús gyönyörűséget, amelyet a legtovább talán az angol regény vállalt, amikor az élet örömeit igyekezett leírni.”²⁷ Vö. „Ein pelzverbrämtes Staatskleid, ein helles Herdfeuer, Trunk und Scherz und ein weiches Bett hatten noch den hohen Genussgehalt, zu dem sich vielleicht der englische Roman in der Beschreibung der Lebensfreude am längsten bekannt hat.”²⁸ Az első fejezetben egy-két hasonló megoldás arra utal, hogy a fordító Szerb volt. A legjellemzőbbet idézem: „Ezeket a vonásokat azonban csak akkor fogadhatjuk el és érthetjük meg, ha már tudjuk, hogy mennyire összefüggtek azzal az általános szenvedélyességgel, amely fehérén izzott az élet minden területén.”²⁹ Vö. „Aber erst im Zusammenhange mit der allgemeinen Leidenschaftlichkeit, die auf jedem Gebiet das Leben durchglühte, werden diese Züge für uns annehmbar und erklärlich.”³⁰ A „fehér izzás” szókapcsolatot Szerb épp 1937-ben használja előszeretettel, Kerényivel kapcsolatban.³¹ Egyértelműen Szerbre vall a kötetben található egyetlen jegyzet.³² Egy Villon-vers részletéhez – „Villon ezt a gondolatot fejezi ki a megható sorokban, amelyeket anyja szájába ad”, írja Huizinga – a magyar fordító ezt a kommentárt fűzi: „E sorokat, nagy szépségükért, eredetiben közöljük, de mai helyesírással.” Szerb erről a Villon-versről külön is megemlékezett világirodalom-történetében: „Mint a többi rossz életű nagy költő, Villon is őrizte lelkében a gyermeki tisztaságnak valami kifogyhatatlan erőtartalmát, és végzetes órákon mélyen meg tudta bánni vétkeit, eltékozolt ifjúságát, a nyugodt polgári lét eltékozolt lehetőségeit, megrendítően intette magát, reménytelenül, a jó útra, és megtalálta az egyszerű áhitat legtisztább, legmeghatóbb hangját a híres balladában, amelyet anyja számára írt Szűz Máriához.”³³

A fordítás egészére jellemző az a fordítói módszer, amit Kovács Ilona Szerb Casanova-fordításánál megfigyelt: amelynek a lényegéhez tartozott a sietség. A fordító itt-ott kihagyott neveket, elhagyott zárómondatokat, olykor egész bekezdéseket is; a címeket hol eredetiben, hol magyar fordításban közölte, rosszul írt át neveket, idézeteket (de egy helyen például kijavította a német változatban különben elég ritka elírást!). Másfelől azonban a fordítás egésze szorosan tapad az eredetihez, a fordító gyakran beleragad az idegen szerkezetekbe, ami szintén a sietség számlájára írható (amit egyébként az eleve szűk határidő is magyaráz). Ennek a munkamódszernek ellentmondani látszik a német változat beleszövése az angolba, ami odafigyelést igényelt, azonban az „angol” és „német” részek váltogatásában sem tudtam semmifajta következetességet felfedezni.

A legfőbb érv Szerb Antal fordítósa mellett A VILÁGIRODALOM TÖRTÉNETÉ-nek szövege. Nemcsak azért, mert ennek zárórészében Szerb meleg szavakkal emlékezik meg

²⁷ A KÖZÉPKOR ALKONYA. I.

²⁸ HERBST DES MITTELALTERS. Deutsch von T. Wolff-Mönckeberg. Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1939. 2. Ez az idézet egyébként adalék lehet ahhoz is, amit az angol, illetve német változathól való fordítás eltérő jellegének magyarázataként adtam; Villon „LES CONTREDIZ FRANC GONTIER című versében az idealizált falusi emberrel és rózsák közt járó kedvesével szembeállítja a kővér kanonokot, akinek azután igazán nincsen gondja, kényelmes szobában élvezi a jó bort és a szerelem örömeit, meleg tűzhely mellett, puha ágyban.” A KÖZÉPKOR ALKONYA. 133. Vö. „In LES CONTREDIZ FRANC GONTIER he opposed to the idealized country man and his love under the roses, the fat canon, free from care, tasting good wines and the joys of love in a comfortable room, supplied with an ample hearth and a soft bed.” J. Huizinga: THE WANING OF THE MIDDLE AGES. Edward Arnold & Co., London, 1924. 123.

²⁹ A KÖZÉPKOR ALKONYA. 10.

³⁰ HERBST DES MITTELALTERS. 12.

³¹ Szerb Antal: KERÉNYI KÁROLY APOLLON-KÖNYVE (1936). In: A TRUBADÚR SZERELME, 212. Szerb Antal: UTAS ÉS HOLDVILÁG. Magvető, Budapest (évszám nélkül). Fehér Holló Könyvek. 203.

³² A KÖZÉPKOR ALKONYA. 158. Ezt a részt az angoltól fordították.

³³ Szerb Antal: A VILÁGIRODALOM TÖRTÉNETE I. 257.

Huizingáról, és a főszövegben is viszonylag gyakran hivatkozik A KÖZÉPKOR ALKONYÁ-ra, az ERASMUS-ra és a HOMO LUDENS-re,³⁴ hanem azért is, mert az, ahogy világirodalom-történetében és cikkeiben A KÖZÉPKOR ALKONYÁ-ra utal, arra a fordítóra vall, akinek módszerét fenn érzékeltettem.

A világirodalom-történet A LOVAGSÁG ALKONYA című fejezetében Szerb Huizingát idézi: „A lovagi illúziókhöz való ragaszkodás legszembevetőbb a krónikások történelemszemléletében. »Amikor koruk történetét írják meg«, mondja Huizinga, »sokkal többet mesélnek kapzsiságról, kegyetlenségről, hideg számításról, jól felfogott önérdékről és diplomatikus ravaszságról, mintsem lovagiasságról. És mégis általában azt vallják, hogy a lovagság a világ támasza.« »Nemes vállalkozások, hódítások, hősi fegyvertettek« ígéretével harangozza be művét a legtehetségesebb közöttük, Jehan Froissart is.”³⁵ Itt Szerb A KÖZÉPKOR ALKONYÁ-ból, a HERFSTTIJ magyar változatából idéz, melyet valószínűleg ő fordított angolból.³⁶ Az érdekes az, hogy az angolban szereplő idézetek hasonlítanak ugyan a Froissart krónikájának előhangjában található felsorolásra, de – és éppen ez Huizinga mondandójának lényege – nem szó szerinti átvételek Froissart-tól (mi sem jelzi ezt jobban, mint hogy sem a holland, sem a német, sem a francia változat nem teszi idézőjelbe a kérdéses szakaszokat). Bár Szerb megfogalmazása megtévesztő lehet, a világirodalom-történet idézett részletének utolsó mondatát a magyar esszéista – noha idézhetne tőle is – nem Froissart-tól veszi: ez a rész egész egyszerűen Huizinga szövegének parafrázisa (kérdés, nem akarta-e elhítenni olvasóival, hogy a sokkötetes Froissart-t is ismerte). Az egyetlen pont, ahol Szerb hatalmas műveltsége biztosan érintkezett a HERFSTTIJ-ben görgetett műveltséganyaggal, Villon költészete (és Párizs ismerete). Huizinga könyve volt az ablak, amelyen keresztül Szerbnek rálátása nyílt a késő középkori burgundi kultúrára. Hogy mi minden nem hatott rá a felfedezés erejével az ott olvasottakból, azt jól mutatja A VILÁGIRODALOM TÖRTÉNETÉ-nek egy másik szakasza is, ahol ezt írja: a RÓZSA-REGÉNY „allegorikus alakjai mély gyökeret eresztettek a kor tudatába: Remény, Édes Gondolat, Csúnya Száj, Kedvező Fogadtatás alkotják a késő középkor mitológiáját, és egyiküket, Leal Souvenirt, Jan van Eyck festménye örökölte meg”.³⁷ Erről a kapcsolatról Huizinga ugyan nem szól, csak a RÓZSA-REGÉNY és az allegorizáló kedv kapcsán emlegeti Leal Souvenirt, „Hűséges Megemlékezés”-t, de a német, az angol és a magyar kiadás is közölte Van Eyck rejtélyes férfiportréjának reprodukcióját.

Irodalomtörténete megfelelő fejezetében A KÖZÉPKOR ALKONYÁ-t zanzásítja Szerb; kiemeli a könyv – már a címben is benne rejlő – alapgondolatát, az illúzió, a játékelem szerepét, s mindezt néhány bon mot-val is megtűzdeli. Előveszi a fordítást, és idézi. Amikor már nem veszi elő, csak fejből hivatkozik rá – bár még nincs messze sem a fordítás, sem a világirodalom-történet befejezésétől –, téved, mégpedig az általa láthatólag kedvelt anekdotikus részletek egyikében. HAJDANI HADITUDÓSÍTÓK című cikkében (Uj Idők, 1941), amelynek középkori példáit végig Huizingától veszi, ezt írja: „Ilyen lovagi hűségok miatt, a francia és burgundi lovagok esztelen vitézkedése miatt veszett el a nápolyi csata is. A haditudósító beszámol, milyen elegánsan és harcszerűtlenül vonultak a lovagok a háborúba: az elvesztett csata után a lovagoknak gyalog kellett volna menekülniök, de cipőjüknek olyan hosszú, visszakunorodó orra volt, hogy nem tudtak szaladni benne, előbb le kellett

³⁴ Erről ismertetést is írt. Közli Wágner Tibor in: A TRUBADÚR SZERELME, 261–263.

³⁵ A VILÁGIRODALOM TÖRTÉNETE I. 251.

³⁶ Vö. A KÖZÉPKOR ALKONYA, 67., ill. THE WANING OF THE MIDDLE AGES, 56.

³⁷ Id. kiad. I. kötet 252.

vágniuk cipőjük orrát...”³⁸ Ez a – magyar szempontból sem közömbös – ütközet nem Nápolynál, hanem Nikápolynál volt...

Szerb fordítás közben ráérezhetett Huizinga munkájának egy olyan, rejtettebb aspektusára is, melyre írásai szerint pályájának abban a szakaszában különösen érzékeny volt. Ez még érthetőbbé tenné, hogy a Huizinga-fordítás és a világirodalom-történet megfelelő fejezetének szövege is túlzott nagyvonalúság és mély tisztelet, sietség és összegző megértés együttes jegyeit mutatja. Magyarországon makacsul tartja magát az az elképzelés, hogy Huizinga a harmincas években bátor kiállása miatt és mint sokat szereplő kultúrkritikus lett igazán ismert és népszerű még olyan országokban is, ahol korábbi munkái már régebben ismertek voltak. Annyi biztos, hogy budapesti látogatása után Huizinga könyvei gyors egymásutánban jelentek meg magyarul. Ez azonban nem jelenti azt, hogy Huizinga korábbi munkáit is későbbi, kultúrkritikai hangvételű könyveinek szellemében olvasták volna (már csak azért sem, hiszen azok német vagy angol fordításban már ismertek voltak, ha nem is a nagyközönség körében). Ennek a kultúrkritikai munkák által előkészített és meghatározott, elnagyolt HERFSTTIJ-recepció-modellnek a jegyében fogant az az elképzelés is, hogy a magyar változat címében szereplő alkony utal „a legközvetlenebbül” Spengler művére, „s ködös, borongós hangulattal talán éppen ez a legellentétebb Huizinga szemléletével”.³⁹ Ez a kijelentés azonban két szempontból is árnyalásra szorul. Huizinga hosszú-hosszú vajúdat követően végül felesége igen korai halála után, az I. világháború kitörésekor kezdte írni könyvét. Spengler munkájára (DER UNTERGANG DES ABENDLANDES) csak 1919 novemberében hívta fel figyelmét barátja, André Jolles, de Huizinga úgy érezte, a német bölcselő tulajdonképp az ő, a HERFSTTIJ-ben kimondatlanul maradt sejtéseit fogalmazta meg. Az első sokk elmúltával azonban taszítani kezdte a spengleri rendszerező szemlélet. Ezt a távolodást jelzi, hogy Huizinga a leideni egyetemen három órát is szentelt a könyvnek, egy cikkében pedig azt írta, Spengler „homeopatikusan gyógyította ki”, vagyis ráébresztette, hogy a kultúra általános válságának korábban általa is dédelgetett gondolata milyen veszedelmes végkövetkeztetésekhez vezet. Mindazonáltal ellenméreg gyanánt szüksége volt az amerikai H. G. Wells optimizmusára, s később is el-elfogta a kétség, hátha Spenglernek van igaza.⁴⁰ Huizinga elismerte, hogy eredeti szándékával ellentétben „túl sok halál árnyékolta be” a könyvet: „Noha én magam októberi napsütésben láttam, tartok tőle, túlságosan a november szomorúsága hatja át, nyoma sincs benne a zenének.”⁴¹ Viszont az is személyes érintettségre vall, hogy Huizingában saját bevallása szerint összerosódott a csak nagyon nehezen megszületni akaró HERFSTTIJ befejezésének vágya és a háború végének várása.⁴² És az is köztudott, hogy Huizinga mennyire fogékony volt a nap kései szakaszának hangulatai iránt, s ha megnézzük műveit, az ilyen képek szín-

³⁸ HAJDANI HADITUDÓSÍTÓK. In: A TRUBADÚR SZERELME. 294. (Első megjelenés: *Új Idők*, 1941. ápr. 20. 193.)

³⁹ Klaniczay Gábor: A KÖZÉPKOR ŐSZE (HUIZINGA). In: A CIVILIZÁCIÓ PEREMÉN. KULTÚRTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. Magvető, 1990. 18. A KIRÁLYNÉ NYAKLÁNCA-ból is idézhetek olyan részeket, amelyek cáfolják ezt, ráadásul a HERFSTTIJ német és angol változata közti különbség ismeretére engednek következtetni: „Nem, semmiképpen sem lehet azt mondani, hogy dekadens kor ez, az Ancien Régime halálosan szép utolsó ősze – a történelem korszakait nem lehet évszakokhoz hasonlítani, mert mindegyik már a következővel terhes.” Szerb Antal: A KIRÁLYNÉ NYAKLÁNCA. Magvető, 1965. 18.

⁴⁰ Lásd W. E. Krul utószavát: HUIZINGA'S DEFINITIE VAN DE GESCHIEDENIS. In: HUIZINGA: DE TAAK DER CULTUUR-GESCHIEDENIS. Historische Uitgeverij, Groningen, 1995. 267–268.

⁴¹ Huizingát idézi Léon Hanssen: HUIZINGA EN DE TROOST VAN DE GESCHIEDENIS. 242.

⁴² Uo. 179.

te mindig boldog életérzést sugároznak, például: „*e két győzedelmes naplemente: Rembrandt é vörvörös-arany felhők közt, Vondelé tiszta mennyei ragyogásban*”.⁴³ A magyar fordítást Spengler elméletével – annak is pesszimista olvasatával – összeboronáló kijelentés azért sem igaz, mert ahol a magyar könyvben előfordul az „alkonyat” szó, ott ezt az „októberi” hangulatot árasztja, például a híres Arnolfini-elemzésben: „*Hirtelen megnyilatkozik előttünk annak a kornak derűs alkonyati órája, amelyet ismerni vélünk, és mégis hasztalan keressük a kor oly sok megnyilatkozásában. És itt végre ez a szellem boldog, egyszerű, nemes és tiszta.*”⁴⁴ 1938-ban a *Nyugat* hasábjain jelent meg Szerb egyik legszebb munkája, a KÖNYVEK ÉS IFJÚSÁG ELÉGLIÁJA.⁴⁵ Ebben az írásában – Lackó Miklós szavával – Szerb „*azt a kerülőutat érezte meg, s az ellen berzenkedett, amelyet az értékörzés, a realizmus jegyében – szemantikussal szavakkal – a fasizmusok és az újabb fenyegető háború »vaskora« kényszerített a szellem embereire*”.⁴⁶ Talán ez magyarázza Szerb és Huizinga egyszeri egymásra találását, amelyből a szép fordítás született. Szerb megérezhette, hogy Huizinga kétértelmű viszonyának „*a középkor ragyogó ősé*”-hez már a könyv születésekor személyes tétje volt: hogy a HERFSTIJ egy belső küzdelem dokumentuma is, melyet Huizinga azért vívott, hogy az „*új vaskorral*” szembeni szellemi ellenállás ne az életben tartó játékosság ellenében munkáljon benne (még ha az álságos ajzószernek vagy a menekülés egy formájának látszik is). Lehet, hogy A MAI EMBER ÉS A KULTÚRÁ-t „*elkövető*” Szerbet Huizinga könyvének fordítása homeopatikusan gyógyította ki?

A Huizinga-fordítást övező gyanakvást lehetetlen lesz teljesen eloszlatni. Képtelenség olyan egyértelmű bizonyítékot találni, ami megcáfolhatná az ilyen vádat. A KÖZÉPKOR ALKONYA fordítója nem érezte úgy, hogy valami takargatnivalója volna, hiszen, bár az előzéklap szerint a fordítás „*az 1937-es londoni kiadás alapján készült*”, rögtön az első fejezetcím elárulja, hogy a németet használta, s az egész fejezet a német változatot követi. A vád természetéből fakad, hogy ezt lehet a fordító kaján gesztusaként is értelmezni: nagyon sok múlik azon, milyennek szeretnénk látni Szerb életművét, és mit – pontosabban mit nem – feltételezünk róla. Szerb szellemi magatartásában kétségkívül lehetett valami ingerlő frivolság. Amint annak a KÖNYVEK ÉS IFJÚSÁG ELÉGLIÁJA-ban hangot is adott, szinte semmi sem volt elég jó, elég érdekes neki; és bosszantó lehetett az is, hogy sietve habzsolta mások néha hosszú vajúdas után született írásait. Viszont egy kevésbé gyanakvó olvasat is támpontokra találhat Szerb munkáiban, hiszen sietség, nagyvonalúság, sőt felületesség és a másik tisztelete nem zárták ki egymást Szerb Antal életművében. Valószínűleg A KÖZÉPKOR ALKONYA-fordítás körül sincs különösebb titok vagy titkolni való szélhámoskodás. Erre utal az is, hogy 1939. január 8-i levelében Huizinga köszönetet mondott a kiadónak a magyar fordításból kapott – a szerződésben rögzítettek szerint neki járó – három tiszteletpéldányért és a német kiadásért.⁴⁷ Szerb Antal életművének megértése, megismerése paradox módon gyakran olyan filológiai aprólékosságot igényel, ami tőle – ha nem is annyira, mint azt általában gondolják – távol állt: és ezt azért ő is somolyogva nyugtázná.

⁴³ Hasonló példákat hoz Anton van der Lem: HET EEUWIGE VERBEELD IN EEN AFGEHAALD BED. WERELDBIBLIOTHEEK, Amsterdam, 1997. 305–307.

⁴⁴ A KÖZÉPKOR ALKONYA. 246.

⁴⁵ *Nyugat*, 1938. II. 273–281.

⁴⁶ Lackó Miklós: KORSZELLEM ÉS TUDOMÁNY 1910–1945. Gondolat, 1986. 315.

⁴⁷ OSZK, Kézirattár, Fond 3. „Az Athenaeum irattára”.

Kőríz Imre

EGYKORI ISKOLÁIMBA

„Inkább toboz a Pinción, mint
középiskolai tanár Budapesten”
(Péterfy Jenő)

Nem túlzás ez, *professore*? Toboz? És mindjárt a Pinción?
Hát ki ne lenne az? És pláne: „inkább”?
Lennék én is ugyanott akár graffiti
Türr, ama vitéz ezer marsalai legvitézebbje
– valójában ezernyolcvankilencen voltak –
frissen leleplezett szobrán,
még ha gondos kezek lesikálnak is majd,
ha valamely magyar közjogi méltóság koszorúzni érkezik.
Vagy jó, toboz, egy nyitvatermés,
amelyből más gondos kezek által kiváló *sugo* (vagy *pesto*?) készíthető.
Vagy vadspárpa Cerveteriben
(hangsúly az antepaenultimán),
amely, ha a turušák halomsírjai közt kószálva letéped és elfogyasztod,
büdössé teszi a vizeleted, ó, nyájas olvasó.
Vagy tengerjárókról szivárgó
ragacosz kőolajszármazék a Tyrrhén-tenger partjain,
mondjuk Pyrginél,
amely eltávolíthatatlanul odaragad
a főnyenyén sétálgató óvatlan hülyék cipőtalpára.
Vagy ugyanott egy pálmafa
fényképekbe belógó, hosszú árnyéka áprilisi délután.
Vagy H₂O-molekula,
amikor hirtelen elered a hó,
hogy egy percre megáll a bámész élet a Piazza di Venezián.
És tudnám még ragozni,
inka, inkább, leginkább,
pedig nem vagyok középiskolai tanár,
bár Budapesten.

Mille bácsi

VERZIÓ

Oravecz Imrénék

Vegyétek vissza az utakat,
adjátok vissza a jegyek árát.
Kiköpöm a rágót, leteszem a szivart,
a számítógép billentyűzete, mint egy gépzongoráé,
magától lejátssza összes műveim
a változatokkal.
Az összenyomott ásványvizes üvegek
kirúgják magukat, és megtelnek vízzel.
A falról vödörökbe gyűlik a diszperzit,
visszaperegnek a lekapart rétegek.
Kigyújtok a kályhából, kivezettetem
a gázt, a telefont,
becsavarom a kiégett körtéket
(sötétén villannak, mielőtt újra égni kezdenek),
összeveszek a barátaimmal, kibékülök az ellenségeimmel,
visszaadom a diplomámat,
bejárom az iskolát, az óvodát,
négykézlábra ereszkedem,
szaros pelenkákat adnak rám, bevisznek a szülőotthonba,
világról megyek.

CONSTANCE

Palinódia

Olyan volt, mint egy grófkisasszony
a *Háború és békéből*,
édesapja pedig,
ahogy a néptáncbemutatót követő fogadáson
(„Apádat már meg sem ismered?!”)
egy nagyvonalú és szórakozott gesztussal,
a telefonokra hivatkozva elhárította a bemutatkozást,
mint egy öreg gróf.

Az, hogy a benyakalt konyakok és whiskyk következtében
a szabadidőközpont lépcsőjére hányt (nem az apa),
bár ő szakítani akart (ugyan mit? akkor még!),

engem, foghatván ekképp az alabástrom homlokot,
és mert a szégyen és az esendőség együtt mindig megható,
cseppet sem zavart.

Ekkor utaztunk először taxival,
amit ő példátlan önuralommal vagy szerencsével túrt hazáig,
utoljára pedig akkor,
amikor legvégül azt mondta, el akar jönni hozzám,
ahol a bevilágító neonlámpa fényében
csak azért nem bizonyult szebbnek, mint valaha,
mert úgy látszik,
a szépség konstans.

Tandori Dezső

A TRUBEDLI

Nem, nem, bukás sincs többé.

Mert ez nem az.

G. J.: In mem. és contra Camus (*Kéziratban*)

„Nevem legyen Gerstey János, és ahogy a dél-sváb-hegyi gimnáziumról könnyen kideríthető, nem az volt az események színtere – az események! de rémséges, mulatságos egybeesés! ám ennél sokkal többet akarok mondani: mik is voltak az események, melyekről végre be kell számolnom tehát (miért kell?) –, rólam is megtudható lenne, kedves T. D., hogy nem pontosan én vagyok én, vagyis hogy nem így vagyok az, és akkor ezt mondhatnám, bocsánat a tolokodásért, az Ön stíljében: ez. Gerstey, Gonday, és mindkettő János, egymás mellett voltunk a negyedikes osztálykönyvben, IV/E. Mondjam fel az osztálynévsort? De valóban, mit gondol, az ilyesmi – szórakoztató? Lesz talán valaki, lesz majd, hogy egy téli estén, forralt bor és sült gesztenye mellett elmorfondírozzon a neveken? Alady, Apari... de nem is... megjegyzem, fura ennyi A-s, nem? Alady Emőd, javítson, ahol tévednék, másolom, szinte elképzelhetetlen, Apari Gusztáv, Artadás Ernő, Bonczay G. Zsolt, Cser Mihály, Csumó Vendel, Gerstey János, Gonday János, Hutera Zoltán, Hüller Imre, Jakab Miklós, Kártos József, Küllő Árpád, Magsay Kolos, Murcsony István, Rézmán János, Schmitter Péter, Süveges László, Töngér Imre, Tulai Kálmán, Vanka Levente, Vörös Gáspár, Zaka Kornél, Zendej Pál...”

Ez most valóban érdekelni kezdett. Hónapokig vacakoltam a nyolc-tíz gépelt lapnyi szöveggel, szöveggel, igen, elbeszélésről szó sem volt, „Gerstey János” többször, de nem túl nagy gyakorisággal hivatkozott Camus *A bukás* című regényére, bár nem azonosította, nem is azonosíthatta magát a bíróba bűjtatott Általános Emberrel (gondolom én!), aki bűnös módon elmulasztott egy bizonyos segítségnyújtást, s így megen-

gedte valakinek a vízhalált. És ezért vezekel; nem tudom, talán kicsit nyavalyog, érzelmeskedik, egzisztencialista módon filozofál – elvben ez ellen semmi kifogásom –, nem, amiről szó van itt: hogy „Gerstey János” írása, inkább közleménye oly időmben érkezett, amikor túlon túl is sokat, „egy sor mindent” kellett (volna) át- és végig gondolnom; s nem is ez volt főleg, hanem hogy ezek a „dolgok” mindegyre áthatottak, nem hagyták, hogy rendszeresen és belátható véggel, igen, bármiféle megoldás vagy szabadulás reményével gondoljak (Gerstey örülhet: jól beleügyetlenkedtem mondatomba), pontosabban, ne gondoljak rájuk.

Illetlen megjegyzésnek hat talán, de: a klasszikus szöveg (Camus) mintha nem – épp, csupán stb. – az átültetés nyelve miatt lenne kicsit kínosan élvezhető, bár összejön ez is, az is. Kelletti magát a szöveg, na, és távol van a spontán élvezethozástól. Nap mint nap itt vannak ezek a bajaim: hogyan írok én, milyen is legyen egy „átültetett” szöveg, mi megy a szorosabban kikövetelhető, gépies hűség rovására, ha engedek a lendület jogos kísértésének... de hagyjuk. Annyi bizonyos: *mindig* valami efféle állapotban – állapotunkban – érkezik a „megkeresés”; valamibe a telefoncsörgés, az ajtón a csöngetés is belezavar; és zavaromban, nagy kérdés, helyesen válaszolok-e, jól értekelem-e annak a valós súlyát, ami elsődleges ráérzésre inkább teher. Az élet cinikus, persze; olaj csak a tűzre, ha ezt még emlegetjük is; be kéne érnünk annyival, hogy legalább csak olyan, amilyen. Hatvankét éves vagyok, bajaim vannak, illetlenül konkrét bajok, ilyenek, mint a fentiek. Mit érdemes egyáltalán elmondanom? Mi a célja, ha megteszem? Olyan nagyon fontos-e az anyag „szemcsézettsége”, vagyis belső arányrendszere: a csavarszaltók benne, a nemesebb értelemben vett trükkök – kinek?, hát-ha csak az akár ezerszer meglevőt ismételjük. Jól jön-e bármi ilyen küldemény, mint Gersteyé? Kell-e hozzá a fordulat, melyet előre végképp nem láthattam?

Szerencse, hogy tisztességgel válaszoltam a küldeményre – bízom benne, hogy igen!, bár most már ennyit is nehéz mondani. Gerstey, ez magyarázatot igényel, arra kért, javítsam az osztálynévsort, ahol tévedett volna. Értsd, most másodjára. De az előző írásáról inkább: legközelebb. Bár ezzel elrontok egy ottani poént. Csak abban bízhatom, olvasóm mégsem figyel „annyira”. Magam ezért nem tartanám ildomosnak, hogy célzásokat tegyek, bármit is megállapítsak a két küldemény összefüggéseivel, netán az események megdöbbentő alakulásával kapcsolatban.

„Köszönöm válaszát” – és most itt feleségemnek mondom: látod, amit mindig kérdezel, tessék, hogyan is van ezekkel a dolgokkal, és most hagyjuk, mennyi a kitaláció, hol jönnek elő rég felejtett mozzanatok, melyek motívumokká erősödnek vagy (nagyképpően) indázódnak; így van ez, mondom hát idehaza, nem tudom, ér-e valamit, hogy bekötöttem ide magamat is, jó, még egy csavar, de nem lett volna-e jobb, erősebb ez az egész (már ha jó egyáltalán, már ha erős, eleve), ha meghagyom Gráf Jancsi és Ond Jancsi történetét a maga egyszerűségében? – „köszönöm, kedves Tédé (hadd, sőt, hatttttttd írjam így), képzelje el, mekkora csalódás voltam önmagamnak, hogy folytatásos regényemmel nem akartam folytatódni, na, nem akartam folytatódni vele; vagy az nem akart velem. Nem is tudom már, hogy derült ez ki: mondtam vala Jancsinak, nemesúr vagyok, német gróf. Azt mondja, ő meg a hét vezértől van, az egyiktől, már ha ez ilyen egyszerű. Nem akarom innen mesélni: de odahaza nálunk mindig ámulnak-bámultak kicsit, miért változtattak nevet Ondék. Ez még olyan években történt volna? De minek kellett? Gonday János. Na persze, de Ond Jánoshoz képest semmire se jó név. Másfél éven át voltunk padszomszédok, hogyan is mondjam, 1955 márciusa és

1956 októbere... és ezt nagyon nehéz... hányadikáig? Hogyan is volt? Huszonnyolcadikán már nem volt tanítás? Ezért van az, hogy egy padban utoljára akkor október 27-én ültünk. Fújós focit játszottunk magyarórákon, Jancsi sokszor nem vett részt a tornaórákon, nem felelt meg az edzéstervének. Ritkaság volt az ilyen *szintű* törvívótehetség – kardozó *olimpiai bajnok* kettő is járt a szomszédos iskolába, és az egyikük ott lakott ráadásul a környékünkön, de töröző? –, kicsit fura madár is. Így néztük Gonday Jancsit. Vicceltünk vele: a papája (vitorlásbajnok volt a háború előtt, csak ennyit tudtam róla; meg hogy most főkönyvelő-helyettes; ez a *most* 1955–56 közt volt; és hogy, a háború előtt szintén, szállítmányozási vállalatot vezetett, az Ond & Krander nevűt; furcsa cégnév, mi lehetett mögötte, nem tudtam meg azóta sem, Ond Jancsi halála után véletlenül se mentem volna oda többé a K. D. utcába. Ahol laktak. És ahol Jancsi október egyik utolsó napján még egyszer utoljára nagy cirkumfaktummal – az ő szavajárása volt – dús habbal megborotvált; megjegyzendő, alig volt mit. De sűrű, szőke hajam volt, göndör, és e fürtökből is, meg fül körül, meg minden, lenyesegetett ezt-azt a virtuóz tör- és borotvakész-forgató. Persze, kedves Tédé, azt ne higgye, hogy még ma is előnti a szemem a könny, ahogy akkor sok évig, ha kis Braun borotvával a pófámra ereszttem az áramot...), na jó, el is felejtettem a mondatomat, ez az Ön hatása? – bocsánat a szemtelenkedésért –, a Jancsi papája elrontotta a legszebb nevű magyar ifjúsági törválogatottat, mármint névileg: Buss, Kál, Gaál (hihetetlen, mi?), Ond... és helyette Gonday. Na ja, persze, változtathattak volna amazok is Busánszkyra, Kálozdira, Gálfalvyra”.

Ond – bocsánat, Gonday – Jánosék házán már nyoma sincs a belövésnek. Azt sem tudom pontosan, miféle belövés volt ez. A tankgránát a falat találta el? Egy nagyobb repesz – egy kisebb is elég – vágódott be az ablakon? Vagy valamelyik masszív falon változtatott irányt egy lövedékköpeny-darab, ha így nevezik? *Gonday és Ond*, ez van ott most a földszinti cégtáblán, mindenféle autószerelés... ráadásul nem tudom, miféle rokoni viszonyokról van szó, Gonday (Ond) János apja már rég nem élhet. Gersteyvel egy padban ültek, de nem laktak valami közel egymáshoz. „Meg kell vallanom, nem is jártam túl szívesen az osztálytársaimhoz”, számolt be róla irományában Gerstey János, „kedves Tédé, Ön talán ismeri ezt a képletet. Ha viszont mégis: sose gombfocizni, focizni se, kizárólag sakkozni. Kártyázni soha. Kártya, foci, gombfoci: nekem ez a családomon belül intéződött el, a legrégebbi barátaimmal. Ond Jancsi nem volt – nem emlegethetem őt úgy, hogy – a barátom; büszke voltam rá, hogy mindig hív, hívott, nem is tudom, hogy mondjam... és a törőről meg arról, ami a törrel volt kapcsolatos, nem akarok beszélni. Náluk se esett sok szó róla. Nem voltak titkok, poének, amilyenek a filmekben. Volt egy év, mikor beíratkák minket vívni. Az Á. gimnáziumba jártunk miatta, jó büdös volt, koszos, koszvadt inkább, úgy az egész, nem értettem, mi a lényege. Barátom, »dr. M.« tehetséges vívónak ígérkezett, fogalmam sincs, mi lett az egészből, miért hagyta abba. »Dr. M.« egyszer majdnem kiszúrta a szemem a kardjával. De tényleg majdnem. Mindketten hibásak voltunk. Nem is kardoztunk náluk soha többé, én az Á. gimibe se jártam foglalkozásra, »dr. M.« más iskolába került, nekem az egész vívás 1955 áprilisában jött elő megint, amikor Gonday Jancsi a padszomszédom lett, és kiderült, hogy ő Ond lenne, magam meg Gráf. Vagy nem is tudom. Már »dr. M.« sem él.

Ahogy ma visszaemlékezem rá, kedves T. D., talán mintha szőke lett volna ő is, számára fészült szőghaj, nagyon megszabott, de nem igazán hozzáillően *hosszúkás*, hanem *kockább* alakú fej, ruházata mindig olyan táborias-szafáris, ahogy ma mondanánk. Jól

kézilabdázott, de nem játszott soha a szünetekben az udvaron. Az iskolából a negyedik legjobb idő alatt futotta a száz métert, de a váltóba se szállt be soha. Ezt el is nézték neki. A törrel rendkívüli madár volt, külön büszkesége sokaknak. Ezen csak nevetett. Halál komolyan vette.

Sosem jártam el versenyekre, ahol iskolánkból bárki produkálta magát (indult, csapatban játszott). Hát fogalmam sincs, sosem volt, milyen egy törverseny. Mi a légkör. Mi leginkább jellemző ott. Egyszer mégis majdnem elmentem. De nem”.

Gersteyt Ond Jancsi beszélte le. Ond Jancsi, úgy veszem ki a nekem küldött – most általam őrzött – irományból, sosem parancsolgatott, nem használt durva szavakat, nem követelőzött. „Szeretett volna (mikor a legtöbben döghamisat próbaénekeltek, csak hogy ne rángassák őket szerepelni ide-oda) bekerülni a karénekekbe. Biológiateanárunk, a karének szervezője, egyszer meglátta a szerelését. A sportszakot, meg ahogy egy tokban a tör kiállt belőle. Egyetlenegyszer láttam vele a szerelést”, így Gerstey; és hogy csak aztán a Gondayéknál tett – ritka, alig pár – látogatásainak egyikén csodálhatta meg ezt a pár mindenfélét. Titokzatos ügy volt! Gerstey legalábbis így érezte jó negyven év múltán is. „A biosztanár elnevezte őt Luna grófnak. A törszerelése miatt. *Na, jöjjön, mutasson be pár csselfogást, Luna.* És a biosztanár, akinek szép bariton hangja volt, énekelni kezdte Verditől – ugye, a trubadúros operából – a bánatos, de büszke gróf áriáját. És fel is állt, kijött a katedra elé, hadonászni kezdett, mintha vívna. Jancsi belement a mókába, látszott rajta, vigyáz. Nem is ért az énekkarvezető biosztanárhoz egyetlenegyszer se. Aztán elhatározta, beviszi a halálos találatot. Ismerte az opera cselekményét – azok ilyen idők voltak, az állítólagos jobbak elég sok mindent tudtak az operákról, a még jobbak az oratóriumokról, Bachról, ilyesmi –, rárontott hát az áriázó tanárra, de valami virtuóz mozdulattal elröppentette ellenfele feje fölött a tört – igen! –, és csodák csodája, egy borotvakést húzott elő zekéje belső zsebéből, felkattintotta, aztán lekanyarította bőrövét, mintha borotvaszifj volna, és mindez egy másodpercen belül történt, a tanár szinte észre se vette, egyre hadonászott és áriázott. Amikor a borotvakés már ott volt a fülénél. *A 2 Luna.*”

Gerstey beszámol róla, hogy a biosztanár rendes volt, Gonday Jánosnak nem lett semmi baja – „nem lett rá nézve semmi hátrányos következmény” – az esetből. De hogy: „Engem nem is a történetek döbbsentettek meg”, írta nekem Gerstey. „Még csak az se, hogy a kés meg az öv így, pillanat töredék része alatt került elő, lengett és villogott, a tör – jókora zörömböléssel – alig zuhant le egy hátsó padra, méghozzá vízszintesen, úgy, hogy baja ne eshessen, bajt ne okozhasson. Nem ez volt a legfontosabb (nekem). Hanem az egésznek az összetettsége. Mondhatni: hogy kard és lant... Mert amit Gonday (és negyvenvalahány évvel a halála, a rettenetes halála után már mondhatom így: Ond János) akkor kiáltott! De mint egy, ma így néznénk, japán harci sportoló. *Hughakk! A'kghu!* Valahogy így. De jól érthetően. Célzás volt arra, hogy a biosztanár Jancsit a tényleg abszolút botfüle miatt a legnagyobb megszorultságában se vette volna fel a sokunk által rettegett karénekekbe. *Érezzünk még a füleden, trubedli?* Jancsi ezt kiáltotta, letegezve a tanárt. Ez örült jelenet volt, holott nem érződött belőle semmi örülködés. Ahogy azt sem mentegetőzésül mondta Ond Jancsi, hogy hiszen egy opera kettős szerepét alakítják ők, így a modernebb. Erről az oldaláról nem ismertem! S hogy a tanár vette a lapot – ez tőle sem volt csekélység! de így nem kellett megtorlást alkalmaznia, növelhette jópofa-tekintélyét –, Jancsi még ezt is hozzátette: *Csak nem tudok habozni. Szárazon meg...* És legyintett, ma így mondanám: hogy szárazon szart se ér

a multság, az ilyen se. Mozdulatában benne volt, hogy kéri vissza a törét, s valaki már hozta is. A karénekes tanár jó humorú ember volt, rendes hapsi, azt mondta hát, vagy valami ilyet, hogy... na mindegy, valami görög mitológiai hasonlatot viccelt ki, jelezvén, hogy az ő kezdeményezésére rántott fegyvert Ond Jancsi, s akkor elrendelte, hogy aki rászorul, jelentkezzen ingyen borotválásra és hajnyírásra Gondaynál, egy héten át minden délután kettő és négy között. Ez bezárásféle volt, de a tanár jelezte, ő is elmenne, csak baja lenne abból, az állásánál fogva. Első alkalommal, hogy hárman-négyen csakugyan meg is jelentünk, Gonday *áh* legyintéssel fogadott minket, s csak annyit mondott: *Trubedli! trubedli az egész...*”

Ám ez a szó – és amit „jelentett” – Gerstey beszámolója szerint jelige lett, főleg később a *legendás „E”* osztályban, negyedikben. Az 1956–57-es évben. Gonday és Gerstey közt külön „játékká” is vált; holott Gonday, mint olvashattam, a borbélyjelenet ellenére sem volt játékos alkat; inkább megközelíthetetlen, kevés túlzással: komor. „Ritkán jártam fel Gonday Jánoshoz”, írja Gerstey, „de valahányszor erre sor került, elhangzott a bűvszó: a *trubedli*. De *trubedli* volt, legyintőleg, minden fenyegető vagy reményt keltő fordulat híre is, ugye, 1955-öt, 1956-ot írtunk, s ennek az évnek már a tavaszán olyan más lett nekem a világ. Sok minden összejött. Faltam, mit írnak az írók az *Irodalmi Újságban*, első irodalmi próbálkozásaimat mutattam meg annak a lánynak, akivel jártam...” Így Gerstey. Most ne essen szó rólam, itt ne; később ezt úgysem tudom – és nem is akarom már – megkerülni. S beszámol róla: „Az első tüntetéseket – huszonharmadikán, meg utána – másutt éltük meg, Gonday és én; de hát Ond Jancsi nem volt nekem benső barátom, tudja az ég, hogy volt, mint volt; az osztályból nagy barátsága nem alakult ki senkivel. Tehát nem volt benne semmi különös, hogy... nem tudom megmondani a napot”, írja Gerstey, „mert nem akartam, hogy ez a nap nekem iszonyú évforduló legyen...” Aztán? De erről majd mindjárt.

„Nem volt benne semmi különös, hogy Gonday a hihetetlen események sokasodtán azt mondta nekem”, írja Gerstey, „hogy *na, Luna gróf?! Tehát hogy mit szólok, szériában, az egészhez. Negyednap apámék nem akartak kiengedni már a városba, azt mondták, nem lesz jó vége, a Nyugat benne fog hagyni minket... Hogy tehát aznap Gonday áttelefonált: trubedli? vagyis hogy mi lenne, ha átugornék, apámék ellenőrizték a dolgot, beszéltek Gonday apjával is, vigyázzanak ránk, ezt megígérték; magam nem tudtam pontosan, Ond Jancsinak van-e valami terve; akkor már nem volt tanítás, keveset tudhattunk egymásról. Délután fél három felé érkeztem meg a K. D. utcába. Gondayéknak elég nagy lakásuk volt, a szülők az udvar felé laktak, mi általában Jancsi bátyjának szobájában töltöttük az időt – messzire el lehetett látni innen, jószerén Pestig, át a folyó, a Duna túlsópartjára –, Gonday János bátyja vidéken tartózkodott főleg, így mondták. Később megtudtam, börtönben, disszidálási kísérletért. S október utolsó napjaiban Győr mellől azonnal Bécs felé vette az útját. De ezek olyan borzalmasan jelentéktelen részletek.”*

Gerstey itt számol be róla, hogy az ágyúzást jól hallották „messziről, nem is olyan messziről”. Vagy a tankok belövéseinek zaját. „Jó, hát legyen, ez már november negyediké után volt”, teszi hozzá, mintha keservesen szabadulna ennyi konkrétumtól is. Töredékesen, de összefüggő, minden önvádtól, agyonelemzéstől „mentes” – az ő szava – mondatokban mondja el, hogyan akartak volna már-már sakkozni, de Gonday Jancsi „nagy hangulatban” volt. „Ivásról akkoriban nálunk szó sem volt, egyébről végképp nem.” És azt mondta: „Várj csak!” Mire Gerstey megkérdezte: „Trubedli?” Ond Jancsi

bólintott – és így Gerstey nem is tudta megmondani, mi volt az utolsó szó, amit Ond Jánostól hallhatott –, ment át a saját szobájába, hozni a tört. „Cirkuszolni kicsit, ehhez előkészített már egy fenőszíjat; gyakran mondogatta, nem is rossz ötlet, fodrász lesz, ha nem veszik fel az egyetemre”; Gersteynek fogalma sem volt róla, miféle egyetemre akart volna menni Gunday János. „Volt, hogy habot is vert”, igen, Ond ilyen volt (Gunday), nem voltak viccei, így erről Gerstey később: hogy netán „csak úgy ondom a csejt és a viccet, semmi gond”, ez nem volt Gunday János stílusa. Gerstey nem tudja megmondani, mit észlelt először. Megremegett a két szoba közti fal, minden „repült”, de hogy a zajt előbb hallotta-e, vagy Ond János karját látta-e hamarabb berepülni az ajtón, „vérfelhőben”, így írja, a törrel, nem tudja megmondani. „Egy örület volt, ahogy Ond Jancsi karja berepült, és Ond Jancsi nem volt közben sehol... de akkor már jött, zuhatag szakadéokban ömlött a vállából a vér... Jött, rohant, kilökte a lengőajtót, majdnem elbotlott közben a törben, melyet a lövedék repesze által leszakított karjában... nem is, kezében... nem is, már ott se... szorított... már nem szorított... Rohant, de akkor lennék író, ha le tudnám írni, hogyan volt több ez a rohanás, mint bármi rohanás... festményeken látni ilyet, egyetlen végső mozgás, valami legeslegutolsó iszonyú megjelenítésében... a képpé dermedt gyorsaságban... a váltó jutott az eszembe... ahogy Ond Jancsit rohanni láttam. Üvölhettem valamit, *ne!!*, vagy nem tudom. Rohantam utána, átugrottam a karját, a tört, nem tudom, hogyan nyitotta ki a függőfolyosóra nyíló lakásajtót, honnét került elő Ond anyja, de már későn, mondható-e, hogy *szerencsére* későn... mert Jancsi átvette magát... sírok, ahogy ezt írom, átvette magát... a korlátot, és a négy emelet is, mondhatni-e, *szerencsére* elegendő volt... Rohantam le, hasmánt csúsztam fél emeletet a lépcsőn, csak el a szobában heverő leszakított karjától, a törétől... és olyan mindegy volt, mit üvöltök, az udvaron már gyülekeztek a lakók, nyilván látták, nekem az eseményhez – az események! – semmi közöm, egy *szovjet tank* volt az, később ezerszer hallhattuk, nehéz volt beszélni róla, de ez más ügy, ezt hagyjuk. Kint nekitámaszkodtam egy fának, és csak az zakatolt bennem, hogy *trubedli, trubedli, minden trubedli*, annyi se, semmi... és tudtam, a szappanhabos tálat rohanás közben lelöktem az asztalról, rá a Jancsi letépett karjának véres végére...”

Negyven év után, írhatnám most; de hát mi volt negyven évvel később? Inkább azt írom: ma. Gerstey elhallgatott – én is ritkán gondoltam rá, s ha igen: hogy tény igaz, mit is írhatott volna nekem még? Gersteyről mint íróról sosem hallottam, de nem is kért szívességet, tanácsot: úgy hittem, felbukkant csak egyszerűen, ilyesmi előfordul. Inkább azt írom, „ma”, mi volt tehát ma, vagy inkább: mi van velem ma, úgy általában mostanság, és mi van? Kétszer kibicsaklott a bokám. Használhatatlanra. Három hónap, mesélem valahol, mire csak ennyire is rendbe jött. Mutatom. És hogy ez hogy lesz tovább. Ez a boka nem használható, mint igazi boka, mint olyan boka, amelyikkel például Dublinban – kicsit riadtan mondom, mert ezt már féltucatszor elmeséltem itt meg ott – csak nemrég is, pár nappal az első sérülés előtt, négy nap 120 kilométert gyalogoltam. És egyebem se volt, mint a gyaloglás, igaz, vánszorgás volt a végén, de nem a fáradtság miatt. Az életunalom, az egésznek az a lassan mindent átítató micsodája-is-hogy... és hogy tényleg, mi legyen, mi ez a micsoda, ami velem van... tömérdek létbizonytalanság... évek óta egyre jobban érzem, amit évekkal ezelőtt még nem éreztem... igaz, 1989-ben érezni kezdtem: mi lesz, mi ez? Akkor nekilendültem: szereztem munkát, mentek a dolgok, a pénzhez képest, amit „dolgokért” kaptam, még nem voltak, még mindig nem voltak tragikusak az árak. Most, mondom, jó pár éve, az arány kezd

fenyegetővé válni. Ezt érzem. Nagy bajok vannak azzal a pénzzel, amit én az én munkámért kaphatok, és egyre több dolog: elemien megfizethetetlen, elérhetetlen. Ezt meséljem? Egyre többször alszom rosszul. Zagyván. Hol mélyen, pihentetően, hol rettegve: mi lesz, ha megint nem alszom éjjel kettőtől hajnali ötig. És viszketek. Elalvás előtt elkezd „egy sor mindenem” viszketni. Egész nap mit csináljak, ha kialvatlanság van, végig? Lefekvés van, abszurd korán. Nem találok olvasmányt. Jó, összevissza olvasok, persze, jókat is, írok mindenféléről, de ha oda jutok, nincs mit vinnem magammal. Vonatra, például. De nem is akarok, nem bírok vonatozni. Nem akarok utazni többé – lásd Dublin: már nem tudtam mit kezdeni magammal; másutt még ennyit se –, elborzaszt minden kötelező részlet. Kedves nadrágjaim leszakadnak, koszvadtak, cipőim kirepednek, hirtelen szűknek érződnek. Hónapokba telik, mire elszánom magam, hogy megáztatom a lábam, lehessen levágni a lábkörmeimet. „Ezek már karmok...” Néha beletörnek a zokniba. Ebből nem lehet rendszert csinálni, gyulladás jöhet belőle. Koszvadtan járok, koszvadt unalomnak érzem magam körül a télből a tavaszba, a nyárból az őszbe fulladó, forduló várost. Nem akarok kimozdulni otthonról. Se Észak, se Kelet, se Dél, se Nyugat nem vonz. Nem „kell”. Mire jó? Nekem semmire. Örökké postázni. Örökké várni a hónapokat késő honoráriumokra, juttatásokra. Túl sokszor is. A tévében semmi. Örülök pár csendes órámnak, mikor magamban ücsörgök itthon. Egyedül. És nincs semmi. Mintha Camus-nek nem is *A bukás*, de *Az idegen* c. könyvéből lenne már az egész. Sokat ittam; hogy megkettőzzem magam. Ennek is vége. Miért nem vagyok boldog a madárkáimmal? Az itthonommal? A Koala Kártyabajnoksággal? Ilyeneket nem lehet elmesélni a legrokonszenvezőbb trafikban sem... Borozóba stb. már nem járok. Nem hívok fel senkit telefonon. És közben élnem kell. Meghalni rettenetes, rettenetesen konkrét. Meghalni – hogyan? Mikor? Miért?

Erről mostanság mégis a trafikban beszélek néha, ahol egy-egy féldecis brandyt veszek. A trafikban nagyon kedves a kiszolgálás. Már nem is így mondom. Jóindulatúan kezelik az embert. Így mondják, most, ma, hogy az egészségből csak a bokámat mesélem el – „örökké gyenge lesz”, mondom –, meg hogy utoljára ragasztották föl egy elülső foghidamat, többször nem lehet, annyira kicsi alatta a csont, már bele is tört... nem használhatók igazából ezek a „fogak”, azért kell csak vigyáznom, hogy meglegyenek... Nem ehetem, mesélem a trafikban, semmit: kenyérbe nem haraphatok, kekszet nem rághatok el, a húsokra vigyáznom kell, és mindenre. Örökké félhetek. És a bokám! A trafikban azt mondja az ősz hölgy – akit megdicsérek, illendően, milyen kedves úgy minden módon: *Nem szabad! Tessék enni, mindent, igenis enni kell. Járni kell! Nem kell minden pillanatban rettegni.* Sima talajon ugyanúgy el fogok esni, majd egyszer, öt év múlva, két év múlva, de talán soha... nem szabad félni. Az úgy nem élet. Bármikor bármi történhet, attól még élnünk kell.

Ezt rövidebben, elegánsabban mondja, és máris egy novella alakjaivá alakulunk, és már én is nagyon röviden mondom csak, hogy „sajnos, igaz”, de hát... de hát. Jövök el. Írom ezt, és itt azt érzem, hogy „én és ma”: ezt csak hosszán, nagyon hosszadalmasan lehet elmondani, bonyolultan... nem is, el lehet mondani egyszerűen, de annyi minden van! Annyi mindent kell elmondani, felsorolni, akkor teljes csak a kép. Hatvankét éves vagyok, ebből az én leélt életemből ez jön össze, igen, hol meghízom, kihízom a nadrágjaimat, jó, el is kopnak, hol lefogyok, az jó, de az mindenkinek randa, különben se vagyok éppenséggel szép, mindig kétségbe voltam esve a küllemem miatt, vagy ezért benne, vagy azért... a lefogyáshoz nem szabad szeszt inni, egyszer úgy sikerült az úgy, jó, de amikor meg a gyulladás volt a szervezetemben, a sérvemnél, ak-

kor rengeteget ittam, sört is, mégis 55 kiló alá mentem a 182 centimmel... hosszú, reménytelen. Most az elülső hidam a koronák miatt jó legalább, hogy nincs sajtos rúd – a jaj de szívós tézta, az a jeles sajtos rúd, sóval-köménnyel, nem az omlós, na, tessék, ilyen szempontjaim vannak, a trafikos hölgy azt mondaná: *Ez a helyes!* Na igen, akkor most kis éhezés jön, fogyok talán, visszaférek a nadrágjaimba, nem jön valami iszonyú baj a fogaimmal, ebből is mi lesz? Versenyt kell élnem a lepusztulásommal, testileg, íróilag, mindenben, de mindenben, mindennel... Meddig még? A nyomorult álmatlanságok, és nem is az, hogy álmatlanság, de valamiért nem tudok aludni, akkor félni kezdek, de ezt már mondtam. Bekapok egy gyógyszert... na, még egy gyógyót... más-kor hármat. Ezek a bogycók: nem a világ... nem vad dolgok... mégis, az itallal és az álmatlansággal, a mégis-kialvatlansággal együtt: hozzák a bőr kipirulását, főleg csak enyhén, de nagyon rossz az is, megalázó, gyalázatos... a száj megduzzad... néha a szem vizenyős. Ezek a dolgok mind együtt. Holott alhatnék este kilenctől reggel ötig-hatig. Most már nem utazom. Már nem megy. Nem akarom. De idegenben: alhattam volna. Aztán mennyit nem aludtam! Miért? Nem tudom. Nehéz végigcsinálni a nappalt, hogy megfelelő legyen vele az éjszaka, megfeleljen az alvás követelményeinek, és ha nem alszom rendesen, pár nap múlva végem, ahogy elmondtam. És ezek minden nap csak a legmindennapibbak; pedig annyira tudok örülni, ezt is el szoktam mesélni néha, ha bármi tényleg jól van.

A posta! A várások, a válaszolások. Tömegnyi levél. Hivatalos, félhivatalos dolgok. Állandóan, futószalagon. Ha elmenekülnék előle, akkor csap át fejem felett igazán az efféle „hullám”. Erről valahogy...

...de nem is erről ugrott be. Hanem jött egy szerény, vékony boríték. Feladója Gráf Ivánné; ki az a Gráf Ivánné? Kertvárosi cím, nincs arra senki ismerősöm. Ki ez? Egy író társam valami szép felsorolásra vállalkozott – egy lap karácsonyi számában! –, „Hogyan írnak az írók?” Cifrázott, dicsért, megpiszkált sokakat így-úgy, irodalmian, ki hogyan ír, rólam ez állt ott: „Tandori megvan.” Azzal írok, ha/hogy megvagyok. Ez tetszett. Már kevésbé a „Kedves Tédé” megszólítás, mármint Gráf Ivánné részéről. Mondom, így ugrott be: utoljára engem, egy-két éve, Gerstey János szólított ekképp. Jó ég. Gerstey neve eredetileg Gráf volt. Hát lehetséges? Persze arról nem tudtam, hogy „Iván” is lett volna. Anyja nem élhet. Miért nem? Nyolcvan körül járhatna, kilencven felé. De nem az anyja volt. (Mindegy is lesz, ki.)

Most, hogy ezt írom, teljesen tanácstalan vagyok. Mint az író Tandori Dezső. Ahogy Gráf Ivánné fogalmazott, mikor a megadott telefonszámon felhívtam. A kis levélben ennyi állt csak: „Az Ön levelezőbarátjának csupán a sógornője vagyok, kedves Tédé. Mivel Jancsi az utolsó években nálunk lakott, sok szó esett Önről. Gyászjelentés helyett hadd mondjam el Önnek, hogy Gerstey János életének 62. évében *tragikus hirtelenséggel* elhunyt. Mivel mikor még így magánál volt, végül, félig, egy Ond Jancsi nevű barátját emlegette, és hogy *trubedli*, ezt a furcsa szót mondta – amit különben sosem hallottunk tőle”, Gráfné ezt ízlésesen kis t-vel írta, sajnos az én nevem kezdőbetűjét naggyal, „kedves Tédé, megkérdezhetném, tudna-e mondani nekünk valamit erről, hiszen Jancsit maga olyan jól ismerte, annyit találkoztak mostanában...”. És telefonszám. Gerstey Jánossal soha az életben nem találkoztam.

„Tandori Dezső, az író?” Vagy: „Az író Tandori Dezső?” Ezt kérdezte Gráf Ivánné, és most jött az az érzés, amire az imént azt kellett mondanom: mint író teljesen tanácstalanná tesz. Meg is mondom, miért; bár valamit majd csak legközelebb mondhatok el, nevetségés, de így kell fogalmaznom: ennek a dolognak az érdekében itt –

csak egy legközelebbi dolog során; már ha lesz olyan, vagyis efféle írás. Mondtam, én vagyok az („jaj, persze”; ám az ilyen ízetlen dadogást is menti azért, hogy ki mutatkozik be így: „Itt Tandori Dezső, az író.” Nevemben meg végképp ne történjék).

Kis csend támadt. Hát igen, ilyesmit mondott Gráf Ivánné, és pontosan úgy mondta, ahogy kellett. Nekem mondta, arról az én kedves, gyakori találkoztársamról. Gerstey Jancsival, becsületre legyen mondva, nem is ígérettünk egymásnak találkozózt, nem is kértünk semmi ilyet. Ha van olyan, hogy halszemoptikával nagyra nő a pillanat, nem is lassúmozgásos felvétel, *slomo*, csak annyi mégis, hogy mintha a sínek közé esnénk – és igazából itt ijedtem meg! –, „láttam” magamat... majd erre még lesz egy találgatás, egy megfejtés, írásom végén, „hogyan is”, láttam magam mint Gerstey Jancsi találkozóbarátját. Hallottam magam, ahogy elmondom neki is, amit magamnak és a feleségemnek unalomig, és pár találkozóbarátomnak, amíg egyáltalán találkoztam így, szintén eldadogtam jó sokszor: hogy persze, hogyan és mit ír Tandori Dezső (és hogy most így írok, ezt fogja *menteni* azért kicsit írásom végén a fejjel lefelé odatett „egyik megoldás”, ahogy a feleségem aggályoskodott, kiadhatok-e ilyen írást, kell-e ennyire „kiadnod magad”, mint mondta, és hogy „megérti-e az olvasó, nem lesznek-e megint azok a panaszaid, hogy nem értik meg”), hogyan és mikor és mit ír Tandori Dezső, azt jó ideje, amikor pedig talán végre megint érdemes lehetne tudni, hát nem lehet tudni, mert hét ilyen „megjelenéséből” mindenki legföljebb kettőt ismer, más-más kettőt, annyit se, a legtöbben semmit, már csak a nevünket látjuk, írók, aztán megkeressük a legújabb jó nagy marhaságot, a divatos fiút vagy lányt a lapban, de hogy Tandori Dezső mit írt, hát... annyit írt már, és így jön a „nyomasztódás”, ebből is jön a slattyogás, a porosabb város, az unottabb négy égtáj, hogy minek... ráadásul disznóság a Tandori Dezsőtől, hogy nincs a plafonon boldogságában, mikor néha egy nap három levél is érkezik azokról a helyekről, ahová írt, hogy rendben, helyes, szép volt, fiú, meg hogy a telefonoktól se csak rettegni kell, hogy megint mentegetőzni muszáj, hogy nem ér rá Tandori Dezső, nem is, hogy nem ér rá, de hogy most úgy él, hogy abba ez nem passzol bele. Nem, Tandori Dezső – és ki tudja, más hogyan van ezzel, ha róla van szó – nagyon egészséges, bár borzalmas emberi alapadottság szerint úgy él, hogy attól van a plafonon, ha valaki képes két szót nem szólni a keservesen nekijándékozott tiszteletpéldányra, hogy valaki a megjelenéseit számolja, igen, ezt meséltem volna Gersteynek, hogy ő hányszor, és ő hányszor, és már megint, és ennyi és ennyi és ennyi az csak szar lehet, „bocsánat a szóért”, mondtam volna Gerstey Jánosnak, mert ez lett volna első találkozásunk, első beszélgetésünk. „Nincs önről”, de ez suta lett volna, „tegeződjünk... melyikünk is az idősebb”, suta úgyszintén, de utána jobb már, „nincs rólad soha az a kép, a viszonylag pontos, ha nem is szép, de nem is csúnya...”. Erre Gerstey nem mondta volna, hogy „ahogy a Szpéró áll az égen”, célozván halott madaramra, akit az esthajnaliban „látok”; de hát, mondtam volna neki, tudod, még a madarokról se tudnak nálam a legtöbben, akik netán divatosan még azt is mondják aztán, hogy „tudunk téged”, „tudjuk önt”, talán azt mondta volna Gerstey, „ugyan, azért...”, de nem, így én... nő persze, de hidd el, öregem. Viszont itt vannak a jó levelezők, küldögetők, így, nem küldözgető, hanem küldögető; ezt nem mondhatam volna, mert ha találkozunk, ő nyilván akarta volna, hogy találkozzunk, és akkor pont neki *nem* mondhattam volna. És hogy nem ez számít, és hogy mennyire jó, amikor például, mint ma is, jött ennek a főszerkesztőnek és a költő barátomnak a kis levele...

Ennyi lett volna, ennyi se, a kinagyítódott pillanat, ennyi, hogy nekem Gerstey a

kedves találkozótársam lett volna. Van író, aki ezt Gerstey jellemzésére használná fel. Gerstey, a novellafigura. De hát ez maga volt az élet, Gráf Ivánné a vonal túlsó végén, s én itt, én, aki nem kérdeztem meg, hogyan halt meg „tragikus hirtelenséggel”, milyen volt, inkább „milyenmi”, hogy még magánál volt „a végén”, és végképp nem akartam volna hallani, ahogy Ond Jancsit mond, trubedlit, netán Tédét.

„Tédé?” kérdezte Gráf Ivánné. „Megvan még?” Hát tényleg sok szó eshetett rólam, ha ezt így mondja, gondoltam. És hogy akkor, mert visszazökcentem a mába, hülye szó, abba, hogy ma, azt is gondoltam, *hogy és akkor mi legyen.* „Igen”, mondtam, „Tandori Dezső, az író”. Szerettem volna valami tehetetlenséget kifejezni. „Ha bármi van, hívjon fel, kérem”, ezt mondtam még. „Nem vagyok valami nagy levelező...” Lásd fentebb kifejtett nyavalyáimat. Gráf Ivánné elmondta még gyorsan, hogy a Jancsi – Gerstey – nem is várta tőlem soha a választ levélben, elegendők voltak neki a találkozásaink. „A felesége nem haragudott?”, kérdezte Gráfné. A feleségem? Kicsit elrévedezhettem. Vagy úgy, hadartam, á, dehogy, hozzászókkott, és most már végképp csak saját magam miatt van, hogy nem megyek *abszolút* sehova. De még utazni se. Vége az utazásoknak. A Szpéro madaram miatt tizenegy évig nem utaztam, és most, újabb tizenegy év után jön az, hogy talán soha. Nem vetemedtem ilyen ízetlenségekre, a trubedlit nem tudtam volna megmagyarázni Gráf Ivánnénak – azaz hát dehogynem, csak az még rémesebb lett volna. Lásd a megfejtést. Na, vicc.

Jött ez a délután, hogy utolsókat javítottam írásomon, a hűséges Royal 200 táskagépem, mechanikus, a hatvanas évekből, javítóban, átvánsszorogtam vele Pestre, ez most az 1941-es másik gép, apám vette, zötyögős, de nagyon megteszi, hát remélem, ezen tanultam meg gépelni, mikor még kézzel írni nem is tudtam, négyévesen. Bár ilyesmi kit érdekel? Nehéz volt elhitetnem magammal, hogy a hídról akkor már az 1953-as Duna-partot is „asszociáljam”, a Lánchidat, azon a kora télen, mikor rádöbbsentem, csotrákomban van. Két dudor a bordáimon. Nyomta a pricc a Lukácsban, nyomta itt-hon a párkány, és „tudtam”, meg fogok halni, és annyi nap az élet, ahányat szabadon kibírok, amíg „a kór” meg nem ragad, hogy elragadjon. De orvosok kezére nem adom magam. Ezért próbálom ma is magam kikúrálni a kétszer ficamos bokámat, a vánszorogás velem még rémesebb, de mások kezére nem adom a lábam, a fogsorom, semmim. És 1953–54 telén, '54 tavaszán a büntudatom is nőttön-nőtt: íme, kétféleképp gondolkozunk! *Ha* egy hónapja rászántam volna magam! Akkor még lett volna menekvés.

Hónapokon át néztem a dunai jégtáblákat. A híd; vizek.

Nem emlékszem, gondoltam-e olyat: „én erre nem lennék képes”. Idehaza gombfocisztalon német jégshokibajnokságot játszottunk.

Tehát volt közben a boldog jégshoki-gombfoci! Van ma is, hogy „egy önfeledt alvás, járás, evés” – és letörik a végén a hidam –, Dublin végigvánszorogása, de végig, de esőben-napfényben, az elemek közt, az egyik fáról még csöpög a víz, a másik lombjai alá besüt a nap, és két nap egymás után van a keleti égen dupla szivárvány! És a fogtechnikus, öröm!, milyen különös ember! Egy ember. Fogai épek, „metszők”, de elől egymástól kicsit úgy pár milliméteres hézagokkal állnak. És megkérdi: „Ön a Tandori Dezső?” Aztán hazafelé – délben, sosem járok a Lánchídon délben, kora délután – a rettenetes levertség. Mit keresek én itt, „mit járok erre én”? Kosztolányi szavai. „Azok már mind alusznak...” Hogy akik álmosak voltak, aztán ott bóbiskoltak valahol egy széken, most meg: mint kisdetek „az isten kebelében”. Nem megyek oda a polchoz, nem nézem meg, hogyan is van az igazi szöveg. Hogyan lenne az igazi szövege annak, amit

most írok? Van igazi szövege annak, hogyan élj? Mikor melyik szobába menj át, mikor menj át a hídon? Apámmal 1944 karácsonya előtt jöttünk haza Pestről, egy kis ajándékért mentünk át, anyámnak hoztunk hurkát-kolbászt, vagy egy sálat? És a Gellért-hegy alatt jöttünk, és már lőtték a várost, és egy katonaember a fürdőépület Duna felőli oldalán ment, egy repesz vágódott a karjába, nem tudom már, mi lett. És Dublinban összefáztam, most, 1999 őszén, mert a hidegben azt éreztem, hogy én nem és nem – mit nem? Hogy én nem vagyok hajlandó sapkát felvenni, én, aki forró színházi levegőben is kötött fejedőt viselek –, igen, ahogy manapság mindezekkel, reményük ellenére, mindezek nélkül, értelmük reménytelenségében: veszteségem.

Hiába a hasonlatok: mentettem az életem a halogatással, napról napra kibírtam, bíztam, nem tudom, mi; mentettem, mint a vár alatt a kis csapat, kanizsarozgonyi. Én nem tudom, az se, igen, *az se ez*, arról sincs szó, hogy milyen különböző mindez. A három réteg, melyet ki se kellene mondanom külön. Meg hogy még bármi jöhet. De semmi jó. Igen, akkor nem lett rák. Összeszedtem magam utána. És... és... és. Dadogni kezdek, némán. Nyirkos lett a homlokom, a kialvatlanság... még jó, hogy nem a szemhéjam... ahhoz az ital is kéne. A feleségem mutatta: a friss levegő, az első tavaszi-as nap levegője neki is kicsípte az arcát. Mondtam neki, azt tényleg, de ez az én piroságom, sokkal halványabb, ami a szemem alatt van, ez a... Hányszor fogom még elmondani. Ond Jancsi „árnyékában” nem mesélhettem most, mikor is, alig pár éve, hogy felhívtam Gerstey Jánost a megadott telefonszámon, nem mesélhettem el neki a magam szerény nyavalygását, mondjuk akár 1953-ból se.

Mit ért volna. Meg senki se hiteti el velünk, hogy ilyesmiért keres. Hogy tud egy módot: miképp segítsenek egymáson a dolgok, netán. Ne mi magunk. A Gerstey dolga, az enyém. Jó, de mikor azt se tudtam, van neki bármi „dolga”. Mi lehetett az?

Gráf Ivánné megnyugodott, hogy az író Tandori Dezsővel beszélt.

Az író Tandori Dezső befejezte elbeszélését. Itt tartok.

Befejezte, leült ebédelni. Pir. máj volt. „Fogakkal nem elkanászodni”, mondta magában. Így jön az, hogy a híd. Fog, az eredeti, beletörik a hídba. A koronába. Valaki az amszterdami hídon, így az önvádoló bíró, beletört... nem is a Holland Királyság, de az úristeni birodalom koronájába. Nincs többé visszaragasztás.

Vágta apróra a májat. Ebédtechnikus.

Ragyogott kint a nap.

Próbált visszaemlékezni egy borzalomra: hogy neki tegnap ilyenkor, délutánfelé, ki kellett mennie. El otthonról. Most nem az, hogy otthon... De el: azt nem. Majd, egyszer, utoljára, el. Evett tovább. Ebédli. Ez volt.

Most majd, írtam, megy, délét, másolatani ezt, sok javítgatás után, át a hídon. Mit, délét, Kora reggel. Legáltalában emnyiben végéz, a darab gyötrelmes szinpádn, a főszereplők egyik vánszorogó névtelenje, it, meg másképp „it”, meg, Amíg ez is meg, ó, egyáltalán. Ó, csak ne kelljen tudnia már, ha nem.

Nathaniel Hawthorne

A NÁSZI LÉLEKHARANG

New York városában áll egy templom, amelyre mindig különös érdeklődéssel tekinttem, mert falai közt, még nagyanyám lánykorában, rendkívül furcsa nászszertartás ment végbe. A tiszteletre méltó hölgy történetesen szemtanúja volt az eseménynek, és attól fogva minden alkalmat megragadott, hogy elbeszélje. Mivel jómagam nem vagyok avatott régiségbúvár, nem tudom, hogy az épület, amely ma ugyanott áll, azonos-e a régi élmény színhelyével; s nem tudom azt sem, hogy eloszlana-e üdvös tudatlanságom, ha képes volnék leolvasni a bejárat fölé helyezett táblácskáról az építés dátumát. A pompás templomot elbűvölő park veszi körül, amelyben urnák, oszlopok, obeliszkek és más hatalmas márványalakzatok hirdetik a magánemberi szeretetet és a közösségi hódolatot történelmünk elhunyt nagyjai iránt. Ezen a helyen, bár a torony árnyékában ott lüktet és tolong az egész város, a látogató bármikor a legendák jelenteljes világában érezheti magát.

Az esküvőt akár kora ifjúkori eljegyzésük beteljesülésének is tarthatták volna, ha a hölgy időközben nem megy kétszer is férjhez, az úr pedig nem él le negyven évet agglégényként. Hatvanöt éves korára Mr. Ellenwood félnk ember lett, de nem zárkózott végképp önmagába; önző volt, mint minden férfi, aki dolgain egyedül kénytelen rágódni, ám ha alkalom nyílt rá, képes volt kimutatni nagylelkű alaptermészetét; világéletében vonzódott a tudományokhoz, de lustasága megakadályozta abban, hogy tanulmányait határozott irányba terelje és személyes vágyainak vagy a közösség boldogulásának szolgálatába állítsa; jó családból való, finom ízlésű úr volt, s néha mégis úgy érezte, hogy a maga kielégülésére át kell hágnia a társadalom elfogadott szabályait. Az igazat megvallva, jellemében oly sok különc vonás nyilvánult meg, s az érintkezés során elkövetett durva balfogásai oly gyakran tették közbeszéd tárgyává – noha beteges érzékenységgel került a feltűnést –, hogy az örökletes elmebaj jeleit néhányan már a rokonságában is felfedezni vélték. De oktanul. Szeszélyei olyan elméből eredtek, amely nélkülözte a hasznos foglalatosság támaszát, olyan érzelmvilágból, amely más táplálék híján önmagát emésztette. Ha örült volt is, ez csak következménye és nem oka lehetett céltalan és elhibázott életének.

Az özvegy a képzelhető legtökéletesebb ellentéte volt harmadik vőlegényének mindenben, kivéve az életkorát. Miután arra kényszerült, hogy felbontsa első eljegyzését, feleségül ment egy úrhoz, aki az apja lehetett volna; példás házasságban éltek, és a hölgy férje halálával tekintélyes vagyont örökölt. Majd egy déli úriemberrel lépett ol-tár elé, aki jóval fiatalabb volt, mint ő; Charlestonba költöztek, ahol a hölgy néhány viharos év után ismét özvegységre jutott. Meglepő lett volna, ha egy lélek, legyen bár mégoly finom, sértetlenül átvészelt egy olyan életet, mint Mrs. Dabneyé; mégis, a korai kiábrándulás, első házasságának hűvös biztonsága, a szív elveinek megzavarodása a második nász során, déli férjurának ridegsége, amely kétségkívül elültette benne a gondolatot, hogy annak halála előnyére válna, mindez kevés volt ahhoz, hogy lerombolja és kiölje az érzelmeit. Egyszerűen, sokat tapasztalt, nagyon tüskés asszony volt, filozófus, aki egykedvűen viseli a szív viharait, jól megvan anélkül, ami másoknak a bol-

dogságot jelenti, és igyekszik kiélvezni azt, ami még előtte áll. Mivel mindenben a bölcsét játszotta, egyetlen nevetni való gyarlósága néha szinte szeretetre méltónak mutatja. Soha nem szült, szépségét nem tudta leánygyermekben továbbörökíteni, s ezért minden módon küzdött az öregedés és a megcsúnyulás ellen; dacolt az Idővel, hogy még sokáig fenntarthassa bájait, mindaddig, amíg a rettentő tolvaj színre nem lép és el nem ragadja a zsákmányt, amelyet immár nem érdemes tovább őrizni.

Ennek a nagyvilági asszonynak Mr. Ellenwooddal, ezzel az elvonult férfival kötenődő házasságát nem sokkal azután hirdették ki, hogy Mrs. Dabney visszatért szülővárosába. A felszínes megfigyelők, de néhány lélekbúvár is, azt gyanították, hogy a hölgy tevékenyen részt vett a frigy létrehozásában, ugyanis a vállalkozás bizonyos tényezőinek helyes megítélése róla sokkal inkább feltehető volt, mint Mr. Ellenwoodról – s mert az érzelmesség és a románc vonzó ábrándképe, amelyet két ifjú szerelmes kései egyesülése ígér, néha megbolondítja az olyan asszonyokat, akik az élet zűrzavarában elvesztették őszinte érzéseiket. Az viszont végképp érthetetlen volt, hogy ez az úr, aki híján van a gyakorlati érzéknek, és tapasztalatból tudja, milyen kínos, ha kikacagják, hogyan szánhatta rá magát erre az oly tiszteletre méltó, ugyanakkor oly komikus lépésre. De míg az emberek tanakodtak, az esküvő napja elérkezett. A szertartást nyitott kapuk mellett, az epizkopális egyház formái szerint rendezték; a sok néző, akit vonzott a látványosság, megtöltötte a karzat elülső üléseit, az oltárhoz közeli padokat és végig valamennyi átjárót. A megállapodás vagy talán csak az akkori szokások szerint a két nászmenet külön-külön vonult be a templomba. Valami közbejöhett, mert a vőlegény nem volt olyan pontos, mint az özvegy és kísérei – akiknek érkezésével, e fásasztó, de szükséges bevezetés után, történetünk cselekménye végre kezdetét veheti.

Kintről felhangzott az ódivatú hintók kerekeinek dübörgése, majd a nász népet alkotó urak és hölgyek a hirtelen felvillanó vidám napfényvel együtt betódultak a templomkapun. Az egész csoport, kivéve a főalakot, maga volt az ifjúság és az életöröm. Ahogy előzönlöttek a főfolyosót, amelyre jobbról-balról szinte a padok és a falpillérek is mosolyogni látszottak, oly ütemes hullámzással haladtak előre, mintha bálteremnek hinnék a templomot, s tánclépésben, párosával kívánnának az oltárhoz járulni. Mindez oly ragyogó látványt nyújtott, hogy csak kevesen figyeltek fel arra a különös jelenségre, amely belépésüket kísérte. Abban a pillanatban, amikor az ara lába a küszöbhez ért, feje fölött a toronyban súlyosan meglódult a harang, és mély hangon kondult egyet. A rezgés elhalt, majd késleltetett ünnepélyességgel újra feltámadt, amikor a menyasszony már a padok között lépkedett.

– Jóságos ég, micsoda előjel! – súgta oda egy fiatal hölgy az udvarlójának.

– Becsületszavamra – válaszolt az úr –, én azt hiszem, a harang a maga jószántából kong, és nagyon jó az ízlése. Mi mást is szólhatna egy ilyen esküvőhöz? Bezzeg ha kegyed lépne az oltár elé, drága Julia, milyen vidáman csilingelne! De *őneki* már csak ez dukál!

A menyasszony és a társaság zöme annyira beleélte magát a lármás felvonulásba, hogy nem hallotta az első baljóslatú harangütést, így meg sem botránkozhatott a különös fogadtatáson. Mintha mi sem történt volna, vidáman vonultak tovább az oltár felé. A korabeli pazar ruhák, a karmazsinvörös bársonykabátok, az aranycsipkés kalpagok, az abroncsos szoknyák, a selyem, szatén és brokát, a hímzések, a csatok, pálcák és kardok a legvonzóbb színben tüntették fel a társaságot, amelyhez éppúgy illett ez a cicoma, ahogyan egy festmény kerete illett volna a valóságé helyett. De miféle romlott ízlés vihette rá a művészt, hogy egy ráncos és roskadt alakot állítson a kép közepére,

akit ráadásul tündöklő öltözékbe burkolt, mintha jövődő vénségében kívánná megmutatni a legvirágzóbb szüzet, hogy erkölcsi tanulságként állíthassa a jelen lévő szépek elé? Ám ők csak mentek, és már a padsorok harmadánál jártak, amikor egy újabb harangütés mintha látható homállyal töltötte volna be a templomot, komor ködöt bocsátva a sugárzó ünnepélyre, amely alól a fény csak nagy sokára törhetett elő.

Ekkor a nászmenet felhullámozott, megdermedt, majd összetorlódot; a hölgyek ajkát halk sikoly hagyta el, az urak között zavarodott suttogás támadt. Ahogy ijedten pislogtak jobbra-balra, a néző akár tarka virágcsokornak is képzelhette volna őket, amelyet egy hirtelen szélroham megráz és azzal fenyeget, hogy a hervadt, barna rózsza letépett szirmaival csúfítja el azt a két harmatos bimbót, mely vele egy töről fakadt; éppen ilyen csokrot viselt menyasszonyi jelül az özvegy a két szép, fiatal koszorúslány között. Ő azonban bámulatra méltó hősiességet tanúsított. Először önkéntelenül megborzongott, mintha a kondulás egyenesen a szívére zuhant volna, de aztán összeszedte magát, s dermedt kísérőivel mit sem törődve a csoport élére állt, és az oltárhoz vonult. A harang tovább lengett, kongott és remegtette a levegőt, ugyanolyan gyászos egyhangúsággal, ahogyan a halottat kíséri el utolsó útján a sírgödörhöz.

– Ifjú barátainak kissé gyengék az idegei – szölt az özvegy mosolyogva az oltár mögött álló lelkészhez. – De hát oly sok esküvő ért már szomorú véget, pedig vidám harangszó kísérte, hogy ennyire más előjelek után én bízom a szerencsés folytatásban.

– Asszonyom – felelte megrökönyödve a pap –, ez a különös eset a híres Taylor püspök egyik esketési beszédét juttatja eszembe, amelyben olyan erővel idézi fel az elmúlás és a nászt követő bánat képeit, mintha fekete kárpittal vonná be a nászszobát, és szemfedőből szabná ki az ünnepi ruhákat – ha szabad az ő ékesszólását utánoznom. Bizonyos nemzeteknél olyanformán ülik meg a menyegzőt, mintha gyászolnának, hogy akkor se feledjék a halált, amikor az élet számára legfontosabb szövetség köttetik meg. A lélekharang szava tehát, bármilyen szomorú, ezúttal is okulásunkra szolgálhat.

Bár az okulás érdekében jó alkalma nyílt volna lelkekig ható fejtegetésbe fogni, a pap nem késett elküldeni az egyik templomszolgát, hogy fényt derítsen a rejtélyre és elnémítsa az esküvőhöz oly rosszul illő hangokat. Rövid szünet állt be, mialatt a hallgatást nem törte meg más, csak sugdolózás és néhol visszafojtott kuncogás a násznép és a közönség soraiban, amely az első ijedelem után valami komisz mulatságban kezdett reménykedni. Az ifjak kevésbé nézik el az öregek rigolyáit, mint az öregek az ifjak szeszélyeit. Egy pillanatig úgy tűnt, mintha az özvegy tekintete a templomablakot és rajta keresztül azt a réges-régi márványt keresné, amelyet első férje emlékére állított; majd fáradt szeme lecsukódott, és gondolatai ellenállhatatlanul egy másik sír felé kalandoztak. Két elporladt férfi, hangjuk még a fülében cseng, hívta odaátrol, hogy mellettük térjen pihenőre. Talán egy percre felébredt benne az őszinte érzés, és arra gondolt, mennyivel boldogabb élete lehetett volna, ha a tévelygés esztendei után visszatér első szerelméhez, és most, a harang szavára, az ő régi imádata kísérné a temetőbe. De van-e értelme ilyen későn visszatérni, hiszen kihűlt szívük elretten a másik ölelésétől?

A halálharang csak kongott, olyan gyászosan, hogy szinte a napfény is belesápadt. Az ablakoknál ekkor suttogás támadt, amely gyorsan átterjedt az egész templomra: az utcán gyászkocsi vánszorog, nyomában egy sor hintó; halottat kísérnek a templomkertbe, míg odabenn a menyasszony eleven férfira várakozik. Nyomban ezután léptek hangzottak a kapu felől. Az özvegy hátat fordított az oltárnak, és csontos ujjai olyan

önkéntelen erővel szorították meg az egyik szép koszorúslány karját, hogy az összerezent.

– Drága asszonyom, ön megrémít! – szisszent fel. – Az ég szerelmére, rosszul van?

– Nem, gyermekem, dehogy – felelt az özvegy. Majd a lány füléhez hajolva folytatta: – Bolond gondolatom támadt, amitől nem tudok szabadulni. Az az érzésem, hogy a jövődöbelim oldalán, mint násznagy, a két néhai uram lép be mindjárt a templomba.

– Nézze! Nézze! – sikoltott fel a koszorúslány. – Mi ez? Temetés?

Ekkor, mintegy végszóra, a vőlegény és barátai megkezdték a bevonulást. A komor menet élén öreg pár haladt, mint siratóférfi és siratóasszony, fakó ábrázatuk és zilált hajuk kivételével tetőtől talpig gyászban, ahogy temetéseken szokás; a férfi botot tartott, sorvadtt karjával egyensúlyozva roskatag alakját. Mögöttük újabb és újabb párok tűntek fel, éppoly vének, feketék és gyászosak, mint az első. Ahogy közeledtek, az özvegy mindegyikük arcán ismerős vonásokat vélt felfedezni, rég elfeledett barátokéit, akik mintha a sírból tértek volna vissza, hogy figyelmeztessék, ideje megvarratnia a szemfedőt; vagy, célzatosan, de szintoly alkalmatlanul, azért, hogy megmutatva ráncaikat és törődöttségüket, jól látható hervadásának jogán őt is maguk közé fogadják. Hány vidám éjszakát táncolt át velük ifjúkorában; s most, vénen és örömtelenül, úgy érezte, valamelyik rég elporladt partnere kéri fel, hogy a lélekharang zenéjére elvegyüljenek a haláltánc forgatagában.

Ahogy az agg gyászolók az oltár felé haladtak, a padsorokon ellenállhatatlan borzongás futott végig, mintha valami rémületes tárgy, melyet az alakok eltakartak, fokról fokra láthatóvá válna. Sokan elfordultak; mások meredten bámulták a jelenést; egy fiatal lány hisztérikusan felkacagott, és a görcsös mosoly az ajkára dermedt. Amikor a kísérteties menet az oltárhoz ért, a párok lassan különváltak, kört alkottak, és középen előtűnt az az alak, akiért az egész szertartást rendezték, és akit méltán kísért komor pompa és halálharang. A vőlegény volt, halotti lepelbe burkolva!

Más viselet, mint a temetői, nem is illett volna ehhez a hullaszerű figurához, akinek tagjain a koporsóba tett vénemberek merev nyugalma ült, csak a szeme villogott vadul, mint sírboltban a mécses. A tetem mozdulatlanul állt, de szavaival, melyeket nem tudott elnyomni a súlyos levegőt betöltő harangzúgás, az özvegyhez fordult.

– Jöjj hát, kedvesem – nyílt szét vértelen ajka. – A sírásó ott áll a kriptá ajtajában, és minket vár. Essünk túl a szertartáson, aztán fekdjünk a koporsóba!

Hogyan is írhatnám le az özvegy rettenetét! Falfehérre sápadt, mint aki választotta a halálhírét veszi. Ifjú barátai elhúzódtak tőle, borzadva nézték a gyászolókat, a vőlegényt a szemfedőben és őt magát; a jelenet erőteljes képei azt a hiábavaló küzdelmet fejezték ki, amelyben az aranyporos világi hiúság szembeszegül a korral, a pusztulással, a bánattal és a halállal. A rémült csendet a lelkész törte meg.

– Mr. Ellenwood – szólalt meg szelíden, de némi parancsoló éllel –, ön nincs jól. Lelkét felzaklatta a szokatlan helyzet, amelybe belecsöppent. Az esküvőt el kell halasztani. Mint régi barátja, engedje meg, hogy arra kérjem, menjen most haza.

– Haza! Igen; de nem a párom nélkül – felelte ugyanazon a síri hangon. – Ön azt hiszi, ez gúny vagy talán örültség. Ha bíborral és hímzéssel aggatom tele a roskatag vázat, ami maradt belőlem, ha kihűlt szívem mosolyt erőltet cserepes ajkamra: az volna csak gúny vagy örület! Így viszont ifjak-vének láthatják, ki viseli itt az igazi nászruhát, ő vagy én!

Néhány lépést tett előre, mereven, mint a kísértet, és megállt az özvegy mellett, szembeszegezve a halotti lepel rettentő kopárságát a csillogó-villogó díszruhával, ame-

lyet a menyasszony öltött fel erre a szerencsétlen alkalomra. Aki látta őket, bizonyosan megértette a félelmetes erejű tanulságot, melyet ez a zavart elme az ő okulásukra agyalt ki.

– Kegyetlen! Kegyetlen! – nyögte a szíven ütött menyasszony.

– Kegyetlen! – ismételte a férfi, vad keserűségében még halálos hidegvérét is elvesztve. – Az ég majd megítéli, melyikünk volt kegyetlen a másikhoz. Fiatalon elvetted tőlem a boldogságot, a reményt, a céljaimat; megfosztottál mindentől, ami számít az életben, álommá tetted, s még annyi valóságot sem hagytál benne, amennyi legalább az emlékezéshez elég – semmit, csak a teljes, tökéletes sötétséget, amelyben érzéketlenül vánszorogtam, mindegy volt, merre és hová! És most, negyven év múltán, amikor már megásattam a síromat, és abban bíztam, hogy ott végre nyugalmat találok – ó, nem olyat, amilyenről hajdan álmodtunk –, akkor jössz, és iderángatsz az oltár elé! Hívtál, hát itt vagyok! De az ifjúságodat, a szépségedet, a szíved melegét, mindazt, amit az életben adni tudtál, más férfiak élvezték. Mi maradt nekem belőled? Hogy nézszem, ahogy hervadsz és haldokolsz? Tessék, iderendeltem azokat, akik társaim a gyászban; megfizettem a harangozót, hogy olyan mélyen kongasson, ahogy csak tud; eljöttem magam is mint ceremóniamester, szemfedőben, hogy nőül vegyelek – hát most add a kezed, menjünk, lépjük át együtt a sírbolt ajtaját!

Nem téboly volt, de több, mint az erős érzelmekhez nem szokott szív részszégsége, amely most a menyasszonyt is elfogta. Világi könnyedsége odalett, a zord lecke máris éreztette hatását. Megragadta vőlegénye kezét.

– Jól van! – kiáltotta. – Esküdjünk meg, itt vagy akár a sírbolt előtt! Hiúságban, ürességben telt el az életem. De azért maradt még bennem őszinte érzés. Annyi biztosan, hogy a halál küszöbén újra az legyek, aki voltam, és ez érdemessé tesz arra, hogy nőül vegyél. Az idő számunkra már nem létezik. A mi eskünk az örökkévalóságnak szól!

A vőlegény hosszú, mély tekintettel a szemébe nézett, s közben a sírás környékezte. Milyen különös, hogy az emberi érzelmek még egy holttest fagyott kebeléből is feltörhetnek! Halotti leplelével letörölte szeme sarkából a könnyeket.

– Szerelmem, ifjúságom – mondta –, látod, kikeltem magamból. Egyszerre visszatért belém az egész élet keserűsége, és megőrjített. Bocsáss meg, és én is megbocsátok. Igen, ez már az alkonyat; a tiéd is. Nem tettünk semmit, hogy valóra váljon a boldogság, amiről pirkadatkor álmodtunk. De itt, az oltár előtt úgy nyújtunk kezét, mint szerelmesek, akiket a mostoha sors elszakított, s akik mégis úgy találkoznak újra, ahogyan elváltak; akikben a földi vonzalom olyan szentséggé magasztosult, amilyen szent maga a vallás. És valóban, mit számít az idő, ha az örökkévalóságra esküszünk?

Szpora könnyhullatás közepette, az igaz szívűek fennkölt érzelemáradatában ünnepélyesen végbement hát a két halhatatlan lélek egyesülése. A roskatag gyászolók sorfala, a sápadt vőlegény a halotti lepelben, az elhervadt menyasszony fakó arca és a halálharang, amely szakadatlanul kongott, s mély hangja még az eskü szavait is végigkísérte, mindez a földi remények temetését jelképezte. De a szertartás, ez a lenyűgöző jelenet, végre mintha az orgonát is meghatotta volna; a patakzó antifóna először egybefolyt a komor harangszóval, majd fenséges zengzetté nőtt, árján elragadva a lelkeket, magasan a bánat és a gyász fölé. S mikor a megrendítő ceremónia véget ért, és az örökkévalóság jegyesei kéz a kézben elvonultak, a nászi lélekharang kongása az orgona diadalmas zúgásába fulladt.

A SÉKER MENYEGZŐ

Egy napon az agg Ephraim atya betegszobájában, aki negyven éven keresztül állt a gosheni séker közösség élén, találkozóra gyűlt össze a szekta majd' valamennyi főembere. Tekintélyes férfiak érkeztek Lebanon virágzó településéről, Canterbury, Harvard és Alfred városaiból s mindazon helyekről, ahol ezek a különös emberek kitartó szorgalommal termékenyebbé tették New England kopár dombjait. Még Kentucky egyik hívfalujából is eljött egy előljáró, aki ezer mérföldet zarándokolt, hogy meglátogassa lelki rokonait, Anna szentanya gyermekeit. Kivette részét az asztal szerény örömeiből, kortyolta a messze földön híres séker almabort, és elvegyült a szent táncban, amelyről hitük azt tartja, hogy a mámorultat eloldja a földtől, és minden lépéssel közelebb ragadja a mennyei tisztaság és az üdvösség felé. Északi hittestvérei szívélyes meghívására jelent meg itt, azon az eseményen, amelyre személyesen várták el a közösség valamennyi vezetőjét.

A tiszteleltre méltó Ephraim atya karosszékekében ült; deres haja, a korával járó gyöngeség és főként elhúzódó betegsége, amely egész lényét megtörte, nyilvánvaló jele volt annak, hogy a pátriárka kezéből rövidesen más veszi át a kormánybotot. Lábzsámolya előtt egy férfi és egy nő állt, mindkettő hagyományos séker viseletben.

– Hittestvéreim – szolt Ephraim atya a köréje gyűlt előljárókhöz, fájdalmas erőfeszítéssel ejtve ki a szavakat –, íme, két gyermekünk, akikre ruházni szándékozom azt a bizalmat, amit a gondviselés hamarosan levesz fáradt vállamról. Kérlek, jól nézzétek meg arcukat, és döntsétek el, vajon a szellem benső szava helyesen vezérelt-e választásomban.

E felszólításra valamennyi előljáró fürkész tekintettel fordult a két jelölt felé. A férfit Adam Colburnnek hívták; mezei munkán cserződött, de komoly és értelemről árulkodó arcát máris egy egész életre elegendő gond barázdálta, noha még középkorúnak is alig volt mondható. Fellépésén sajátos szigor uralkodott, személyéből ridegség áradt, s e jegyek alapján rendszerint iskolamesternek nézték; és valóban, korábban évekig ezt a hivatást gyakorolta. A nő, Martha Pierson, pár évvel múlt harminc; sovány volt és sápadt, amilyenek a séker hajadonok általában, és megjelenése nem nélkülözte azt a hullaszerűséget, amit a szekta leányainak viselete szinte célzatosan hangsúlyoz.

– Ez a pár még alig lépett élete nyarába – szólott a harvardi előljáró, egy sастekintetű öregember. – Szívesebben látnám hajukon a szürke őszi deret. Félek attól is, hogy a testi vágy, amely már régóta hatalmat követel rajtuk, a jól ismert kísértésekbe viszi őket.

– Nem, testvérem – mondta a canterbury előljáró –, a szürke dér, akárcsak a fekete üszög, már elvégezte munkáját Adam testvér és Martha nővér lelkén, ahogyan néha a zöld gabonatóblán is fellelni a nyomát. Mért vonnánk kétségbe, hogy tisztelt atyánk bölcsen határozott, még ha ez a pár kora ifjúságában világi szerelemmel szerette is egymást? Nincs-e közöttünk számos fivér és nővér, akik azelőtt a házasság kötelékében éltek ugyan, de hitünket elfogadva megtisztították szívüket minden vágytól, amely nem a szellemre irányul?

Nem tudni, vajon a korai szerelem csakugyan megfosztotta-e Adamot és Marthát attól a képességtől, amellyel elkormányozhatnának egy séker falut; de az bizonyosan

egészen rendkívüli, hogy meleg és simogató reményekre ilyen beteljesülés következék. Szomszéd gyerekek voltak, így vonzalmuk az iskoláskornál is régebbi időkre nyúlt vissza; lelkük alapelemének látszott, amely minden érzésüket és gondolatukat átjárta, s nem annyira egyetlen világos emlékkel, mint inkább emlékezetük egész tartalmával állt kapcsolatban. De alig értek meg a házasságra, csapások sora szakadt rájuk, és mindkettőnek meg kellett vívnia a maga személyes harcát a puszta létezésért. Martha Pierson talán még ilyen helyzetben is vállalta volna, hogy Adam Colburnhoz köti az életét, és a közös szerelem boldog biztonságában várja a sors kisebb-nagyobb ajándékait. De Adam a maga nyugodt és előrelátó természetével átalult volna lemondani azokról az előnyökről és posztokról, amelyekhez egyedülálló férfiként juthat a nagyvilágban. Év múlt évre, és a nász egyre csak halogatták. Adam Colburn sok hivatást kipróbált, sok tájat bejárt, és sok mindent tapasztalt az életből. Martha néha mint varrónő, néha mint farmerfeleség cselédje, néha mint falusi tanítónő, néha mint ápolónő vagy betegfelvigyázó kereste a kenyerét, de változatos gyakorlatainak végül vajmi kevés hasznát látta. A két szerelmesnek semmi sem sikerült, s később nem adódott már olyan pillanat, amelyben a házasság annyira kívánatosnak látszott volna, mint első elválásuk idején, életük virágzó szakában látszott, amikor másfelé indultak szerencsét próbálni. Mégis szilárdan tartották magukat közös elhatározásukhoz. Martha feleségül mehetett volna egy úrhoz, aki szülőállamát képviselte a szenátusban, Adam pedig elnyerhette volna egy gazdag és csinos özvegyasszony kezét, ahogyan szándékán kívül a szívet elnyerte. De egyikük sem vágyott olyan boldogságra, melyet nem oszthat meg a másikkal.

Aztán az a néma kétségbeesés, amely csak erős és konok jellemeken lehet úrrá, s amelyet nem oszlat el a remény újabb tavasza sem, rátelepedett Adam Colburn szellemére. Rendezni akarta a dolgát Marthával, és azt indítványozta, hogy csatlakozzanak a sékerek társaságához. E szekta konvertitáit inkább a balsors űzte, semmint a megszálottság vonzotta a vendégváró kapukhoz, ahol senki nem firtatta belépésük okait. Martha, akiben még élt a hit, kezét szerelmese kezébe adta, és követte őt a séker faluba. Eredendő képességeik révén, amelyeket előző hányatott életük fejlesztett ki és erősített meg, rövidesen helyet és rangot vívtak ki maguknak a Társaságban, melynek tagjai értelem dolgában rendszerint az átlag alatt maradnak. A hit és az érzések terén bizonyos fokig hozzáidomultak sorstársaikhoz. Adam Colburn tekintélye egyre emelkedett; nemcsak a Társaság napi ügyeit intézte, de tanaik közérthető és tevékeny szószólójaként is fellépett. Hasonlóképpen Martha is kitűnt a neméhez illő foglalatosságokban. Végül, mikor Ephraim atyát bajai arra intették, hogy utódot keressen pátriárkai hivatalába, Adam és Martha jutott eszébe; azt tervezte, hogy az ő személyüket felhasználva újjáteremti a séker kormányzat ősi formáját, ahogyan azt Anna szentanya létrehozta. Atyát és Anyát akart adni a falunak. Az egyszerű szertartást, amelyben felavatásuk végbemegy, már nem halogathatta tovább.

– Fiam, Adam, és lányom, Martha – szólott a tiszteletre méltó Ephraim atya, szúrós, vén szemét a két jelöltre függesztve –, ha lelkiismerettel vállalni tudjátok a küldetést, szóljatok, hogy rátermettségetek bizonyoságot nyerjen a hittestvérek előtt.

– Atyám – felelte Adam a jelleméhez illő nyugalommal –, a világba belefáradt, kiábrándult emberként érkeztem a falutokba, mint aki megrokkant a szüntelen csapások alatt, és menedékre vágyik a balsors elől, mert a remény végleg kiveszett belőle. A világi siker gondolata már csak álmaimban kísértett. Úgy jöttem ide, ahogyan a sírjá-

ba tér az ember; nem akartam mást, mint feküdni a homályban és a hidegben, és élvezni a nyugalmat és a csendet. Szívemben egyetlen földi vonzalom élt még, de ifjúságom múlásával ez is megcsendesült; ezért örültem, hogy Martha a nővérem lett, és elkísért új lakhelyemre. Fivér és nővér vagyunk; így van jól, és ne is legyen másként soha. Ebben a békés faluban megtaláltam mindent, amire vágytam. Továbbra is, amíg erőm engedi, közösségünk szellemi és anyagi felemelkedésén fogok munkálkodni. Ebéli elhatározásom megingathatatlan. Kész vagyok elfogadni a bizalmat.

– Jól beszéltél, Adam fiam – mondta az atya. – Isten áldása kísér majd a hivatalban, amelyről én nemsokára lemondok.

– Hát a nővérünk? – szólt közbe a harvardi előljáró. – Talán neki nem adatott meg, hogy kifejezze érzelmeit?

Martha összereszt, ajka elnyílt, mintha meg akarná adni az illő választ a felszólításra. De ha akarta is, szíve mást diktált; talán a régi emlékek, a gyermek, a lány és a nő hosszan elfojtott érzései fakadtak fel benne, melyeket szentségtörés lett volna itt szóba önteni.

– Adam már beszélt – mondta sietve –, az ő érzelmei az enyémekek is.

De alig ejtette ki e néhány szót, Martha úgy elsápadt, mint aki sokkal inkább felkészült arra, hogy a koporsóba dőljön, semhogy tovább álljon Ephraim atya és az előljárók színe előtt; egyszerre megborzongott, mintha helyzete és sorsa valami rettenetes, jóvátehetetlen fordulatot venne. S csakugyan, nem női idegek erejéhez mért feladat volt dacolni a szekta legvadabb megszállottjainak merev férfitekintetével. Ezekben a természetes együttérzés fölött már rég úrrá lett a szenvedély és az emberi gyalogság. Egyikük feleségével és gyermekeivel csatlakozott a Társasághoz, s attól a perctől fogva egyetlen kedves szót nem szólt az asszonyhoz, és soha többé nem vette térdére a szívének legdrágább csöppjét. Egy másik, akit hozzátartozói nem akartak követni, szent elhivatottsága tudatából elég erőt merített ahhoz, hogy a világ irgalmában bízva sorukra hagyja őket. Az előljárók legifjabbika, egy ötven körüli férfi, már séker faluban nőtt fel, és azt beszélték róla, hogy keze még soha nem érezte asszonykéz melegét, s hogy szorosabb köteléket elképzelni sem bír, mint amely a szekta hittestvéreit összefűzi. De a legrettenetesebb alak mindvalamennyi közül az öreg Ephraim atya volt. Ifjúkorában a léha libertinusok életét élte, míg Anna szentanya személyes szavára meg nem tért, hogy aztán maga is osztozzék a korai sékerek tébolyult fanatizmusában. A falusi tűzhelyeknél ősidők óta azt suttozták, hogy Anna szentanyának előbb izzó vassal ki kellett égetnie testéből a szívet, s csak azután tisztulhatott meg a földi szenvedélyektől.

Igaz-e vagy sem, szegény Martha keblében női szív dobogott, méghozzá olyan szelíd, hogy elszorult a félelemtől, amikor végignézett ezeken a különös vénembereken, és szeme Adam Colburn rezzenetlen arcán állapodott meg. Észrevette, hogy az előljárók még mindig hitetlenül bámulják, ezért nagyot lélegzett, és újra megszólalt.

– Azzal az erővel, amit a balsors még meghagyott nekem – mondta –, kész vagyok vállalni a küldetést, és megtenni érte mindent.

– Gyermekeim, fogjátok meg egymás kezét – mondta Ephraim atya.

Úgy tettek. Körben az előljárók felálltak, és az atya is, amennyire tudott, kiegyenesedett a hatalmas karosszékekben, de lábra állni már nem volt ereje.

– Azt parancsoltam, hogy fogjátok meg egymás kezét – folytatta –, de nem a földi vonzalom jeléül, mert ennek láncait örökre ledobtátok, hanem mint fivér és nővér a vallás szeretetében, és mint egymás támaszai a rátok rótt munkában. Terjesszéték a tanítást, amelynek birtokába jutottatok! Tárjátok ki hitünk kapuit – a kulcsokat íme át-

adom –, tárjátok ki mindenkinek, aki elfordul a világ bűneitől, és eljön hozzánk, hogy tisztaságban és nyugalomban éljen. Fogadjátok be a megfáradtakat, akik felismerték a földi élet hiúságát; fogadjátok be a kisgyermeket, hogy soha ne tanulhassák meg ezt a keserű leckét. Bár kísérné áldás a munkátokat; bár hoznátok el azt az időt, amikor Anna szentanya küldetése beteljesül és célhoz ér, amikor nem születnek többé gyermekek a pusztulásra, és az emberi faj egyetlen túlélője, egy megfáradt aggastyán, olyan, mint én, úgy látja majd lemenni a napot, hogy tudja, nem jön még egy virradat erre az átkozott és nyomorult világra!

Az öregember kimerülten hátrahanyatlott, és az előljárók gyülekezete jó okkal úgy vélte, hogy eljött az óra, amelyben a pátriárka átadja hivatalát a falu új vezetőinek. Most minden szem Ephraim atyára szegeződött, így senki, még Adam Colburn sem vette észre, hogy Martha Pierson arca lassan elhalványul. Csakugyan, Adam kivonta kezét választottja szorításából, és karját a kielégült becsvágy érzésével fonta össze. Mellette azonban Martha arca mind halványabb és halványabb lett, s végül, akár egy gyászlepelbe burkolt holttest, régi szerelmese lába elé omlott; mert oly sok bátran tűrt sorscsapás után szíve a magányos vergődés súlyát tovább már nem bírta elviselni.

Szabó Szilárd fordításai

FIGYELŐ

„EZ EGY TANULMÁNY- KÖTET”

Márton László: *Az áhítatos embergép*
Jelenkor, Pécs, 1999. 320 oldal, 1200 Ft

Nem szerencsés dolog egy értekezést tagadó mondatlall kezdeni.

Még kevésbé szerencsés, ha ezután azzal folytatjuk, hogy bonyodalmas magyarázkodásba kezdünk ennek a tagadásnak a jellegéről, fajtájáról és tendenciájáról; hogy tudniillik nem annyira magával a tagadással van a baj, mint inkább az olvasói várakozásnak a tagadás által teremtett negatív teréről, az állításnak a rá vonatkozó tagadással történő megelőzéséről, amit csak valamely a kívánatosnál erősebb gesztussal lehet átrombolni, pozitív állítások indításként szolgáló origóvá neutralizálni.

Így aztán fufangos módon csak itt adok hangot kétségemnek: vajon csakugyan magától értetődő dolog-e, hogy *AZ ÁHÍTATOS EMBERGÉP* című kötetben tanulmányok olvashatók; és komolyan gondolhatjuk-e azt az (ebből logikusan levonható) következtetést, mely szerint a kötet szövegeinek a szerzője, Márton László, tanulmányíró. Attól tartok, a mai olvasónak a *tanulmány* fogalma hallatán az ebben a kötetben találhatóktól eltérő szövegtípusok jutnak az eszébe, és a tanulmányíró személye is különbözik *AZ ÁHÍTATOS EMBERGÉP* elképzelt szerzőjétől. Ez a fiktív figura (az általam olvasott tanulmányok Márton Lászlója) mindig *gyakorló* íróként, de az irodalom történetének (persze töredékes, nem is lehetne másilyen) ismeretében közelíti meg a műveket, melyekről ír. Nem utasítja el tehát az elvont irodalom-elméleti konstrukciókat, de nem is alapozza írásait ilyesmire, mert – fontos dolog! – az irodalmi művet tartja az irodalmi folyamat szignifikáns entitásának. Ez nem feltétlenül evidencia, hiszen sokak írásaiból arra következtettek, hogy értekezéseikben a közös befogadói csoport, a közös horizont, a megegyező nyelvi magatartás, erkölcsi, történelmi, retorikai paradigma áll az első helyen, s ennek egyezése

feloldhatja az egyes műalkotások határait. Mártonnál ilyesmi ritkán fordul elő; még amikor olyan kategóriákat állít olvasólámpája fénykörébe, mint a legutóbbi idők magyar történelmi regényei, akkor is szigorúan megjelölt szerzőkről és műveikről beszél, és a gondolatmenetnek sohasem az a tétje, hogy miféle alapelveket tud elemelni a művek egyszerűségétől, és azokból művek fölötti konstrukciót szerkeszteni, hanem konkrét művek felnyithatóságának feltételeit próbálja megteremteni, irodalomtörténeti folyamatok felvázolása útján.

Mindennek némiképp ellentmond, hogy érzésem szerint Márton mindig (adott helyzetétől függő látószögben megpillantható) ívnek, egy konstrukció gerincének látja az irodalmat mint folyamatot; olyan cselekmény vonalának, mely nem annyira leírás, mint inkább (akár az is elképzelhető: egyfajta metanarratíva mintájára elgondolt *nagy*) elbeszélés tárgya lehet. Ha (miért is ne) metaforikusan próbálom leképezni módszerét, legszívesebben azt mondanám, hogy Márton megszemélyesíti az irodalmi műveket. Úgy tekint rájuk, mint öntörvényű, egy megismerhető és egy megismerhetetlen félből összetett figurákra, a történelemben mozgó és egzisztáló személyekre, akik kommunikálnak ugyan, tanulnak egymástól, javítanak és rontanak a világon és a többiekben, magukban állva igazából nem is lehet őket elképzelni, mégis egyenként mindannyi *egy*, összeadhatatlan és oszthatatlan, saját ruhával és az alatt saját bőrrel. Megismételhetetlen érzelmi hangoltsággal, látásmóddal, intelligenciával. Valamelyest persze hasonlítanak egymásra, de az érdeklődését elsősorban nem a hasonlóságok, sokkal inkább a megismételhetetlen egyedi vonások keltik fel.

Az életvitelszerű olvasók családján belül az úgynevezett ceruzás olvasók csoportjához tartozom, vagyis ceruzával a kezemben olvasok, és könyveimben aláhúzással vagy széljegyzettel emelem ki azokat a gondolatokat, melyek fontosnak látszanak. Márton könyvével is ezt tettem, de úgy tűnik, hogy ebben az esetben ez a módszer nem vezet eredményre: az aláhú-

zott sorok nem adják ki az értekezések lényegét. Mi ennek az oka? Nagyjából arról lehet szó, hogy a Márton-tanulmány másképp építkezik, mint az irodalomelméleti, irodalomtörténeti tanulmányok általában: nem egyszerűsíthető le néhány fontos állításra és az azokat alátámasztandó felsorakoztatott érvekre. De tovább is mehetünk: Márton László állításai a tanulmányok nyelvi közegéből kiemelve sokszor nem állnak meg önmagukban, irrelevánssal, néha egyenesen érvénytelenek. Mire lehet használni például azt a megállapítást, mely szerint Katona József költészetében éjszaka van, vagy hogy Kosztolányi alkatának próteuszi természete feminin jellegű? Mindazonáltal ezek kulcsfontosságú megállapításai egy-egy Márton-tanulmánynak, és a maguk helyén fontos további gondolatok kiindulópontjai. Természetesen szép számmal lehet ellenpéldát is találni; ennek ellenére csodálkoznék, ha sűrűn akadnék Márton-idézetekre vagy -hivatkozásokra irodalomtörténészek szaktanulmányaiban.

Ehhez hasonlóan szokatlan eljárás a transzdiszciplináris kategóriák bevezetése. Akad erre példa másutt is, de nem a legutóbbi évek irodalomelméletében. Például Nagy László költészetével kapcsolatban szokás emlegetni az úgynevezett bartóki szintézis fogalmát. Kulcsár Szabó Ernő egy erről szóló rádióműsorban beszélgetőrsaival egyetértésben állapította meg, hogy ez a kifejezés valójában értelmezhetetlen, illetve csak metaforikus jelentéssel lehet felruházni. Az ilyenfajta fogalomalkotás idegen az utóbbi évek (magukat – Thomas Kuhntól átvett terminussal – normál tudományszakokként meghatározó) irodalmi teóriáitól. Márton egy helyütt például ezt írja: *„Álalkúságnak vagy pseudomorfizmusnak azt a jelenséget nevezik, amikor az ásvány valamilyen más vegyület kristályszerkezetét veszi fel, vagy azért, mert kitölti annak helyét, vagy pedig azért, mert vegyi folyamatba lép vele. Petri újabb versei erre a jelenségre emlékeztetnek...”* A fogalom és meghatározása verstanilag nyilvánvalóan értelmezhetetlen, és az irodalomelmélet egyéb rész- és segédtudományainak apparátusába sem illeszkedik hézagmentesen. Arra azonban tökéletesen alkalmas, hogy a maga helyén megközelíthetővé tegye Petri György költészetének egyik poétikai sajátosságát. Vagyis ha szembe akarnám állítani Márton eljárását az iroda-

lomtörténészekével (ami egyébként nem célom, de nehéz lenne megkerülni), azt mondanám, hogy a tudományszak sztereotípiák mentén gondolkodik; ebből a szempontból teljességgel tartható tematikai megközelítés lenne például a PETRI GYÖRGY SZERELMI LÍRÁJA cím és az alatta sorakoztatható frázisok előszámlálása (akárcsak a SZÜLŐFÖLD ÉS NEMZETTUDAT HAZAI ATTILA PRÓZÁJÁBAN vagy A NÉPIES METANARRATÍVA TRANZFIGURÁCIÓJA: A JADVIGA PÁRNÁJA) holott ezeknek a műveknek/műegyütteseknek a gondolatisága az ilyesféle kérdésekre aligha nyílik meg; míg Márton kérdései és megoldásai mindig az éppen analizált szöveget igyekeznek szóra bírni, akár létezik az erre való eljárás (az adott esetet leszámítva) az irodalomelméletek világában, akár nem. Vagyis Márton a maga egyszerűségében szemléli az irodalmi műalkotást, míg az irodalomelméleti teóriák az egyes művekben felfedezhető közös jegyeket, a nyelvezetet, a gondolatiságot, a *paradigmát* igyekeznek kifejtetni azok (ha már lúd, legyen kövér) eleven húsából. A Petriről szóló szöveg egyébként ezzel a (zárójelbe tett, de nem lényegtelen) mondattal fejeződik be: *„Nem árt, ha a kritikus jobban bízik az általa vizsgált szövegben, mint vizsgálódásának konzekvenciáiban.”* Hozzáteszem: magának a kritikának az esetében is hasonlóképpen gondolkodom; vagyis sokszor jobban bízom a kritika egészének szövegében, mint a belőle kifejthető sarkalatos állításokban; és nemcsak Márton munkáit, hanem a kritikákat általában értve.

Hevenyészett retorikai tételt felállítva: míg az irodalomelmélet szentenciális kijelentésekkel operál, melyek magukban véve is helytállóak, és igazságuk érvekkel alátámasztható, addig Márton kijelentései textuálisak, vagyis gyakran csak a maguk helyén értelmesek, és jelentésüket az olvasónak kell megalkotnia a környező szövegösszefüggések segítségével. Példa erre a következő, tökéletesen értelmetlen állítás: *„Mostanra egyértelművé vált, hogy a mindenkori versolvasó az a senki, aki épp nem látja a költőt.”* A mondat értelmezéséhez az előtte álló Kukorelly-idézet tartalmazza a kulcsot: *„Én olykor, ha senki se lát / másmilyen poszákat vágok / és nem ismernek meg akkor / mert épp akkor senki se lát.”* A legtöbb helyen azonban ennél nehezebben lokalizálható a megdőlőképlet, és legtöbbször csak a szöveg egészéből lehet ki-

emelni vagy még inkább megsejteni. Ez az eljárás olyan szöveget eredményez, amely éppen *tanulmányi* célból rosszul hasznosítható; ugyanakkor a jelentés folyamatos rekonstrukciójára készíti az olvasót. A jelentésképzés módja tehát dialogikus. Aki így ír, az elutasítja a tekintélyalapú érvelést, és ezzel, bár (mint mondtam) tanulmányi szempontból rosszul hasznosuló szöveget szerkeszt, úgy vesz részt az irodalmi szöveg jelentésének létrehozásában, hogy nem iktatja a mű és olvasója közé a gondolatok érvényét szűkítő tudományos axiómákat; nem a jelentések megértésének, hanem a jelentések *megalkotásának* mozzanatába vonja be az olvasót az interpretációban rejlő dialogicitás segítségével. Így válik az olvasónak a műalkotás megértésében (nem vezetőjévé) értő kísérőjévé.

Mindebből talán arra lehetne következtetni, hogy Márton bőbeszédű kritikus. Ezt támaszthatná alá az a körülmény is, hogy irodalomkritikái a szokásosnál hosszabbak. (Ámbár mostanában ez is másképp van, hiszen az utóbbi tizenöt év során a könyvekről szóló írások mind terjedelmesebbekké válnak. Az 1980-as évek közepe-vege előtt egészen kivételesnek számított az a könyvkritika, mely nyolc-tíz gépelt oldalnál hosszabb volt. Ma ennek a három- sőt négyszerese is példát találhatunk.) Márton bírálata kétségkívül el kell hogy érjen egy kritikus terjedelmi alsó határt, melyben már elég tér van ahhoz, hogy az értekezés tárgyát képező könyv mellé helyezve önálló, mégis azzal párhuzamos asszociációs pályarendszert alkothasson. Ez mégsem jelent terjengősséget, sőt ez a gyakorlat nem zárja ki azt sem, hogy rendkívül koncentrált egységeket is a szövegbe építsen.

Az a leggyorsabb, ha erre is mondom egy példát. Parti Nagy Lajos két dramatikus művét, az *IBUSÁR-t* és a *MAUZÓLEUM-ot* elemezve Márton igen sok olyan jelzőt használ, melyek pejoratív értelműek szoktak lenni, jóllehet itteni szövegkörnyezetükben nem azok. Nyelve leromlott, elszegényedett, figurái nyomorultak, fordulatai értelmükből kibicsaklottak, szereplőinek beszéde bárgyú hablatyolás és így tovább. Hozzáteszi persze, hogy „*súlyos és fényes mondatok szövege meg*”, vagy hogy „*az elszabadult költészet átiút*”, de ezek csak a műre mint nyelvi és költői képződményre vonatkoznak. Mindvégig érezhető azonban, hogy magukkal a szereplőkkel is szimpatizál némi-

képp, s őket is szeretné megajándékozni valamivel (ahogy Petri György a *HOGY ELÉRJEM A NAPSÜTÖTTE SÁVIG*-ban visszatérítő szexpartnerének adja kedvese akvamarin szemét), ami kiemeli őket létük vegetatív rétegéből. Így foglalja össze az egyik darab történetét: „*A Mauzóleumban egy Ischler nevű szereplő kis híján végigmond egy viccet, miközben emberi kapcsolatok szövődnek és cserebomlanak egy düledező bérház tuszul ejtett lakói között, és egy Rigó Jancsi nevű cukrász tortalapokba göngyölt hullát igyekszik kamuvá égetni a pincében; hogy rövid és tömör legyenek.*”

Rövid, tömör; de mennyire! Mint Karinthy képzeletbeli újságjának regény- és eposzkesztmetszetei. Mindössze egy szó van a mondatban, ami kilóg gyakorlatias nyelvezetéből: a cserebomlás. Hogy kerül ide ez a napi beszédben ritka vegytani szakkifejezés? Megtudjuk, ha németre fordítjuk. A *WAHLVERWANDTSCHAFTEN* (Györffy Miklós közlése szerint) Torbern Olaf Bergman svéd kémikus latin nyelvű könyve 1785-ben megjelent német fordításának a címe. Innen került 1809-ben (tudatosan, ezt a szerző „*meghirdetés*”-éből tudjuk) a kései Goethe-regény címlapjára, melyet magyarul (Vas István jóvoltából) *VONZÁSOK ÉS VÁLASZTÁSOK* címen ismerünk. Márton, a jeles germanista és Goethe-fordító jól tudja ezt, és Parti Nagy határszerencsétlenség figuráira ruhazza az „*érzékeny*” regény négy hőisének szerelmi szenvedélyét, még ha így, áttételesen, (Pánczky Mihály kedvelt szavával élve) rétegfigyelmesség formájában is.

Márton élőbeszédet közelítő, inkább az előadás, mint a tanulmány normáit követő szövegében így tehát helyet kap a költői tömörítés, a *dichtung* eszménye is (nota bene: másutt versben megírt recenzióval találkozunk), megint csak egy szépírói erény.

Még egy lépést tehetünk ezen a logikai úton. Tudjuk, hogy Márton László élenken érdeklődik a színházi mesterségek iránt. Írt antik tárgyú szomorújátékot (*ACHILLES*), regényeket dramatizált, illetve elkészítette színpadi adaptációikat (Spiró *AZ IKSZEK-je* alapján *A KÍNKASTÉLY-t*, Gozdsu *KÖD-éből* a *LEPKÉK A KALAPON-t*), írt történelmi tárgyú verses szomorújáték-trilógiát (*A NAGYRATÓRÓ-t*) és egyebet. Ezeknek a munkáknak a tanulságai elsősorban nyelvi és dramaturgiai természetűek. A drámái, ha úgy tetszik: színpadi beszéd stilizáltságának mértéke és minősége sokat változott a század második felében. A század első

felét általában (persze jeles kivételekkel) jellemző szabatosan köznapi színpadi beszéd helyét fölfelé és lefelé stilizáló nyelvek foglalták el. Ez a jelenség a magyar drámakultúrában hangsúlyozottan jelentkezett. A groteszk nagy korszakát követő idők művei, Pilinszky és Nádas minimalista munkái, Hajnóczy, Tolnai és mások transzavantgárd kísérletei, Spiró színpadi esszéizmusa, majd a CSIRKEFEJ alulmúlhatatlanná stilizált primitívsége után a magyar drámairodalom a lehető legnagyobb mértékben irodalom lett (transz- poszt- stb.), és a lehető legkevésbé dráma. Márton drámái az első kísérleteket (sem feltétlenül) leszámítva már ebből a tapasztalatból indulnak ki, vállalt, sőt keresett irodalmiasságuk ennek meghaladására tett kísérlet. Amikor tehát 1996-ban két drámakötetről értekeznek, Márton saját gyakorlati tapasztalataira támaszkodva olyan kijelentéseket tehet, melyekhez egy kritikusnak általában nincs fedezete. Elsősorban arra gondolok, hogy nem kell nézőpontot választania aszerint, hogy dramaturgként vagy színikritikusként tekint-e elemzése tárgyaira, hanem egyfajta általános, pontosan meg sem határozott szögből tekint rájuk. Erre is igyekszem példákat mondani.

Parti Nagy Lajos két színművéről szólva Márton a következőképpen fogalmazza meg alapkérdését: „...*leginkább az érdekel, hogyan hidalja át Parti Nagy a színmű nagy ívet követelő megformálása és a rá jellemző nyelvi túltelítettség szétaprózó jellege közti távolságot (ugyanis áthidalja)*”. Igazi gyakorlati kérdés ez.

Márton dramatikus munkái minden alkalommal egyszeri és kivételes megoldást kínáltak a nyelv problémájára. A Spiró-adaptáció azzal képesítette el nézőit 1987-ben, hogy drámái jambusokban, helyenként rímes versben íródott. Ha van a játékszíni költőmesterségnek olyan attribútuma, ami idegennek látszik Spiró világától, akkor az a Heltai Jenő módjára formált színpadias verselés. A Gozdu-regény feldolgozása átveszi az évszázaddal korábbi szöveg (a maga idejében rendkívül innovatív, bizarr elemeket is magába építő) nyelvét, a groteszk dramaturgiájával ötvözi, és abszurd elemekkel dústítja. Az ACHILLES szecszsziósan stilizált nyelven íródott, drámái jambusban. Végül (a drámái életmű eddigi súlypontját alkotó) A NAGYRATÓRÓ-ban egyfajta polgáriasztott álhistorizmus nyelvét teremti meg. Ezek láthatóan kompromisszumok. Igaz,

hogy Márton egyéb természetű munkáihoz is egyszeri nyelvet teremt és montíroz – a leginkább kézenfekvő példa erre a JACOB WUNSCHWITZ IGAZ TÖRTÉNETE, kleisti bekezdésmondataival –, de az epikában ez a gyakorlat az utóbbi évtizedekben megszokottá vált. A dráma nyelve azonban ennyire nem flexibilis, hiszen annak mondatait eleven színészeknek eleven nézőkkel tartott közvetlen kapcsolatban kell elmondaniuk. Úgy tűnik, hogy a közönség tetszését ezen a módon kevésbé sikerült megnyerni: a posztmodernként elkönyvelt irodalmiság *dramatikus* kísérleteit szinte teljes érdektelenség kíséri, és ez alól éppen Parti Nagy munkái kivételek. Ebből a pozícióból kérdez tehát Márton, és ez a pozíció teszi lehetővé, hogy az IBUSÁR, még inkább a MAUZÓLEUM szövege megnyíljon kérdései előtt. Így kerül el, hogy azoknak a tartalmazatlan frázisoknak az ismételtetésébe bonyolódják, melyekkel a recepció (élvezettel vagy dühöngve) leírhatónak képzelte Parti nyelvi világát: „...*úgy vélem, a darab játékos elemei nem a parodisztikus szándékból fakadnak, ennél mélyebb és bonyolultabb célküzvés rejlik mögöttük: a nyelvi mozgások és a személyiségek (testek, szándékok) mozgásainak együttes szerepeltetése és amennyire lehet, összehangolása. A két mozgás egyelőre ellentétes egymással: a fantasztikus nyelvi gazdagság egysíkúvá teszi a színpadra lépő figurákat [...], de valószínűnek tartom, hogy [...] kialakítható valamilyen egyensúly. Ha ez így van, akkor ez [...] az egész mai magyar drámaírásra nézve nagy esély: esély az önálló drámái formanyelv kialakítására – hogy minél kevésbé legyen értelme határt vonni a színház és az irodalom között*”. Ez a szempont egy kívülálló interpretátor számára tökéletesen érdektelen. Kit érdekel, van-e határ színház és irodalom között? Mellesleg nem is lehet határ, hiszen a színpadon irodalmi szöveget szólaltatnak meg. Aki azonban sajátjaként tapasztalja a színpadi nyelv eltávolodásának gondját a korszak legértékesebb irodalmi alkotásainak nyelvi világától, és irodalomelméleti jártassággal rendelkezvén előre látja, hogy eme nyelvállapotból adódóan dramatikus munkái nem fogják elérni, mert nem érhetik el epikájának (utálatos szóval) színvonalát, annak a számára ezek a kérdések létfontosságúak. És ezt az érintettségéből fakadó érzékenységet semmiféle teoretikus apparátus sem pótolhatta volna.

Márton Partiéihez hasonlóan érzékenyen reagál Tolnai Ottó drámái munkásságának új-

donságaira is. Ezekre a megállapításokra nem térek ki (tessék elolvasni a kötetben található többi tanulmánnyal együtt). Befejezése azonban lekerekíti az előző bekezdésben foglalt gondolatmenetet. Így hangzik: „...nem mindegy, hogy a recepció a színpadon vagy az irodalmi életen keresztül zajlik-e. Ahogyan az sem mindegy, hogy a magyar drámatrás, ha egyszer nagykorúvá válik (nagykorúságon, kissé leegyszerűsítve, a minőséget és a folyamatosságot értem), ezt a színházzal való kiegyensúlyozott együttműködés vagy immanens irodalmi értékek révén éri el”. Szűken értve a recepciót, tény, hogy a színházi előadásokról szóló kritikák változatlanul őrzik gyakorlatias gondolkodásmódjukat és nyelvezetüket, szemben az frott irodalomról szóló bírálatok teoretikus szempontrendszerével. A nyelvében és poétikájában az utóbbi két évtized lírai és epikai bázisára támaszkodó, megújulni próbáló új magyar drámának egyáltalán nem mindegy, hogy melyik tendencia kontrollja alatt igyekszik kibontakozni. (Az optimális persze a kettő együttese lehetne.)

Volt már korszaka a magyar irodalomnak, amikor (még csak nem is a drámai irodalom) a gyakorlati színjátszás tartotta elevenen a magyar epika hagyományát. Ez a korszak a XIX. század (lazán értett, tehát Kármánék utáni és Kölcsey előtti) első harmada. A fent vázolt folyamat némiképp ennek az ellentétpárja lehetne, és semmi okunk sincs feltételezni, hogy az interregnum ezúttal maradandóbb értékeket hozna, mint akkor.

Persze lehet, hogy tévedek, és ez a párhuzam nem állja meg a helyét. Ebben az esetben ez a kitérő, ha másra nem is, arra jó lehet, hogy áttérjek Márton tanulmánykötetének a régebbi irodalomról szóló darabjaira.

Márton László Gyöngyösi Istvánról, Ormós Zsigmondról, Katona Józsefről, Kölcsey Ferencről és Arany Jánosról szóló tanulmányában (és a velük együvé sorolt – bár a bevett irodalomtörténeti beidegződés szerint máshová tartozó – Kosztolányi naplóiról és leveleiről szóló értekezésben) a maga (a DEKON-osoknál csendesebb, de nem kevésbé radikális) módján elveti azokat a szempontokat, melyeket az irodalomtörténet (modern) tudományként történt megalapítása óta vállaltan vagy hallgatólagosan elfogad. Az első ilyen szempont az, hogy a szóban forgó művet fontosnak, jelentékenynek, tanulmányozásra méltónak találjuk. Ezzel szemben például a már címé-

ben is bizarr VÉNUSZ FALRA MÁSZIK, a kötetet nyitó tanulmány ezzel a mondattal kezdődik: „Egyszer meg kényi írni a magyar irodalom kudarcainak történetét.” Attól tartok, vastagabb könyv lenne a Spenót hat köteténél.

Persze időről időre születnek olyan irodalomtörténeti tárgyú munkák, melyek szerzője arra törekszik, hogy átértékelje az irodalomtörténeti hagyományt; hogy olyan művek kiválóságát igyekezzen bizonyítani, melyek a korábbi irodalomtörténet-írás látószögéből kiestek. Így került a közelmúltban (méltán) az érdeklődés homlokterébe Asbóth regénye, az ÁLMOK ÁLMODÓJA vagy (szerintem méltatlanul és átmenetileg) Gyulai EGY RÉGI UDVARHÁZ...-a. Márton azonban nem erre törekszik. Olyan művekkel foglalkozik igen hosszan, melyek az ő megítélése szerint is elhibáztak, irodalmi műként vagy egyáltalán olvasmányként nem állják meg a helyüket. Úgy látja ugyanis, hogy ezekből is leszűrhetők hasznos tanulságok. Például Ormós Zsigmond regényéről, A BANYA-SZIKLÁJÁ-ról szóló írását így zárja: „Bizonyos jelek azt mutatják, hogy a magyar elbeszélő próza szerves fejlődésének látszó, eredeti formációját a céltevesztés, a menifeszt írói szándékok kudarca, a sorozatos ügyellenség, a sorozatba rendeződő melléfogás hozza létre. Az irányzatosságából következő, leküzdhetetlen iránytalanság.” Márton itt két gesztust gyakorol egyszerre. Egyrészt művek feletti kategóriával dolgozik, amennyiben különböző szerzők egymástól független munkáit kapcsolja egybe; másrészt a múltól kisebb egységekkel, a művek elemeivel, illetve azok sajátosságaival operál. Azt jelenti ez, hogy egy irodalmi műről szólva Márton három különböző attitűdöt tesz magáévá, részint egyidejűleg, részint váltogatva. Olvasóként a mű egészének befogadására, maradéktalan műélvezetre törekszik; az egyes szövegformáló mozzanatok vizsgálatokor részint gyakorló íróként, részint filológusként tekint a szövegre; a mű egészének értékelésekor pedig az irodalomtörténet logikája szerint szemlél stílust, korszakot, irányzatot. A Márton-tanulmányok szerzője ennek a három imágónak valamelyikében vendégeskedik, miközben a szót az íróként általa megformált narrátor szájába adja, s így teszi tanulmánya szövegét egy szájából elhangzóvá.

Ha ezt a három attitűdöt három pozíciónak feleltetjük meg, akkor annak alapján, hogy a tanulmányok tárgya szinte kivétel nélkül egy-

egy irodalmi műalkotás, azt is mondhatjuk, hogy Márton meghatározóan a műélvező pozícióját elfoglalva választja tanulmányai témáját. A kötet anyagában ez alól egy jelentős kivételt találunk, és annak vizsgálata azt is megmutatja, hogy hol húzódnak ennek az értekezői és olvasói szisztémának a határai.

Márton szemléletét mélyen érinti és intenzíven foglalkoztatja az a különös historizáló próza, aminek gyakorlatát Háy János és Láng Zsolt teremtette (illetve újította) meg. Egyébként attól tartok, hogy a két kísérlet egybekapcsolása valójában csak Márton fikciója, hiszen Láng Zsolt bestiáriumi egy nagyszabású hagyomány apparátusát hozzák ismét mozgásba, míg Háy egy már újkorában is kevésbé izgalmas irodalmiságot folytat keresett naivitással, ironikus pozícióban. Ez a hagyomány csak azért válik izgalmassá, mert Háy szellemesen játszik vele. Az persze tény, hogy a (tágon értett) török kori tematika, amit sokáig lefoglalt magának a (Márton úgy nevezi: gárdonyizó) naiv-romantikus, jórészt persze ifjúsági irodalom, az utóbbi évtizedben sokak érdeklődését felkeltette. Háy és Láng mellett Fehér Béla törökös trilógiája, Bratka László ECCE VOLT, HOL NEM VOLT-ja is ide sorolható, és természetesen magának Márton Lászlónak A NAGYTÖRŐ című drámatrilógiája. (Márton Láng kapcsán utal arra, hogy problematikusnak tartja a mű jelen idejeként a török kort megjelölni. Ez azonban semmivel sem bizonytalanabb, mint a Kölcsey-tanulmányban fejtegetett kérdés, hogy mikorra tehető a HYMNUS narratív jelen ideje.)

Azt hiszem, megint oda lyukadtam ki, hogy a gyakorló író a maga írói gyakorlatára támaszkodva kapcsol össze két hagyományt saját használatra, és megőrül, amikor tőle független kapcsokat is felfedez közöttük. Ez adja a motivációt a nagyszabású tanulmányhoz. Csakhogy a tanulmányban alig találunk olyan kijelentést, amely ne lenne legalábbis vitatható. Kis kitérő után mondom néhány példát.

A KITAPOSOTT ZSÁKUTCÁ... című tanulmány azzal próbálkozik, hogy két kortárs irodalmi művet és a körük alkotott irodalmiságot az irodalom folyamatának egészében elhelyezzen. Ebből következik, hogy figyelmét nem magukra a művekben foglalt sajátosságokra összpontosítja; kérdései nem a művekből fakadnak, hanem részint a teoretizáló irodalom-

történet, részint a mai irodalomértési teóriák szempontjait fogadja örökbe, s ezzel átláthatatlan tömegű szövegegyütteseket kénytelen, persze csak egy-egy utalás formájában, munkájához csatolni.

A magyar irodalomtörténet-írás, kínjában – mert a magyar irodalom(nak is, nem vagyunk ezzel egyedül) sajátossága, hogy évszázadokra nyoma vész a par excellence szépirodalomnak egyes műfajokban, s így a tudomány vizsgálható nélkül marad –, abból teremt magának alapanyagot, amiből tud. Helyesen, hiszen a nyelvi kifejezés folytonossága megmarad azokban a periódusokban is, amikor az irodalmiság az önéletírásban, a levélben, a fordításban vagy éppen idegen mintát követő „eredeti” művekben él tovább. Baj akkor van, ha ebből az egész elegyes írott anyagból szakadásmentes nemzeti irodalmi hagyományt kreálunk, és megfeleledkezünk arról, hogy a folyamat kontinuitása képzeletünk műve.

Márton egy helyütt ezt írja „...az önéletírás (amely mint én-formában írt, sorselemző nagyepikai narratívum, a magyar regény egyik szerves előzményének volna tekinthető) folyamatosan őrzi »régii« formáját, egészen a XX. századig. Én legalábbis nem látok törést Bethlen Miklós munkája és mondjuk Újfalvi Sándor vagy Pálffy János másfél évszázaddal később írt emlékezései között, ezekből viszont közvetlen átjárás van Déry Tibor Ítélet nincs vagy Vas István Mért vijjog a saskeselyű című munkáiba”. Véleményem szerint itt legalább három dologról van szó. Egyrészt az a „nagyepikai narratívum”, ami mögött az a bizonyos, az egész világra-sorsra vonatkozó „nagy elbeszélés”, illetve annak tárgya áll, a felvilágosodás kezdete táján összetört, szétesett. Már Rákóczi VALLOMÁSAI-ban is akadnak a műfajtól idegen, talán „franciás”-nak mondható vonások; Bethlen Katánál azonban már az emlék-idő egysége bomlik meg, s végül a széthullás beteljesedik Hermányi Dienes Józsefnél, aki diákéveinek szakadozott elbeszélése végeztével azzal az átlátszó kifogással hagyja félbe emlékiratát, hogy kifogyott a papirosból (valójában még vagy húsz üres oldal maradt a könyvben), és élete történetét a NAGY ENYEDI SÍRÓ HERAKLÍTUS... anekdotáiban folytatja. Meglehet, hogy az öregségében és a szabadságharc utáni fojtó légkörben Erdélybe visszahúzódtott Újfalvi emlékezései hasonlítanak a Bethlen Miklóséhoz, de ez a maga idejében sem mondható általánosnak. Mátray Gábor, Vukovics Se-

bő, Táncsics Mihály, Görgey Artúr, Klapka György és mások ekkoriban fródott emlékiratai más típusba sorolhatók. Másrészt: az irodalmi folyamatba illesztett XVII. századi erdélyi önéletírások attól, hogy kénytelenségből oda tettük őket, ahová nem valók – a szépirodalmi munkák sorába – még nem hasonlottak meg önmagukkal. Maradtak, amik voltak: memoárok, melyek legfontosabb referenciabázisa a szerzők saját élete – akkor is, ha nyelvükben és prózapoétikájukban értek annyit, mint a legjobban sikerült nagyregények. Ugyanez vonatkozik aztán kései leszármazottaikra is: ha önéletrajzot írok, kénytelen vagyok a valóság tökéletes elbeszélhetőségének ideológiai alapjára helyezkedni, akkor is, ha ezt az elvet *mint olyat* elvetem. Ez a vonás valamennyi memoár között rokoni szálát fog képezni, ifjabb Pliniusétól Marosán Györgyéig. Harmadrészt nem felejtjük el, hogy az erdélyi emlékirók jelenlegi kánoni helyüket jórészt Szerb Antal MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNET-e jóvoltából foglalták el, és ez a mű (akarva-akaratlan) fontos bázisa volt mind Vas, mind Déry gondolkodásának. Amikor memoárt írtak, nyilván az eszükben járt a nagy előd, Bethlen Miklós példája.

Hasonlóan vitatható a következő paradoxon helyzetállósága: „Vannak világirodalmi mércével mérve is jelentős magyar regények, de jelentős magyar regényírás nincs és nem is volt. Világirodalmi szintű magyar novellisztika azonban volt, még hozzá több hullámban, folyamatosan volt az 1880-as évek és a II. világháború között. Azóta nincs magyar novellisztika, legfeljebb kiváló novellisták vannak.” Azt hiszem, érvek felsorakoztatása nélkül is nagyjából világos, hogy mi a baj az ilyen típusú gondolatfutatokkal. -

Másutt a hagyományfallal való írói foglalkozás sémáiról értekeznek, ami szerinte kétféle lehet: alázatos vagy destruktív. „Az alázatos szerzők... nekiálltak gárdonyizni... (Ezért is van olyan kevés jó magyar gyerekkönyv).” Ez a gárdonyizás vagy igaz, vagy nem; de hogy meglehetősen sok jó magyar gyerekkönyv van, az biztos. Még a török kori tárgyúak között is vannak jók, ha gárdonyiznak íróik, ha nem.

Vajon mi az oka, hogy Márton, aki rendkívül művelt és széles látókörű olvasó, és aki valamennyi efféle kijelentésére csuklóból írhatna darabonként tíz ellenpéldát, ilyen zavarbaejtő állításokból szerkesztett meglehetősen terjedelmes tanulmányt? Méghozzá nem is

könnyen, hiszen akik ismerik munkásságát, több előzményével is találkozhattak. Én magam hallottam előadás formájában, olvastam korábbi, sokkal rövidebb változatát a *Jelenkor*-ban, és ebben a kötetben is szerepel egyik előzménye, a Láng-könyvről szóló dolgozat. Megpróbálok felállítani egy elméletet ezzel kapcsolatban.

A kritika, a tanulmány, az értekezés lineáris konstrukció. Voltaképpen elképzelhető lenne egy sorban, egyetlen nagyon hosszú szalagra írva megjelentetni, bár ez nem lenne túlzottan praktikus forma. Márton László tanulmányai azonban térbeli szerkezetek. Megragadható egy centrális, „fő” hálózat, amit olyan gondolatokból, mondatokból szerkeszt, melyeket nagyon komolyan gondol, és melyek őt magát is mélyen érintik. Ennek azonban egyes pontjaihoz további szálak csatlakoznak, és ezek fontossága, jelentősége, sőt igazsága is esetlegesebb. Az egyik kommentál egy fontos megállapítást, a másik kiegészítő vagy csak a hangulat oldására való adalékkal szolgál, a harmadik egy éppen ide kívánckozó pikírt megjegyzés, a negyedik egy közepes könyvtárra való szakirodalmat vonzol az olvasó látóterébe. A maga helyén mindegyik *helyénvaló*. A tanulmány érdemi gondolatmenetébe ékelve azonban zavaróak, sőt gyakran megtevesztők: a gyanútlan olvasó azt hiheti, hogy minden gondolat egyenlő intenzitással hordozza a tanulmány igazságát. Talán segítene, ha a könyv tipográfija és szedéstükre tagoltabb lenne, esetleg valahogy úgy, mint a (szintén Márton fordította) FAUST-kiadás a Matúra sorozatban. (Pedig ott nagyon utáltam.) Még jobb lenne azonban, ha a tanulmányt számítógépes program formájában írta volna meg, és például CD-ROM formájában lehetne elolvasni. Úgy képzelem, hogy fut egy nem túlságosan terjedelmes főszöveg, melynek egyes szavaira, pontjaira rákattintva idézetek bukkannak fel, megjegyzések, glosszák, lábjegyzetek, képek, monográfiák fejezetei, lexikonok szócikkei, és így tovább. Persze egy-egy tanulmány elkészítése így hosszabb munka lenne, mint manapság. De az is lehet, hogy be sem kellene fejezni az ilyen munkát. Úgysem hiszünk már a művek zártságában, befejezhetőségében. Ebben a formában találná meg önmaga termékeny felszámolódását az a kiinduló axióma, mely szerint az irodalmi mű a legfőbb entitása az irodalom történetének.

Attól tartok, túrhetetlenül modoros dolog egy értekezést önreflektív bekezdésekkel keretezni. Mégis, mit gondoljon a jóhiszemű olvasó egy olyan szövegről, amiben a kijelentések kérdések, a deklarációk az ellenkezőjüket jelentik, a kérdések szónokiak és a felkiáltások költőiek? Mindenesetre azt, ha javasolnom szabad, semmiképpen se gondolja, hogy ez a szöveg auktoritásánál és kritikai pozíciójánál fogva főlé helyezkedik annak a másiknak, amelynek némely elemeire reflektál. Az utóbbi időben szakmai fórumokon néhány idősebb pályatársam azon kesergett, hogy a túlon túl tudományossá lett kritikákból hiányzik az ítéletalkotás. Talán majd sikerül meggyőzni őket: csak az *ítélkezés* gesztusa az, amitől eltekintünk. S ha – mint ezúttal – a polémia is elmarad (nemcsak a harc, de a vita értelmében is), annak az az oka, hogy az igazi érveknek és ellenérveknek bennem magamban kell összecsapniuk. Márton László tanulmányai ehhez a magányos játékhoz adtak anyagot. Hosszan és jól mulattam velük. Kívánom bárkinek.

Bodor Béla

BRUNO SCHULZ OTTHONOS OTTHONTALANSÁGA

Bruno Schulz: Fahajas boltok. Összegyűjtött elbeszélések

Fordította Galambos Csaba, Kerényi Grácia, Körner Gábor, Körtvélyessy Klára, Reiman Judit Jelenkor, Pécs, 1998. 392 oldal, 2500 Ft

„...leginkább ott érzem magam otthon, ahol még sohasem jártam, s ahova Bruno Schulz vitt el a FAHAJAS BOLTOK-ban. Ez számomra a világ legszebb városa, éppen azért, mert már nem létezik. Azóta, hogy elolvastam a FAHAJAS BOLTOK-ot, oda-költöztem, és a mai napig is ott lakom. S mit számít az, ha sohasem jártam ott a valóságban? A fikció olykor tökéletesebb és valóságosabb, mint maga a valóság.”

(Bohumil Hrabal)¹

¹ Bohumil Hrabal: DOMÁCI ÚKOLI Z PILNOSTI. Praha, 1982. 211. Idézi: Jerzy Jarzębski: WSTĘP. In: B. Sch.: OPOWIADANIA. WYBÓR ESEJÓW I listów. Oprac. Jerzy Jarzębski, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1998. CXXXVIII.

A könyv, amelyről a mottóban idézett Bohumil Hrabal beszél, a galíciai lengyel zsidó író, Bruno Schulz kötete, amely magyarul most a Jelenkor Kiadó jóvoltából olvasható. Ez a könyv újdonság is, meg nem is: egy harminc évvel ezelőtt magyarul részben már napvilágot látott elbeszélésgyűjtemény került az olvasó kezébe. Az 1969-ben az Európa Kiadónál APÁM TÚZOLTÓ LESZ címen megjelent kötet a FAHAJAS BOLTOK, illetve a SZANATORIUM A HOMOKÓRÁHOZ című novellaciklusból készült válogatás, amelyet Kerényi Grácia ültetett át magyarra. A most kiadott kötetben a két elbeszélésfüzér valamennyi darabja szerepel, s így Schulz életművéről kétségkívül teljesebb képet nyújt azokkal a magyarul ugyancsak először olvasható elbeszélésekkel együtt, amelyek a két novellafüzértől függetlenül születtek: ilyen egyebek közt a sokáig elveszettnek hitt MESSIÁS című regény részlete, illetve a TAVASZ című hosszabb elbeszélés. Az író műhelyébe is bepillantást enged a függelék, amelyben részleteket olvashatunk Schulz, Witkacy és Gombrowicz levelezéséből. A tájékozódást segíti a kötetet összeállító Reiman Judit rövid, de informatív utószava, amely Schulz nemzetközi recepciójára is kitér, és hírt ad az újabb kutatásokról. A keménytáblás, szép fehér papírra nyomtatott ízléses kiadvány Schulz rajzainak fekete-fehér illusztrációival s a Gellér B. István által készített fedélterv egy Schulz-önarcképpel került a könyvesboltokba.

Az újabb magyar kiadás több szempontból is figyelemre méltó. Elsősorban azért, mert örvendetes, hogy egyáltalán sor kerülhet egy nem divatos s nálunk kevésbé ismert közép-európai író munkájának (újra)kiadására. Másodszorban: mert ennek ellenére sem áltathatjuk magunkat azzal, hogy akár az igazán jelentős lengyel irodalomnak valamiféle presztízse lenne a hazai irodalmi köztudatban. Ezen sajnos az sem változtatott sokat, hogy örömteli módon szaporodnak azok a műhelyek, amelyek (más közép-európai irodalmakkal együtt) a lengyel irodalom értékeit is közvetítik. S ez főként három kiadó három sorozatának érdeme, a pécsi Jelenkor *Kiseurópájáé*, a Kalligram *Visegrádi könyvek* sorozatáé és nem kevésbé a 2000 és az Osiris közös vállalkozásáé, az *Arany Közép-Európáé*. Negyedikként hozzájuk sorolhatjuk az Orpheusz Kiadó újabban indult *Lengyel Könyvek* sorozatát.

Messzire vezetne annak feltérképezése, va-

jon mi lehet az oka, hogy a lengyel könyvek szinte visszhangtalanul, csupán a polonisták szűk köre által észrevéve kerülnek be a magyar könyvpiacra. Szólni lehetne a kulturális értékek piaci viszonyok közt eleve nehezebben zajló cseréjéről (hiszen nemcsak a jó lengyel könyv, hanem sok más „jó könyv” is lefordítatlan és visszhangtalan marad). Sőt kellene ejteni a feltételezett közép-európai kulturális identitás rejtőzködéséről (hiszen mostanság a különbözőségek kapnak hangsúlyt a hasonlóságok rovására), a szomszédos kultúrák értékesítéséről a kitágult világban (s egyáltalán, a magaskultúra iránti megcsappant érdeklődésről), és nyilván számos egyéb kérdéssről, ami szerepet játszhat a mai, nem túl vidító helyzet alakulásában. Mindennek a részletekbe menő leírása, elemzése meghaladja ennek az írásnak a kereteit, s bevallom, nem is igen tudnék egyelőre használható választ adni arra a kérdésre, miért van ez így. A könyv megjelenése alkalmából mégis érdemes szemügyre vennünk Schulz magyar recepciójának alakulását, s az alábbiakkal magam is az író mai befogadásához kívánnék csatlakozni.

Hogy ki is az a Bruno Schulz, azt a magyar olvasók még az 1969-es APÁM TŰZOLTÓ LESZ című kötet kiadását megelőzően megtudhatták, hiszen 1958-ban (azaz nem sokkal Schulz 1956-os lengyelországi újralfedezését követően) jelent meg az első magyar fordítás Kerényi Gráciától A NYUGDÍJAS címmel, majd 1964-ben Illés László számolt be a *Nagyvilág*-ban a német Hanser Verlagnál DIE ZIMTLÄDEN címmel megjelent kötetéről. Schulz értelmezéséhez a magyar irodalomkritika számára Kafka adta a kulcsot. Felőle közelítette meg Illés László is, hangsúlyozva ugyanakkor a Schulz-próza sajátos „galíciai couleur locale”-ját, így írónk poétikájának egynéhány egyéni vonásáról is képet alkotott. A Schulz-recepció következő állomását Pályi András szép, a szöveg lényegi jegyeit empatikusan feltáró ismertetése jelentette az APÁM TŰZOLTÓ LESZ című kötetéről.² Pályi szintén Kafka nyomvonalán indul el: említést tesz a galíciai író Kafka iránti csodálatáról, s azt is leírja, hogy A PER lengyelül 1936-ban Schulz fordításában és utószavával jelent meg. Pályi szerint a két író mélyről fa-

kadó alkati-lelki rokonsága társadalmi és nemzeti értelemben vett számkivettségük-ből táplálkozhatott, de Schulz sokkal erősebb művészi egyéniség annál, semhogy egyszerű epigonnak tekinthetnénk. Schulz legközelebbi szellemi rokona kétségkívül Kafka, s prózájához világirodalmi párhuzamokat keresve az irodalomtörténészek joggal hivatkoznak a prágai német előd és Schulz műveinek szembevetendő párhuzamaira. Gondolok itt mindegyiknél a két szerző motívumkincsében felbukkanó hasonlóságokra: az apa központi szerepére vagy éppen a féreggé változás motívumára. Mint ahogyan az is tény, hogy mind Kafka, mind Schulz alapvetően változtatott a regény és az elbeszélés hagyományos struktúráján. (Schulz írásaiban a műfaji határok elmosódnak: elbeszélései együtt regényként is olvashatók, de önállóan is értelmezhetőek.) S a hasonlóságról vall a művek üzenete is: Schulz egzisztenciális létparabolái éppúgy elviselhetetlennek, abszurdnak mutatják a világot, mint Kafka művei. A Kafka-párhuzamot illetően alighanem Mitosznak van igaza, aki szerint Schulzot feltétlenül megkülönbözteti prágai kortársától meleg humora, a dolgokat, jelenségeket aranyfényvel bevonó szeretetteljes ironiája.³ S tegyük hozzá: színeket, hangulatokat páratlan megjelenítőerővel elővarázsoló stílusa.

Pályi – Witkacy és Gombrowicz mellett jelölve ki Schulz helyét a lengyel irodalom történetében – a korabeli lengyel Schulz-értelmezésnek hosszú időn át irányt adó Artur Sandauer „degradált valóság” metaforája segítségével, az életmű pszichoanalitikus megközelítéséből bontja ki a Schulz-próza jellegzetességeit: „A korai árvaságra jutott Schulz megteremti magának az Apa mítoszát, a beteljesületlen szerelmek nyomán az erotika mítoszát és a fojtogató kisvárosi lét ellensúlyozásaképp a gyerekkor mítoszát.” Pályi András idézi Schulz erről szóló vallomását: „Ha vissza lehetne forgatni a fejlődést, el lehetne még egyszer jutni valahogy kerülő úton a gyermekkorhoz, még egyszer magunkévá tenni annak teljességét és végtelenségét – ez lenne annak a zseniális korszaknak, a messiási kornak a megvalósulása, melyet annyiszor ígérték nekünk esküvel az összes mitológiák...” Pályi András jó szemmel veszi észre a schulzi

² Újraközlése: in: Pályi András: SUSZTEREK ÉS SZALMABAB. Kalligram, Pozsony, 1998. 291–295.

³ Vö. Czesław Miłosz: HISTORIA LITERATURY POLSKIEJ. Kraków, 1998. 492.

próza tágabb, a „közép-európai irracionális összehasonlító kutatásával” feltárható kontextusát is.⁴

Kétségtelen, hogy a fordításokon múlik elsősorban, miként szólal meg magyarul egy szerző, és támad-e valamiféle visszhangja. Magam úgy vélem, Kerényi Grácia korábbi, Pályi András korabeli írása szerint kitűnő fordításai mai szemszögből nézve korrektek ugyan, de bizonyos értelemben mégis eljárt felettük az idő: Schulz sajátos, humorral emberközelivé tett ironiája nemigen „jön át” a szövegeiben, s ez szerepet játszhatott abban, hogy a kötet 1969-ben szinte visszhangtalan maradt. Az is igaz azonban, hogy a mai fordítók valamivel könnyebb helyzetben voltak, minthogy a kilencvenes évek magyar irodalmi nyelvhasználata sokkal nagyobb teret enged a Schulzéhoz hasonló, gazdagon burjánzó, imaginárius, a színeket és hangulatokat barokkos pompával árasztó, ugyanakkor groteszk és ironikus nyelv átültetésének. Az újonnan fordított szövegek színes, érzékletes megszólalása alighanem az előző megjelenés óta eltelt évtizedek gyökeres világszemléleti-nyelvi-kulturális változásainak s ezzel összefüggésben az irodalomban lezajlott változásoknak is köszönhető: más lett az irodalmi nyelv, és ennek nyomán némileg a köznyelv is átalakult. Ez főként a mai posztmodern nyelvteremtők (Esterházy és követői) érdeme: egyrészt a „szövegirodalomban” értelemszerűen felértékelődött a szó mint önálló nyelvi elem szerepe: a szóval játszani nemcsak lehet, hanem szinte kötelező, a nyelvi humor sokoldalú kiaknázása poétika- és világteremtő eszközként, a szöveg szervezőelemeként ma már olyannyira elterjedt, hogy a publicisztika nyelvét is átalaktotta. Másrészt a posztmodern pluralista, relativizáló szemlélete kedvez a kettős (vagy többes) látás megjelenítésének, emiatt az irodalmunkban korábban csupán marginálisan jelen lévő groteszk kedvelt poétikai eszközzé vált. Az, hogy Schulz prózája hitelesen szólalt meg magyarul, elsősorban Körner Gábor érdeme, aki a TAVASZ című hosszú elbeszélést ültette át magyarra. Fordítását a schulzi szöveg empátiuk megérzékítése, az anyanyelv árnyalatainak stilisztikailag is pontos ismerete jellemzi: hibátlanul választja ki a lehetőség szerint leginkább odaillő

szinonimát, vagy illeszt be a magyar szövegbe olyan nyelvi fordulatot, ami remekül adja vissza Schulz szövegének kettős, groteszk-ironikus, ugyanakkor finoman lírai hangulatát. Korrekt munkát végzett a többi fordító is (Galambos Csaba, Körtvélyessy Klára, Reiman Judit).

A ma már kisebb könyvtárnyi terjedelmű nemzetközi „schulzológia” folyamatos virágzása azt jelzi, hogy a szerző 1956 utáni újrafelfedezése óta (amely mindenekelőtt Sandauer érdeme) személye és műve az irodalomtörténetesek érdeklődésének homlokterében áll.⁵ Mai magyar recepciója – mely a most megjelent kötetben a polonista Reiman Judit esszéje és a függelékben közölt Esterházy Péter-írás alapján vázolható fel – arra is bizonyíték, hogy a kilencvenes évek végi olvasó számára is van mondanója. Esterházy írása éppen Schulz „modern utáni” aktualitását hangsúlyozza: a galíciai író „nem eukleidészi világképe” és a mi köznapitapasztalatunk tragikusan rokon vonásaira hívja fel a figyelmet.

Az életrajz jól ismert elemeihez (Schulz fokozatosan elszegényedő zsidó kereskedőcsaládból származott, Jakub Schulz és Henrietta Hendel Kuhmárker három gyermeke közül ő, Bruno volt a legkisebb) csupán egy-két vonást illesztünk hozzá Jerzy Ficowski kutatásai nyomán, aki az író életrajzát több évtizedes kitarító kutatómunkával a szülővárosban és környékén, rokonok, egykori barátok, ismerősök, volt tanítványok emlékezései, beszámolói alapján összerakott mozaikokból rekonstruálta. A család az asszimiláns zsidók rétegéhez tartozott. (Schulz anyja keresztény nevet választott magának, ezzel is a zsidó felvilágosodás hagyományát követve, melynek ismert maximája azt tanácsolta a zsidóknak: légy zsidó otthon, ám légy rendes polgár az utcán.) A többnyelvű, multikulturális közeg kínálta azonosulási lehetőségek közül a család a lengye-

⁵ Nem szólva a számos egyéni publikációról, legutóbb a halála ötvenedik évfordulóján rendezett konferencián elhangzott előadások szövegeiből jelent meg gyűjteményes tanulmánykötet Schulz munkásságáról, lásd CZYTANIE SCHULZA. MATERIAŁ Y MIĘDZYNARODOWEJ SESJI NAUKOWEJ „BRUNO SCHULZ – W STULECIE URODZIN I W PIĘCDZIESIĘCIOLECIE ŚMIERCI”. Instytut filologii Polskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków 8–10 czerwca 1992, pod. red. J. Jarzębskiego, Kraków, 1994.

⁴ Pályi András: i. m. 294.

lesedés útját választotta. Otthon lengyelül és németül beszéltek, s jártak ugyan templomba, de a vallási előírások betartásának nem tulajdonítottak túlzottan nagy jelentőséget. (Az elszakadás és kötődés ambivalenciáját és formális határait jól jellemzi, hogy Schulz felnőttként kilépett ugyan katolikus menyasszonya kedvéért a hitközségből, kikeresztelkedni azonban nem volt hajlandó.)

Köztudott, hogy Schulz tragikusan rövid élete (1892–1942) az 1918-ig az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó Galíciában, a mai Ukrajna területén fekvő kisvárosban, Drohobyczban szinte eseménytelenül zajlott: mindvégig e kisváros gimnáziumában tanított rajzot és gyakorlati foglalkozást. Egy-egy rövid időszaktól eltekintve nem mozdult ki a galíciai olajmezők közelében fekvő városkából. Witold Gombrowicz úgy emlékezik rá, mint aki „*túlzottan félénk volt ahhoz, hogy elszánja magát a létezésre*”, s ez a pályatárs szerint a feleslegesség érzéséből eredt. Emellett Schulz testi adottságai – törékeny fizikuma, előnytelen külseje – is befolyásolhatták alapvető életidegenségét, társadalmi beilleszkedésre és kiemelkedésre való képtelenségét. Gombrowicz arról beszél, hogy Schulz „*egész lényével a nemlétre törekedett*”, s ebben szerinte az az ösztön játszható közre, amely „*a beteg állatot visszahúzódsra, félrevonulásra készíti*”.⁶ Schulz sorsszerűségként, természetes létmódként élte meg a magányt, s az egyedüllét talán emiatt is bizonyulhatott termékenynek számára, noha írni eleinte csak magának s barátainak írt. Egy a kötetben is olvasható, Witkacynak adott interjúbán azt vallotta: „*A magány az a reagens, amelynek hatására a valóság megerjed, és alakok, színek üledéke csapódik ki belőle.*”

Íróvá érlelődését, kulturális és szellemi fejlődését Schulz intenzív olvasással alapozta meg: az író fiatalkorában Drohobycz ugyan kétségtelenül provinciális városka volt, de ez nem jelentette azt, hogy el volt szakítva az európai kultúra központjaitól: szomszédságában volt Galícia fővárosa, Lemberg, s eljutottak oda a bécsi, krakkói újdonságok is. Schulz így minden bizonnyal hozzáférhetett a korabeli modern bécsi és prágai német irodalom alkotásaihoz: azt is tudjuk, hogy rendszeresen látogatta kollégája apjának könyvesboltját.

A XIX. század közepén felfedezett boriszlávi olajmezők közelsége miatt azután a városka fölértékelődött a befektetők, vállalkozók szemében, s ez felgyorsította a modernizációt. Maga Galícia pedig, mint ismeretes, valóságos kulturális olvasztótégely volt: ukránok, lengyelek, osztrákok, zsidók multikulturális együttélésének színhelye, ahonnan számos későbbi kiváló író, művész származik, hogy csak néhány nevet említsünk: az osztrák Joseph Roth, az ukrán Ivan Franko vagy a filozófus Martin Buber, aki ugyan Bécsben született, de gyermek- és ifjúkora meghatározó időszakát lembergi nagyapjánál töltötte. Ez a soknyelvű közeg a maga etnikai, vallási, kulturális tarkaságával, szokásaival inspiráló lehetett az érzékeny ifjú Schulz számára. Az újabb kutatások nagyobb teret szentelnek az életmű azon aspektusainak, amelyek Schulz és a korabeli galíciai zsidóság kapcsolatát, egyáltalán, a zsidó származású művészek szociokulturális viszonyait vizsgálják. Eugenia Prokop-Janiec arról számol be, hogy a korabeli zsidó származású művészek számára Galíciában háromféle azonosulási minta, a művészi identitáskeresés három eltérő stratégiája kínálkozott. Az egyik, szélsőséges lehetőség lényegében a teljes disszimiláció, azaz a zsidó identitás kizárólagos megőrzése volt. A másik lehetőség a valamely többségi kultúrával való azonosulást (tehát vagy a német, vagy a lengyel kultúra választását) jelentette, a zsidó identitás feladásával. A harmadik, a középső út a mérsékelt asszimilációé, ezt követte a család intenciói alapján Schulz: zsidóságát ugyan nem tagadta meg, de nem is tulajdonított neki nagy jelentőséget: egyformán jól tudott németül és lengyelül, kulturálisan azonban a lengyeliséghez tartozónak tekintette magát. (Ellentétben például Buberrel, aki ugyanennek a három kultúrának a vonzásában eszmélkedett, de dominánsan a német kultúra hatott rá.) Schulz természetes közegét a világháborúkban szétszóródott, a holocaust által kiirtott *lengyelül beszélő* lvovi (később varsói) zsidó művész-értelmiségi társaság alkotta. Schulz barátai között ott voltak a korabeli zsidóság és az értelmiség legkülönbözőbb eszmei-ideológiai árnyalatait képviselő alkotók, a baloldali Julian Tuwimtól a cionista sajtóba rendszeresen író Artur Sandauserig, aki a harmincas években sajtókampányt és előadókörutat rendezett Schulz védelmében, s aki Schulz és Gombrowicz munkáit mint

⁶ Witold Gombrowicz: *DZIENNIK* (1961–1966). Paryż, 1971. 12–13.

a modern zsidó irodalom kitűnőseit népszerűsítette.⁷ Ez a társaság egészült ki a harmincas években a kortárs lengyel írók egy csoportjával, akik Schulz műveiben a magukéval rokon törekvések nyomait fedezték fel.

Különösen fontosak voltak Schulz számára az érzékeny, intelligens, anyáskodó hajlamú nőkkel mint lelki és szellemi társakkal fenntartott kapcsolatok, amelyek kiterjedt (s a háborúban jórészt megsemmisült) levelezést teremtettek. Talán sohasem lett volna íróvá, ha barátai (jobban mondva, barátnői) nem unszolják. Hogy másként történt, az főként egy ifjú és művelt, szintén írói ambíciókat tápláló hölgynek, Debora Vogelnek köszönhető. Ő vette rá Schulzot, hogy küldje el írásait irodalmi lapoknak. A sikerhez végül a kor ismert írónője, Zofia Nałkowska pártfogása segítette hozzá. (Nałkowskáról az irodalomtörténet feljegyezte, hogy szívesen vett szárnyai alá ifjú írókat, s úgymond „személyisége egészével” ápolt velük kapcsolatot. Naplója tanúsága szerint a nála mindössze nyolc évvel fiatalabb Schulz iránt sem csupán anyai érzéseket táplált.)⁸

Schulz az irodalmi életbe csupán átmenetileg kapcsolódott be, de a harmincas évek első felében gyakrabban fordult meg Varsóban, rövid ideig tagja volt az 1933-ban alakult varsói „Przedmiemie” (Külváros) elnevezésű, újnaturaalista poétikai célkitűzésekkel alakult körnek is. A legtöbb köze Bogusław Kuczyński lapjához, a *Studió*hoz volt, amelynek gárdájában Zofia Nałkowska mellett Witold Gombrowicz és Tadeusz Breza is publikált. Az 1934-ben napvilágot látott FAHAJAS BOLTOK című elbeszélésgyűjtemény azután megszerezte Schulz számára Gombrowicz és Witkacy barátságát.

⁷ Eugenia Prokop-Janiec említett cikkében számos érdekes adattal szolgál a korabeli galíciai zsidó művészek kettős identitásának lenyomatáról. Köztük említi meg a Gottlieb testvéreket. Az idősebb, Maurycy (1856–1879) Krakkóban és Bécsben tanult festészetet, s a lengyel romantikus történelmi festészet matejkói hagyománya szellemében dolgozott. Megfestette magát lengyel öltözetben, ugyanakkor a zsinagógában imádkozó, táleszba öltözött zsidó ifjúként is. Lásd még Eugenia Prokop-Janiec: MIĘDZYWOJENNA LITERATURA POLSKO-ŻYDOWSKA. Kraków, Universitas, 1992.

⁸ Z. Nałkowska: Z DZIENNIKÓW. BRUNO SCHULZ. WYBÓR, WSTĘP I OPRAW. Hanna Kirchner, Twórczość, 1974. 12.

(Witkacy szerint az idő tájt „nem volt mit olvasni Lengyelországban”, Schulz kötete revelációszámra ment. NB.: hogy e vélekedés mennyire szubjektív, azt egyebek közt az is bizonyíthatja, hogy 1932–34-ben jelent meg Maria Dąbrowska nagyregénye, a magyarul is olvasható NAPPALOK ÉS ÉJSZAKÁK, a lengyel kritikai realista irodalom klasszikus remeke.) Schulz életkörülményei lényegesen nem változtak ugyan, továbbra is tanított, egyetlen alkotószabadság mégis jutott neki, amikor felmentették iskolai kötelezettségei alól. A siker s a végre szabadon rendelkezésére álló idő ösztönzően hatott az íróra. A harmincas években – szinte önnön természetét megerőszkolva – igyekezett kiszabadulni a provinciális lét ketrecéből. Párizsba utazott, ahol megpróbálta eladni képeit és írásait, tervezte művei német és olasz kiadását, sőt egy német nyelven írt elbeszélését, DIE HEIMKEHR (HAZATÉRÉS) címmel Thomas Mann-nak is elküldte. Magánélete 1933-ban átmenetileg jobbra fordult: megismerkedett Józefina Szelinskával, akit nem sokára eljegyzett, ám a négy évig tartó jegyesség végül szakítással végződött, mert a polgári házasságkötés formális akadályainak leküzdése már meghaladta Schulz erejét. Még az önbizalom-növelő évek eredményeként 1937-ben megjelent SZANATÓRIUM A HOMOKÓRÁHOZ című második elbeszéléskötete, és dolgozott a MESSIÁS című regényén is. A társával rivalizáló Gestapo-tiszt pisztolylövése 1942-ben vetett véget tragikusan rövid életének. Bruno Schulz hagyatéka éppolyan tragikus hanyattatáson ment keresztül, mint amilyen az élete volt: levelezése, rajzai jórészt megsemmisültek, a MESSIÁS a legújabb kutatások szerint a KGB archívumában lappang.

Schulz írásainak szellemi forrásvidékét a lengyel irodalomtörténet a századelő német nyelvű irodalmában, mindenekelőtt Schulz kedvenc szerzői: a fentebb már említett Kafka mellett Rilke műveiben, valamint a modern irodalom Broch és Musil nevével fémjelvezhető változatban fedezi fel, amely a korábban stabilnak hitt értékrend felbomlásáról, az abszurdá váló valóság egyre újabb dimenzióiról és a személyiség széthullásáról tudósít.

Ez a próza olyannyira egyéni, hogy a két háború közti lengyel irodalomban is rokontalan jelenség volt. Ennek részben az lehet az oka, hogy Schulz írásaiban annak a három kultúrának elemei keverednek, amelyek vonzásában

az író szellemi érlelődése végbement: a mára szinte teljesen eltűnt galíciai zsidó kultúra, a (prágai és bécsi) német kultúra, illetve a lengyel kultúra elegye adja sajátos színeit-ízeit.⁹ Másfelől: Schulz korszakok határán alkotott. Noha születési évét tekintve a mi *Nyugatunké*hoz hasonló *Skamander* folyóirat generációjához állt közel, írásaiban egy korábbi mozgalom, a századforduló szimbolista-szecessziós *Ifjú Lengyelországnak* művészi eszközeire ismerhetni, bár kétségtelen, hogy bonyolultabb a viszony a szimbolizmus és Schulz írásművészete között annál, mint hogy egyszerűen megkésett szimbolistának tekinthetnénk. Nem véletlenül nevezte őt egyik első értő kritikusa, Artur Sandauer „a *Młoda Polska* sírásójá”-nak.¹⁰ Schulz szellemi érlelődése a századelő modernizmusa jegyében zajlott, s a kor tudományos teljesítményei és filozófiai munkái iránt érdeklődő író a mélypszichológia jungi, freudi műveivel ismerkedett, a bölcselők közül Schopenhauer volt rá hatással.¹¹ Nem véletlen, hogy a *FAHAJAS BOLTOR*-ban számos, Freud ismeretére utaló mozzanat van, fontos szerepet kap a férfi-nő kapcsolat mazochisztikus-szadisztikus viszonykenti ábrázolása, az álmok vágykivetítő szerepe, a főhős-narrátor önanalízise.¹² Túl e tematikai mozzanatokon, maga a schulzi nyelvhasználat is a századfordulót idézi. Hogy mégsem csupán megkésett szimbolistáról van szó, az éppen a keletkezés és a befogadás sajátos körülményeinek tudható be. Ugyanis éppen az a paradox a schulzi életmű sorsában, hogy noha a megkésetttség bélyegét viseli magán, ez az, ami későbbi sikerét, sőt klasszikussá válását is magyarázza.

⁹ A Galícia-mítosz szinte külön fejezetet képezhetne a lengyel irodalom történetében, Józef Wittlintől Julian Strykowskiig és Andrzej Kuśniewiczig számos alkotó kísérelte meg feltámasztani ezt a sajátos kulturális mélange-ot.

¹⁰ Artur Sandauer: *RZECZYWISTOŚĆ ZDEGRADOWANA. RZECZ O BRUNONIE SZULZU*. Wydawnictwo Literackie, Wrocław-Kraków, 1985. 27.

¹¹ Vö. B. Sch.: *OPOWIADANIA. SYBÓR ESEJÓW I LISTÓW*. Oprac. Jerzy Jarzębski.

¹² Artur Sandauer nemcsak tényként kezeli Schulz benső megkettőzöttségét, hasadt-lelkűségét, hanem a pszichoanalízis módszereit felhasználva elemzi novelláit, kimutatva, hogy Schulz kibebrendűnek érezte magát a nőkkel szemben. Az ösztönélet szerepéről igen érdekesen beszél Schulz a Gombrowicznak írt nyílt levelében.

A művek – mint már utaltam rá – az Osztrák–Magyar Monarchia peremvidékén születtek. Az eszmélkedő Schulz számára a megdermedt idő jelenthette az alapvető élményt, s nem kevésbé intenzíven élte meg a századelőn felfedezett boriszlávi olajkincs bányászati boomja nyomán az elmaradottságba szervetlenül betörő modernizáció groteskségét, kiszzerű provincializmusát. (Ez a modernizáció ráadásul Schulz családját is hátrányosan érintette, nem véletlen hát, hogy A KROKODIL UTCA című elbeszélésében alapvetően konzervatív szemzőgből ítéli el a „*patriarchális kereskedőillet*” ellen vétő, Krokodil utcai városnegyed „*papírvékony látszatvalóságát*”, amelyben „*minden megkezdett mozdulat a levegőben lóg, minden gesztus idő előtt kimerül, és nem képes átlendülni egy bizonyos holtpontra*”. A Krokodil utca talmi csillogása, lakóinak kétes erkölcsisége minden ízében ellenszenves az író számára. Az ábrázolás ironikusságából ugyanakkor arra is következtethetünk, hogy Schulznak az újjal szembeni tartózkodása nem pusztán konzervativizmus: bölcsességre vall az a felismerése, hogy a provinciális közegbe szervetlenül betörő modernizáció szükségképpen felemás eredményre vezet.)

Ezt az alapvető egzisztenciális élményét ültette át Schulz az akkor már idejétmúltnak tekintett *Ifjú Lengyelország* szecessziós-szimbolista eszközeit alkalmazva. Novellái a húszas években, az avantgárd térhódítása idején születtek. Mire azonban a harmincas évek közepén napvilágot láttak, már ismét a válságtudat, a hamarosan bekövetkező katasztrófa előérzete volt a lengyel kultúra domináns eleme. (Azé a katasztrófáé, amely először a századelőn kapott hangot a modern irodalomban, s amelynek mintegy második felvonása zajlott ekkor, a harmincas években. Mivel azonban ez már részben az avantgárd térhódítása után, annak hatásától nem függetlenül nyert teret, ekként különös, a szimbolizmus és az avantgárd jegyeit egyszerre mutató irodalom született.)¹³ Bizonyos mértékben ez a sajátos

¹³ A huszadik század e két meghatározó, de egymást kölcsönösen kizáró poétikai rendszerének azt a sajátos és teljesen egyéni kontaminációját, amelyet Schulz prózája (valamint ezzel összhangban kialakított kritikai nézetrendszere) képvisel, először Włodzimierz Bolecki írta le. *JĘZYK POETYCKI I PROZA. Teksty*, 1979/6. 40–69.

poétikai keveredés jellemzi azt a költészetet is, amely egy másik végvidéken, a Wilnóban 1931-ben alakult, *Żagary* (*Zsarátmok*) elnevezésű folyóirat körében született, s amelyben a későbbi Nobel-díjas Czesław Miłosz is ott volt. Ő és Józef Czechowicz, valamint Jarosław Marek Rymkiewicz itt írták és jelentették meg szimbolista ihletésű, pesszimista hangvétellű verseiket, melyek valamiféle közelgő katasztrófa rettenetét jelenítették meg apokaliptikus víziókban. De ekkor már megjelentek, még ha az olvasók széles köre számára „olvashatatlanak”, „érthetetlenek” tűntek is, Stanisław Ignacy Witkiewicz regényei, amelyek nyelvileg-poétikailag ugyanilyen kettős kötődést mutatnak: szimbolista víziók, jelképes hősfarmálás, szimbolikus cselekményvezetés és az avantgárd nyelvjátékok, neologizmusok egyszerre vannak jelen bennük. Fantasztikus cselekményük groteszk tükörben látszatszerűnek, minden ízében deformálnak mutatta Piłsudski Lengyelországát, s benne a kultúra és a nemzet jövőjét apokaliptikus pusztulásként prognosztizálta. Eközben groteszk módon visszajára fordította a lengyelek legfőbb szentségét, a nemzeti eszmét, és az ennek jegyében még mindig romantikus messianisztikus mezbe kényszerített irodalmat is pellengérré állította. Witkiewicz sötéten látta az egyén jövőjét ebben a világban: legismertebb (és talán legkiérleltebb) műve a NIENASYCENIE (TELHETETLENSÉG) címmel 1927-ben írt (és 1931-ben megjelent) fordított nevelődési regény, amelyben a személyiség kibontakozásának folyamata helyett annak leépülését, elgépiesedését írta le a groteszk eszközeivel. Witkiewicznél a személyiség talaját vesztett fogalom, hiszen a mindent és mindenkit egységes szürke masszává gyűrő társadalmi mechanizmusok az író szerint lehetetlenné teszik az egyén létezését. Eként eltűnik az egyén alkotótevékenységének lenyomata: a szellemi szféra egésze, a művészet, a vallás és a filozófia is.

Azt, hogy a lengyel kultúrának ebbe a pesszimista vonulatába illeszkedik Schulz prózája is, elsőként Jerzy Speina, a lengyel irodalomban közkeletű elnevezéssel katasztrófizmusnak nevezett irányzat talán legjobb kutatója írta le.¹⁴ Ez az irányzat a harmincas évek válság-

hangulatának lenyomata volt. Hátterében a politika egyre fenyegetőbb jobbrtolódása húzódott meg, ami Lengyelországban is az általános pusztulástól való félelemben csúcsozott ki.¹⁵ Mindez éles ellentétben állt az első világháború végét követő eufóriával, amely a régóta vágyott nemzeti függetlenséget köszöntötte Lengyelországban, s amelynek az irodalomban az avantgárd futurista és konstruktivista változatának alapvetően optimista, egyén és társadalom harmonikus viszonyába vetett hite felelt meg.

A katasztrófizmus¹⁶ történetfilozófiai változata a civilizáció és a kultúra pusztulását hirdető próféciába csomagolja az egyént eltaposó társadalmi-állami gépezet előretörése miatti félelmet. Az irányzat egy másik, egzisztenciálisnak nevezhető változata azt üzeni az olvasónak, hogy a közép-európai történelmi lét ingoványán lehetetlen az egyén önkitaljesítése, szabadsága. Ehhez a változathoz áll legközelebb Schulz prózája. (Nem lehet véletlen, hogy az író kevés számú híve között éppen a katasztrófista Witkiewicz az egyik első méltatója.)

A schulzi novellákból egy rég letűnt, elpusztult világ tárul elénk. A szerző gyermekkorának világa ez, az első világháború kirobbanását megelőző évtizedeké. Schulz novellái a Monarchia végnapjait idézik meg: elbeszéléseiből egy kisváros mindennapjait, jellegzetes figuráit, a narrátor – Józef – családját és rokonait, szűkebb és tágabb környezetét ismerhetjük meg. A hely szinte topográfiai hitelességgel rekonstruálható – az ábrázolt mikrokörnyezet a részletek tekintetében bámulatra méltóan hiteles. A Schulz nyomában Drohobyczban kutató Jerzy Ficowski¹⁷ számos, az ábrázolt világ és az eredeti helyszín közötti egyezésre bukkant. A műben ábrázolt világ legszembetűnőbb vonása a felszíni mozdulatlan-sága mögül előtörő dinamikus képlékenysége, ami abból ered, hogy reális elemei az ábrázolás álomszerű, fantasztikus mozzanatai révén

¹⁵ Lásd Kerényi Grácia utószavát az 1969-es kiadáshoz.

¹⁶ A katasztrófizmusról bővebben: Balogh Magdolna: KIÚTTALAN UTAKON. A KATASZTROFISTA IRODALOM KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN. Balassi Kiadó, 1993.

¹⁷ Jerzy Ficowski: REGIONY WIELKIEJ HEREZJI, SZKICE O ŻYCIU I TWÓRCZOŚCI BRUNONA SCHULZA. Kraków, 1967, wyd III. Warszawa, 1992.

¹⁴ Jerzy Speina: BANKRUKTWO REALNOŚCI. PROZA BRUNONA SCHULZA. Warszawa–Toruń, 1974.

új meg új tulajdonságokat vesznek fel. Schulz Witkacynak adott interjújában így vallott valóságfelfogásáról: „A FAHAJAS BOLTOK bizonyos receptet ad a valóságra, egy speciális szubsztanciafajta statuál. Ez a valóságsubszztancia állandóan az erjedés, a csírázás, a lappangó élet állapotában van. Nincsenek halott, kemény, korlátozott tárgyak, minden a saját határain túlra diffundál, csak egy pillanatra marad egy adott formában [...] Ennek a valóságnak a létmódjában egyfajta pánmaskarádé elve érvényesül. A valóság csak a látszat kedvéért, tréfából, játékból ölt magára bizonyos alakokat.”¹⁸ Ez a folytonos változások lehetőségét magában rejtő valóság mintegy bizonytalan ontológiai státussal bír, ekként a benne végbemenő folyamatokról sem lehet egyértelműen eldönteni, vajon az álom vagy a valóság szférájában játszódnak-e. Jellemző e tekintetben a HOLT-SZEZON című elbeszélés egy részlete, amelyben az apa tehetetlen dühében léggégé változik, amit a narrátor ekként kommentál: „Végül is apám e lépését cum grano salis illet értékelnünk. Inkább belső gesztus volt, szilaj és kétségbeesett, tünetés, mely mindazonáltal nem nélkülözte a valóság minimális adagját. Ne feledjük: az itt elmondottak javarészt a nyári eltévelyedések, a kánikulai félvak-ság, a holt szezon peremén garancia nélkül átfutó fel-lelőlen margináliák rovására írhatók.”¹⁹ Álom és valóság határainak ez a fajta eltörzése, a két szféra egymásba játszása az expresszionizmusnak és a szürrealizmusnak is kedvelt módszerre volt, Schulznál mindez összekapcsolódik a létezés tér-idő koordinátáinak ugyancsak sajátos, a modern fizikai világkép felé mutató felfogásával.

Schulznál az idő is ambivalens, többértelmű fogalom. Elsősorban kozmikus jelenség: az életet az évszakok változásának a születés, kibontakozás, elmúlás, halál képzeteivel társított romantikus körforgása jellemzi. E ciklikus körforgás az egyén számára a visszatérő jelenségek szilárd kiszögellési pontjaként, kapaszkodóként szolgál. Előtte mint háttér előtt azonban meglepetésszerűen bekövetkező események zajlanak, amelyek a fent említett módon valóság és képzelet mezsgyéjén egyensúlyozva, rögtön időzőjelbe is kerülnek, mindenestre szétrombolják az állandóság, a biztonság illúzióját.

Egy másik Schulz által kedvelt eljárás az idő irreális státusának érzékeltetésére az idő és a történet összeegyeztethetlenségének ábrázolása. A ZSENIÁLIS KORSAK című elbeszélésben ez áll: „Hallott-e már olvasónk valamit a párhuzamos időásvokról a kétvágányú időben? Igen, vannak az időnek ilyen oldalelágazásai, kissé illegálisak és problematikusak, az igaz, de ha olyan csempészárut szállít az ember, mint mi, olyan besorolhatatlan, létszám feletti eseményt, akkor nem lehet túlságosan válogatós.”²⁰ Az elbeszélések szubjektív, tetszés szerint megnyújtható, szétfolyó, kontúrtales időben játszódnak, sőt az egyes idősfok közötti határok is elmosódtak. A túlvilágot jelképező szanatóriumban a páciensek „visszaforogott időben” élnek, amely „lyukacsos, szitászzerűen áttetsző, az emberek által elkopta-tott idő”.²¹

Az író számára szinte nem is létezik a reális, történelmi idő. Jellemző, hogy a két novella-ciklus elbeszélései között csak egyben találkozunk a konkrét történelmi időre való utalással. Az is igaz azonban, hogy ez az elbeszélés a cikluson belül hangsúlyos szerepet kap, hiszen kisregényi terjedelmű. A TAVASZ című kisregény (vagy hosszabb elbeszélés) I. Ferenc József Monarchiájában játszódik. Az ábrázolt világ jellegét a császár mindenütt jelen lévő arc-mása fejezi ki a leghívebben. Az uralkodó leg-sajátabb gesztusa az elbeszélő szerint az, hogy „kulcsra zárta a világot, akár egy börtönt”. Arc-mása „a világ változatlan-ságát, egyértelműségé-nek érínthetellen dognáját” jelképezi. Schulz – Czesław Miłoszhoz hasonlóan – „megdermedt időnek” látja a történelmet, amely éppen ezért hiteltelen, nem autentikus.

A kontúrtales látott idő mellett a tér is labirintusszerűen jelenik meg. A labirintus klasszikus toposza különböző szimbolikus jelentéstartalmakat hordozhat. Jerzy Jarzębski mutat rá, hogy Schulz egyéni módon alkalmazza a toposzt, kihasználva a jelentésében rejlő ambivalenciát: a labirintus egyfelől jól leírható struktúrával rendelkező tárgy, amilyenek az elbeszélésekből kirajzolódó terek: az otthon, a főtér, a város mint a létezés tere. Másfelől azonban kifejezheti azt is, hogy hirtelen minden térbeli viszony megváltozhat, s az eladdig ismerős helyek a tévelgés, a bolyon-

¹⁸ Bruno Schulz: FAHAJAS BOLTOK.

¹⁹ B. Sch.: uo. 233. Körtvélyessy Klára fordítása.

²⁰ Uo. 124. Kerényi Grácia fordítása.

²¹ Uo. 246., 258.

gás terévé alakulnak át, amelyekben nem ismeri ki magát az ember.²² Az ÚR LÁTOGATÁSA című elbeszélésben azt olvashatjuk, hogy a szülői ház, ahol az elbeszélő, József él, nem intim, bensőséges otthon, hanem csupán egy „a főtér üres és vak homlokzatú házai között”. Lakói minduntalan eltévednek benne, s még azt sem tudni pontosan, hány szobából is áll. A házban közlekedő családtagok időnként teljesen váratlanul porlepte, svábbogarak és pókok lakta elfeledett szobákba toppannak. Am nem kevésbé belakhatatlan, birtokolhatatlan maga a város is: a piactér „idegen lakások, gangok, váratlanul előbukkanó idegen udvari kijáratok valóságos labirintusa”. A FAHAJAS BOLTOK-ban „az éj félvilágosságában megsokszorozódnak, összegabalyodnak és felcserélődnek egymással az utcák. Utcák nyílnak a város mélyében, mondhatni kettős utcák, hazug és félrevezető utcák”.²³ A világ idegenségének benyomását fokozzák a nagy láttatóerővel megjelenített, ellenséges erőként felvonuló természeti jelenségek is. Schulz hősei a természet változatos díszletei között mintegy „az atmoszféra üres tereiben” bolyonganak, magányosan, elveszetteként, kiszolgáltatva „a levegő óriási labirintusainak”. A groteszk hiperbolikus ábrázolás révén a novellákban megjelenő teretek – sajátos vonásaikat megőrizve – a létezés általános tereivé tágulnak. Ezáltal a leghétköznapibb díszletek is egyetemes jelentésre tesznek szert. Ahogyan a JÚLIUSI ÉJ című novellában olvashatjuk: (a mozi előcsarnoka) „néha a lét végső háttérének tűnt, annak, ami megmarad, miután minden esemény lezajlott, midőn a sokféleség zaja kimerül”. Ily módon a kisváros mikrovilágát ábrázoló elbeszélések egyetemes érvénnyel vallanak a narrátor-hős metafizikus ottlonthatalanságáról a deformált világban.

A novellák azt az alapkérdést teszik fel, lehet-e és, ha igen, miként lehet élni e világban, van-e módja az egyénnek önmaga kiteljesítésére? Az egyik lehetséges válasz e kérdésre az apa sorsában rejlik. A FAHAJAS BOLTOK központi figurája éppen ő, akinek vissza-visszatérő alakja köti össze az elbeszélésciklus darabjait: az egyes novellákban személyisége felbomlását, elméje fokozatos elborulását kísérhetjük

végig. A méterárubolt tulajdonosa a patriarchális kereskedőilletlen megtestesítőjeként hősi, de kilátástalan harcot folytat a konkurenciával, s az üzleti életben elszenvedett vereség egyre inkább eltávolítja legszűkebb környezetétől is. Kétségbeesésében groteszk pótcselekvésekhez folyamodik, ekként próbálja védeni egyéniségét. „Javíthatatlan improvizátorként” először egzotikus madarak tenyésztésével kísérletezik, majd meteorológiai kísérleteket folytat, végül tűzoltó-egyenruhába bújlik. Önvédelmi törekvései a Teremtő elleni groteszk lázadásban csúcsosodnak ki, ám lázadása szükségszerűen kudarccal végződik, ahogyan ezt a Kafka ÁTVÁLTOZÁS-át parafrázáló APA UTOLSÓ SZÖKÉSE című elbeszélés bizonyítja. A narrátor szemében azonban az apa alakja felmagasztosul, mert „e csodálatos férfi”, úgy mond, „a költészet elveszett ügyét” védi „a szürkeség, az unalom ellenében”. A narrátor-hős – a novellák másik állandó figurája – más dimenzióban ugyan, mégis apja kísérletét folytatja. Az általa választott út a művészi alkotásé: hiszen ő az emlékezés segítségével teremtí újjá a maga számára a gyerekkort: Schulz magánmitoszában ez olyan létállapot, amelyben még nem következett be az elidegenedés, ember és ember, ember és világ harmonikus egységben él. Mindez álomszerű keretben, mintegy időzjelbe téve jelenik meg az olvasó előtt, hiszen ezt az elveszett teljességet csak a művészet teremtheti újjá. Schulz az egyetemes hiány mellett a teljesség utáni vágy illuzórikusságát is felmutatja, s ezt mintegy művészetfelfogása esszenciájának is tekinthetjük. Ahogyan Witkiewiczhez szóló levelében írja: „Nem tudnám megmondani, mi értelme van a valóságból történő egyetemes kiábrándulásnak. Csak azt állíthatom, hogy elviselhetetlen volna, ha nem kárpótolhatnánk érte magunkat valamely más dimenzióban. Valamiképpen mélyesleges elégtételt érzünk a valóság szövetét fellazítva, érdekeltek vagyunk a realitásnak e csődjében.”²⁴ Schulz narrátor-hőse tisztában van azzal, hogy a gyermekkor világa örökre elveszett paradicsom. A fantázia, a képzelet világába is becsempészett groteszk szemlélet al-

²² Jerzy Jarzębski: i. m. LXIII.

²³ B. Sch.: i. m. 64. Kerényi Grácia fordítása.

²⁴ B. Sch.: OPOWIADANIA. WYBÓR ESEJÓW I LISTÓW. Oprac. Jerzy Jarzębski, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1989, 1998. 477.

kalmazása s a narrátor nézőpontjának megkettőzése révén éppen a gyermekkor-éden iránti vágy illuzórikusságát fejezi ki.

A megidézett gyerekkor azért nemesedhet mítosszá, mert Schulz metafizikus távlatba állítja az ábrázolt világ minden elemét. Ismeretes, hogy Schulz számára Thomas Mann mítoszfelfogása volt a minta. Witkiewicznek adott interjújában Mann JAKOB TÖRTÉNETEI című regényéről úgy beszél, mintha az a maga elgondolásának monumentális megvalósulása volna: „Mann megmutatja, hogy minden emberi történet legalján, ha lehántjuk róla az idő és a dolgok sokféleségének burkát, bizonyos ősmintákat, törtétiákat találunk.”²⁵ Ezért van az, hogy Schulz is, miközben a kisváros mindennapjait mutatja meg, mitológiát is ír, amelyben a BIBLIA és a KABBALA motívumai fűződnek egybe az ekként metafizikai dimenziót nyerő történetekben.

Költői eljárásának filozófiáját A VALÓSÁG MITIZÁLÁSA című írásában fejtette ki, amelyet nyelvfelfogása esszenciájának is tekinthetünk, hiszen Schulz számára a nyelv, a mítosz és a költészet egymást kiegészítő, rokon értelmű fogalmak: „minden költészet mitologizálás, törekvés a világ mítoszainak helyreállítására” – írja. „Miközben mindennapi életünkben a szavakat használjuk, elfeledkezünk arról, hogy azok ősi, öröklétű történetek fragmentumai, és mi, barbárok módjára, istenszobrok cserepeiből építünk hajlékot magunknak. Legtisztább fogalmaink és kifejezéseink mind mítoszok és hajdanvolt történetek leszár-mazottai.”²⁶

A nem áttetsző, nyelvileg és stilsztikailag bonyolult, nehezen felfejthető jelentést hordozó s ebben az értelemben költőinek nevezhető próza típusa a nyolcvanas évek végének lengyel irodalmában ismét termékeny hagyományként mutatkozott meg. A legújabb lengyel irodalom egyik meghatározó jelensége éppen a tudatosan Schulz nyomán elinduló, sajátos magánmitológiát teremtő prózáírók jelentkezése, ennek holdudvarában olyan figyelemre méltó művek születtek, mint Olga Tokarczuk PRAWIEK I INNE CZASY (ŐSKOR ÉS MÁS IDŐK) vagy Magdalena Tulli SNY I KAMIENIE (ÁLMOK ÉS KÖVEK) című kötetei.

Balogh Magdolna

TALPMASSZÁZS HERMÉSZNEK

Rényi András: *A testek világlása. Hermeneutikai tanulmányok Kijárat Kiadó, 1999. 317 oldal, 56 kép, 10 színes tábla*

Nagy öröm a művészettörténésznek új, magyar és eredeti művészettörténeti tanulmánykötetről írni: mindenképp figyelemre méltó tény, hogy újabban ilyenek is megjelennek. Azelőtt inkább csak pályájuk végén járó (vagy sajnos azon is túljutott) tudósok írásait gyűjtögették össze kegyeletes kezek. Könnyű belátni az effajta gyűjtemény előnyeit, amelyek ugyanolyanok, amilyenekkel az élőbeszéd bír. Aztán nem baj, ha a szerzőnek más céljai is vannak a komponálással, mint szétszóródott írásainak egybecsomagolása. Végül egy kötetben valósul meg igazán minden tudomány anyanyelven való művelésének – a nyelvújítás óta ismert – értelme: azért kell magyarul írunk, hogy pallérozottan gondolkodjunk. S ehhez nem elég csak idegen nyelven írott szövegeket magyarra fordítanunk.

Rényi András kötetének legelső, dicséretes vonása éppen az érezt, elemző és érvelő magyar nyelvű diskurzus; nem könnyű gondolatmeneteknek áttetsző előadása, tudományos szakkifejezéseknek csak a szükség esetén idegen nyelven hagyása. Az elengedhetetlen idézetek magyarra vannak fordítva: nemcsak az olvasó iránti udvariasságból, hanem bizonyára az értés-értelmezés szempontjából is nélkülözhetetlenül. Az ilyesmit néha szépirodalmi igényesség jeleként szokás elkönnyvelni, mert lassan feledjük, hogy létezik olvasható tudományos próza is. Az igényesség másik jele a tanulmányország megkomponáltsága, amely mintegy feledtetni, hogy hosszabb idő (egészen pontosan az 1988 és 1998. „tél” közötti szakasz) tanulmányairól van szó. Rényi szerencsésen kelti azt a látszatot, mintha tíz évig csak ezen a köteten dolgozott volna. A kötet tematikailag két részre bontható: az első kétharmad képzőművészeti tárgyú, az utolsó – látszólag – az önironikusan „táncszakmai bottladosók”-nak nevezett esszéiké. A Caravaggio NÁRCISZ-ÁRÓL szóló, szerencsés kézzel a kötet elé illesztett tanulmány (ahogyan régi német

²⁵ B. Sch.: i. m. 372. Reiman Judit fordította.

²⁶ B. Sch.: i. m. 362. Reiman Judit fordította.

disszertációk kötelező első fejezetei szokták megütni a tudományos alaphangot) „a” problémát mutatja be, hogy a Jarman Caravaggio-filmjéről szóló esszé vonhassa le a tanulságokat. Ez klasszikus képelemzés, amannak kulcsa egy alcím: „*A filmrendező mint képhermeneuta*”. A tendencia világos, s kiderül az elemzéseket mindenfelé megszakító, exkurzusoknak címzett szövegszakaszokból is: Rényit, aki a képhermeneuta képhermeneutájává nyilvánítja magát, elsősorban e módszer kiterjesztésének lehetőségei foglalkoztatják, ami egyet jelent a művészet, a vizuális kultúra határainak kiterjesztésével. „Botladozás” a tánc világában? – Rényi szerencsére nem a balerinát kísérő clown szerepét vállalja, hanem a színpadi (s a vászonra vetített) látvány értelmezését.

Megtalálja az interpretációnak a képzőművészeti értelmezéssel közös kritériumát: a színpadi látványnak a plasztikus tömegre s a nehézkedésre való visszavezetését. Ne higgyünk az öniróniának: ez nem csak a táncban a súlytalanságot elérni nem képes laikus szempontja. Bizonyos értelemben Rényi művészetfogalmának központi problémája a test és a plaszticitás: a „formaprobléma”. Ez klasszikus kérdés; már a fiatal Wölfflin szerint a testek azért adottak beleérező művészetfelfogásunk számára, mert magunknak is van testünk. E kérdéskörre vonatkoznak a művészettörténész Rényi legszebb, legélményszerűbb elemzései: valamennyi a művészi megvalósításra vonatkozó megfigyelés a kész műről. Idézhető Rembrandt késői festéstechnikájának jellemzése, s nem kevésbé élményszerű „*a rézkarcolás dialektikájának*” a technikai megfigyelésekből kiinduló analízise Kondor Béla rézkarcain. Ezek a műértés őszinte élvezetét közvetítő legszebb magyarul írott szövegek közé tartoznak. Irigylem Rényi András azért a bátorságért, amellyel mer nagy, egyetemes jelentőségű („sikerült”) művekhez és alkotókhoz nyúlni. Popper Leó s (nyomán) Tolnay Károly mérték vállalni, hogy csak az óriásokkal, egyedül az igazán nagy alkotókkal érdemes foglalkozni. A legtöbb magyar művészettörténész azt vallja, hogy fontosabb a pontosság: a tárgyalt mű legyen mindenekelőtt a közlünkben (pl. hazai gyűjteményben), a kezünk ügyében; majd az elemzésben – akár a cseppben a tenger – úgyis megjelenik a nagyság.

Az ezzel ellentétes megközelítésmód veze-

ti Rényit merész és kemény kijelentésekhez. Például: „*Giambologna műve* [ti. firenzei HERMÉSZ-e] *pompás és élvezetes szobor, de rossz művészet. [...] A test látványa nem test, áttetsző csillogása nem világlás. [...] A test hermeneutikájának arra a pontra kell figyelnie..., amit a szobrászi bravúr leginkább igyekszik eltiúntetni: a mű – ha tetszik – plasztikai vakfoltjára, ahol a szobor teste mégiscsak és kényszerűen érinti a földet, hogy rátámaszkodjon.*” Ez az ítélet bizony módszertani lázadás. Például Ernst Gombrich ellen, aki a londoni Piccadilly Circus Erősz-szobrán mutatta be az ikonológia korlátait (ebben Rényi is követi: „*Elsősorban nem a szárnyacskák vagy a szelek ikonografikus jelét olvasva értjük meg...*”). Gombrich szerint „*a nevezetes szobrászati probléma*” (ti. „*az érintés könnyedsége*”: a *lightness of touch*) „*ragyogó mintaképe*” volt Giovanni da Bologna HERMÉSZ-e. Ami Gombrichnál a szobrászat híres problémája, az Rényinél plasztikai vakfolt – de kérdés, ugyanazt jelenti-e „szobrászat” és „plasztika”. Előbb azonban a „vakfoltról”: már-már az a benyomásunk, mintha a probléma tökéletes megoldását azok a középkori Mennybemenetel-képek jelentenék, amelyeken Krisztus testi jelenlétét csak az Olajfák hegyén hátrahagyott lábnyomai őrzik. Ezért nem tökéletes az ellentét a Rényi András által elemzett párhuzam két tagja között. Rodin 1910–11-es Táncmozdulat-tanulmányait így jellemzi: „*A szobrok saját statikája és az ábrázolt testek... a kölcsönös elrejtés viszonyában állnak egymással.*” Velük szemben Degas, a maga Tánccosnő-szobraiban „*pontosabban ad számot a dolog lényegéről, mint Rodin repkedő figurái*”, mert „*A stabil megalapozás, a térben való mindenoldalú kiegyensúlyozás, az agyag darabos föltrakása és anyagszerű törésvonalai – tehát a szobrászi megjelenítés módja – Heideggerrel szólva »nem engedik az anyagot eltűnni« a légies mozdulat látszásában...*”. Az igazi ellentét Degas-hoz a támaszkodási pont nélküli, lebegő vagy független plasztika (pl. Calder egy műve) lehetne. Az ilyen műtől azonban éppúgy nem várható el a „világlás”, ahogyan ezt a képességet Rényi megtagadja Giambologna HERMÉSZ-étől is.

Itt érkezünk el a cím problémájához, látszólag ellentétben azaz az előbbi megállapítással, hogy a mű szép magyar próza. A „világlás” ugyanis nem magyar szó, hanem (Bacsó Béla leleményéből: A MŰALKOTÁS EREDETE, 1988) éppen annyit jelent, mint Heidegger *Lichtung*

fogalma. Például: „...*ha a létező el nem rejtettségének lényege valamilyen módon hozzátartozik a létező magához, ez lényegéből következően megtörténni engedi a nyitottság (a jelenválóság világlása) mozgásterét, és mint olyant állítja elő, amelyben minden létező önnön módján lép fel*”. Világlás – miért nem „fénylés”? A magyar „világ” szó kétértelmű: tudta már az ÓMAGYAR MÁRIA-SIRALOM fordítója („*világ világa*”: *lux mundi*). A német *Lichtung* a *Dichtung*ra is rímel; a sűrítéssel szemben ritkítást, bozótúrtást idéz. A címbe is foglalt igény a módszerek nagyon határozott körét adja meg; a sikeres műnek igen komplexnek kell lennie; az útnak bozótba kell vezetnie, hogy a bozótúrtást be lehessen mutatni. Nagyon határozott, nem titkoltan normatív várakozás ez a műalkotással szemben! Kirekeszti az elemi, poétikai szempontból egyszerűbb műstruktúrákat, a „nagy” művészet fogalmát egy kronológiailag és funkcionálisan is behatárolt körre korlátozza – lényegében úgy, ahogyan az akadémiai hagyomány.

Az először itt közölt, Caravaggio NÁRCISZ-áról szóló tanulmányt az teszi alkalmassá a probléma exponálására, hogy állítólag nem megfelelő a hermeneutika által felváltandó művészettörténeti interpretációs módszerek tárgyának: „*végtelenül csupasz: mentes minden ikonografikus, narratív és retorikai sallangtól*”. Ez akár igaz is lehetne, ha a recepciótörténet – melyet Rényi Bellori nyomán a témának Poussin által alkotott feldolgozásaival való összevetéssel követ – nem gondoskodnék arról, hogy mindezek az összefüggések helyreálljanak. A fejezet egyik fontos tanulsága, hogy a modern interpretátornak rá kell hangolódnia a képre, komolyan kell vennie ahhoz, hogy dialógust létesíthessen vele. Ezért komolyan kell vennie Ovidiust is, realisan fogadva el történetét a szép, ám nem nagyon éles elméjű szépfürol, aki – szó szerint – halálosan beleesett magába. Charles Perrault, az antik stúdiók és az akadémiai modernnek nevezetes vitájának kezdeményezője nem csekély szarkazmussal számolt le az untig ismételt Parrhasiosz–Zeuszisz anekdota fő tanulságával: „*Kell-e ily nagy művészet, hogy egy madarat becsapjunk?*” (PARALLÈLE DES ANCIENS ET MODERNES, 1688.) Perrault természetesen a Poussin művészetéből következő szabályokra alapozta fensőségigényét, s ez a fenség – mint a szép elemzés mutatja – az intellektuális művész munkáját irányító *giudizio* működéséből következik.

De vajon nem az interpretátor túlzott érzékenysége mutat-e (s csak zárójelben kockázatom meg: nem Jarman értelmezésének hatása alatt áll-e) a Caravaggio-kép túlságosan is egzisztenciális kiélézése? Kell-e „*agóniát*” átelnünk „*a kép partján*”? Vagy a harc éppen a képen belül zajlik, a művészet territóriumán és eszközeivel? A NÁRCISZ közönségességétől éppoly kevésbé tagadható meg a tekintélyromboló radikalizmus, amint a berlini GYÖZELMES ÁMOR-kép Michelangelo- és antikvitás-travesztia jellegét Rényi nagyon helyesen ki-domborítja. Ez a parodisztikus hajlam nem teljesen ritka a művészetben: elég csak Rembrandt drezdai GANYMÉDÉSZ-ére utalnunk, amelyen a sástól elragadott gyönyörű gyermek éppoly természetes, mint közönséges módon pisil a magasban – nyilván félelmében. A módszertani kérdés: összefér-e a hermeneutika a humorérzékkel.

A recenszensnek ez az ötlete – s a másik antiklasszikus hajlamú örök modern, Rembrandt ilyen összefüggésben való említése – aligha menthető. Különösen azért nem, mert a pétervári TÉKOZLÓ FIÚ-kép elemzése, a kötet egyik fődarabja az interpretátor komolyságának és elmélyülésének legszebb példája. Módszertani példa is: „*fogáskeresés*” gyanánt világosan mutatja be a Rembrandt-interpretáció útját, több is annál: vallomás arról, ami kimondhatatlan és csak átélhető. Különös élmény megfigyelni, hogyan válik Pilinszky János elmékedése a kép-egzegézis ihlető forrásává. Többféle módon volt már szó a szerző bátorságáról: a csak anyanyelvén elérhető irodalmi élménynek az egyetemes nagyság magyarzatában való segítségül hívása is kétségtelenül idetartozik.

Ahol talán helyénvalóbb lett volna a humorérzék, mint a posztmodern példázatának keresése, az a nem kevésbé érzékenyen megírt MÚZEUM ÉS BUDOÁR című tanulmány Manet és Cézanne OLYMPIA-képeiről. Arra tanít, hogy történeti tanulmányban a kronológiát nem lehet büntetlenül felcserélni. Így következnek a fejezetek: A MODERN OLYMPIA: CÉZANNE (nem: UNE MODERNE OLYMPIA, azaz: egy a sok közül!), majd: A POSZTMODERN OLYMPIA: MANET. A fejezetetés szerint Cézanne-nál modern: „*a Manet pedantériájához képest vázlatos-impreszionisztikus festésmód*”. „*Az érett, majd a kései Cézanne ebből a »romantikus« totalitásvágyból párologja le klasszicizáló művészetideáját*.” Szegény Cézanne: ha úgy

ismerte volna későbbi életpályáját, mint a mai elemző! Valószínű, hogy nem Manet módszerére volt jellemző a persziflázs: ha valakit foglalkoztatott Tiziano, Marcantonio Raimondi motívumainak modernizálása, ő volt az. Az EGY MODERN OLYMPIA a persziflázs: mégpedig a Manet-képé. Modern, nem mint kép (hiszen stílusa, festésmódja is a rokokó budoárképeket idézi), hanem mint életszituáció, a főszerepben egy prostituálttal. A leplezett lányt a néger szolgáltól Cézanne-nál egyenesen kiszolgáltatja a nyilvánosház látogatója tekintetének. Kritika ez Manet ellen, s a művészeti és közerkölcs karikatúrája is: talán inkább vidékiesen prüd és elfogódott, mint nagyvárosiasan modern. A posztmodern példázat kivételével az elemzés mindazonáltal találó.

A kötet három tanulmányának témája a XX. századi magyar művészet egy-egy epizódja. Két orcsátlan Rembrandt-persziflázs (vagy plágium) is (egyik az ÉJJELI ÓRJÁRAT-ból, a másik alighanem a stockholmi CLAUDIUS CIVILIS-ből) minősíti Kádár és Konecsni 1951-es VIHAR ELŐTT képét. „A történeti festészet mint a sztálinizmus művészetének magyar paradigmája” alcímmel kifejezett alkalmi jelleg sem menti e fércműről szóló tanulmány felvételét a kötetbe. A szembenézéshez szükséges objektívitas e ponton visszájára fordul. A brigádmunka, amely Courbet realizmusfogalma egy lényeges elemének (*un coin de la nature vu à travers un tempérament*) egyenes megcsúfolása, komolyanvételt, elemzést nem érdemel. Annál kevésbé, mert ugyanebben a témakörben és ugyanennek a művészeti problematikának a keretei között a XX. század magyar művészete nagy művekkel dicsekedhet. A megtagadott előzmények között nincs-e ott Derkovits 1514 című fametszetorozata, s nem követte-e Kondor Béla DÓZSA-CIKLUS-a? Rényi András kitűnő elemzést nyújt Kondor 1966-os SZENT ANTAL MEGKÍSÉRTÉSE-lapjáról, s ennek az elemzésnek talán legnagyobb érdeme a grafikus-festő és a költő Kondor egységének, egyenlő nagyságának tudatosítása, egy az irodalomtörténetben sem kellően hangsúlyozott tény megállapítása. Kitűnő annak bemutatása (különösen az 1969-es, Dürer emlékére sorozat egy rézkarcának elemzésével), mily fontos a jelentést hordozó, a grafikai mesterségben gyökerező forma Kondor számára. Épp ezért tartoznék ide e mesterségbeli tudás és formaismeret összefüggése a tíz évvel korábbi diplomamunkával,

amelynek előkészítő munkája úgyszólván az ötvenes évek historizáló követelményeinek és pedagógiájának paradox diadala. Ugyanezért vetődik fel az olvasóban a kérdés, „a kondori dekonstrukció”-ról olvasva, vajon nem az analízis tűnik-e fel így a mai megvilágításban.

A dekonstruált kegyelet, a Jovánovics Györgynek a rákoskeresztúri 301-es parcellába állított emlékművéről írott, szerencsére, annak posztmodernségéről szóló fejtegetéseknél jóval mélyebb tartalmú elemzés címe ugyanehhez a mai beszédhez tartozik. Az egyik lényeges állítás akár az, „Exkurzus a módszerről” szakaszban is állhatna: „...a kubizmusból és a konstruktivizmusból merülő geometrizmus újabb és újabb hullámai – mint például a minimal-szobrászat a hatvanas években – a modernitás elvont-utópisztikus reményeinek lassú elsorvadásával mind többet vesztek metafizikai komolyságukból”. A minimal art megközelíthetetlen a hermeneutika számára, tehát (?) a hermeneutika leszámol a modernséggel? De igaz-e történetileg ez az állítás? Nagy Imre és társai 1989-es temetésének látványalakításában meghatározó szerepet kaptak, új, nem sejtett, monumentális funkcióban jelentek meg a modernség s a minimal art hagyományában gyökerező elemek. Sok tekintetben ugyanezt a fonalat vette fel Jovánovics György is: eljárása legalább annyira nevezhető a minimal art elemeiből teremtett új szintézisnek, mint „radikális antiművészeti attitűd”-nek. S e szintézisnek van más vonatkozása is: a hagyományos építészeti ikonográfia összefüggéseinek újratertemtése. A szobrászat és a plasztika kategóriáinak taglalása e tanulmány legfontosabb distinkciói közé tartozik. Kevesebb hangsúlyt kap a szobrászat és az építészet genetikusszerű összefüggése. A kudurruként, menhírként, sztéléként felállított kő egyszerre őstípusa a szobornak és az építészetnek. A szobrász építész is egyben. Sok szó esett már Jovánovics szobrászi kvalitásairól, kevesebb az általa keltett építészeti asszociációkról: az ősvilág megalitépítményeire, dolmenekre emlékeztető, nagy kőlapokból való összerótságról. E sírkamra nagy „oszlopot” emel – nem tehet róla, a szögletes pillér láttán inkább asszociációk halálgyár kéményére, mint klasszikus építészeti elemre vagy tagozatra. A szobrászi tömeg nemcsak teret foglal, hanem teret is csatol magához; rituális terét szervezi és meghatározza.

Ez a problematika határozza meg Rényiinek

a színpadképpel és a tánccal foglalkozó további két tanulmányát. Különösen a kötetnek is címet adó nagy esszé járul hozzá igen pontos definíciókkal a szobrászi problematikának ahhoz az elemzéséhez, amelyre a Jovánovics-mű is alkalmat adott. Kiemelendő, fontos, mert a „művészettudomány” igényének újrafogalmazása irányába mutató momentum a poétikai és a művészettörténeti-művészetfilozófiai analízis szintézisére való törekvése. Mintha „a művészetek kölcsönös magyarázata” század eleji problematikája nyerne új formát. Kétségtelen, hogy a művészettudományhoz ez a típusa igen fontos mind a képzőművészet szélesebb körű hozzáférhetővé tételében, mind a képző- (vagy a színpadi, a tánc-) művész számára tevékenysége értelmének megvilágításában. Rényi kivételes elemzőkészségéről, a poétika és a művészetelmélet együttlátásának képességéről vall e tanulmány legszebb szakasza, a táncosnőről szóló Rilke-szonett (SZONETTEK ORPHEUSZHOZ II, 18.) elemzése. (A szakasz filológiai háttéréhez lásd még tanulmányát az *Enigma* művészetelméleti folyóirat VI. [1999] évfolyam, 20–21. számában. Természetes, hogy a tanulmány a tolmácsolás, fordítói hűség hermeneutikai ösproblémájával foglalkozik. – Nem minden tanulság nélküli, hogy ez a szám mintegy háttér és példatár Rényi könyvéhez. Aki tájékozódni kíván a hermeneutika hazai szellemi körében és eligazodni e kör értékrendjében, aligha nélkülözheti ezeket az elegáns, szürke füzeteket!)

Rényi András tanulmánykötetének módszertani célja a hermeneutika módszerének bemutatása, lehetőségeinek mintegy kipróbálása. Joga van erre: alapos ismereteket szerzett a művészettörténeti interpretáció 'e modern szemléletmódjának irodalmában, és nagy érdemeket hazai megismertetésében. „A művészettörténeti hermeneutika eltér a képzőművészeti alkotások hagyományos értelmezésétől. Vele ellentétben ugyanis tárgya nem a mű értelme, hanem a mű maga.” Az idézett definíció Oskar Bätschmann-tól való (BEVEZETÉS A MŰVÉSZETTÖRTÉNETI HERMENEUTIKÁBA. Képek elemzése. Budapest, 1998. 18.), a magyar fordítás – Bacsó Béla és Rényi András munkája. Helyénvaló, mert minden komolyan gondolt módszertani kezdeményezéstől elvárható e módszertani pozíció teljességigénye. Talán helyénvaló kritikája is a „hagyományos” értelmezési módokkal szemben: a stíluskritika, az ikonográfia

és ikonológia, a művészi technika, a műfaj- és recepciótörténet talán túlságosan is szakmaspecifikus értelmezési módokat, zárt és kifelé nem reflektált rendszereket alakítottak ki maguknak. A hermeneutika ezzel szemben olyan, művelt beszédmódot javasol a művek előtt, a múzeumban, a kiállításon, amely mintegy az intellektuális öntudat kifejezési formájaként kínálja magát. Nem igaz, hogy a mű az egyetlen tárgya; a remekmű inkább a filozofálás támasza és mércéje, amelyhez mindig vissza lehet térni, majd újra elrugaszzkodni tőle. Ennek komikus kifejezése Rényinél egy vissza-visszatérő, a mégis szükségesnek ítélt önreflexiót szinte mentegető szakaszscím: „Exkursus a módszerről” (csak kitérő, egy DISCOURS DE LA MÉTHODE helyett). A kérdés az, vajon a hermeneutikai analízis helyettesítheti-e az oeuvre-jegyzékeket, ikonográfiai jegyzékeket, múzeumi katalógusokat és lexikonokat, valamint a régi művészettörténeti módszer tanulmányait és monográfiáit. Rá nézve is nagy baj lenne, ha valamiképpen megszabadulna ezektől a támaszaitól, amelyek – a látszattal ellentétben – egyáltalán nem készek és befejezettek.

A hermeneutikai analízis egyszerűen a művészettörténeti módszer más és más olvasó-befogadó közönségre számító kezdeményezése, mint a régebben művelt és hagyományosként számon tartott módszerek. Jó, hogy van, szükség van rá: benne talán a művészettörténésznek kiképzett értelmiség ma fiatalabb generációjának legjava is utat talál munkája-élete értelmének megfogalmazására. S jó, hogy magyarul most már olyan tanult és alapos mű képviseli, gazdagítva a művészettörténeti irodalmat, mint Rényi András könyve.

Marosi Ernő

EGY LAP AZ ALULJÁRÓBÓL

Fedél nélkül – a hajléktalanok lapja

A lapra 1997 januárjában figyeltem fel, pedig akkor már a 70. száma jelent meg nem különösen érdekes, folyóirással írt fejléccel. Később, néhány hónap múltán, már jelenlegi címlapját láthatta olvasója, melyen téglafal-

részlet előtt ferdén felfelé haladó ritkított betűsor adja a címet. Megjelenik négy oldal terjedelemben, kiadó Menhely Alapítvány, szerk. stb. A fejléc grafikája emlékeztet a régi *Beszélőre*, melyen börtönrács előtt jelent meg a cím. A papír minősége is hasonló, a terjedelem, az írások, rajzok azonban egészen más, önálló arculatú lapot mutatnak. A kurta kiadvány léte a kilencvenes években kultúra és szubkultúra találkozásainak tárháza, szociális helyzetképek sora lírai, prózai és képi formában.

Aluljárókban, közlekedési lámpáknál, forgalmas tereken hajléktalanok árulják, a lapnak meghatározott ára nincs, példányszáma, mivel szabadon sokszorosítható, a vásárlók igényétől és a terjesztők sokszorosítási lehetőségeitől függ. Magam a Kálvin téren, az aluljáróban, olykor a Roosevelt téren, az Akadémia előtt váltam meg példányomat, az előbbi helyszínen előfordult az is, hogy az árus nem akart megválni egyetlen példányától, csak a tiszteletdíjat kérte. A lapárosok közötti apróbb torzalkodásokról már írt a sajtó, ez a lap valódi értékétől független, szociális motívum. A lapot a 124. számig az 1999. áprilisában elhunyt Ungi Tibor szerkesztette, neve a lapon alapító-szerkesztőként gyászkeretben később is szerepel. A 125. számban (1999. 04. 25.) közölt nekrológból kitűnik, hogy angol példát követve hozta létre a lapot, szerkesztette és írta. Összegyűjtött természetesen más hajléktalanoktól, segédhajléktalanoktól (így szerepel egy aláírásban), szociális munkásoktól prózai írásokat, verseket, rajzokat, leveleket, és ezeket valódi vagy álnévvel közölte. Amióta Ungi Tibor meghalt, több szerkesztőbizottság igyekszik folytatni munkáját. 1999. október 14-én az Erzsébet híd alatti parkolóból jelentkezik az egyik szerkesztői társulat. *Formabontás* című cikkükben leírják, hogy a lap 1989-ben született *Hajléktalanokért* címmel, majd 1992 júliusában Ungi Tibor volt hajléktalan, utcai szociális munkás szerkesztésében indult jelenlegi címén időszakos megjelenéssel, 1994. október óta kéthetenként jelent meg. 1999. május 25-én a szerkesztőség és a Menhely Alapítvány egyezményt kötött „*minden cenzúra mellőzéséről*”. A hosszú egyezmény konfliktusokat sejtet a kiadó és a lap között, más helyütt arról olvasunk, hogy a lap eddigi írásaiból antológiát szeretnének kiadni a szerkesztők, de az Alapítvány a kiadás jogát magának tartja fenn.

A történet azt jelzi, hogy erős, határozott szerkesztő nélkül még egy négyoldalas lap sem tud folyamatosan megjelenni, s ha ez a személy meghal vagy megválna a laptól, a lap elvesztheti eredeti kvalitásait, megszűnik vagy meg többszöröződik.

A téma és forma követelményei nem azonosak a lap íróinál, rajzolóinál. A téma – a szegénység, a hajléktalanság mindennapjai, eredete és kilátástalansága – fontosabb, mint a közlések formája. A terjedelem szűkössége ugyanakkor kedvez a kötöttebb formáknak, a lapban rövidek a prózai írások, dalformában, olykor szonettformában jelennek meg a versek, rövid levelekben fogalmazódnak meg segélykérések, szerelmi vallomások, megszakadt kapcsolatok utáni vágyakozások. Az utcáról, hajléktalanszállásokról, kórházakból összegyűjtött történeteket olykor szikár formában közlik a lap írói, a költők néha még az Úristent is ridegen, keményen szólítják meg, más írásokban viszont bugyog az érzelem, az ellágyulás. A képregények között van nyilvánvalóan fordítás – talán az említett angol lapból –, a rajzok között megjelenik magyar költő soraival készült képvers: Buczkó Csaba 1999. december 25-én egy széles tenyérbe síró lányfejet rajzol, és mellé írja Petőfi sorait: „*Még kér a nép, most adjatok neki!*”

A lap igyekszik világtávlatokban szemlélni önmagát: egy újságíró (Mayer Evelin) tájékoztatást ír a világ minden táján élő hajléktalanokról, a szerkesztők közlik II. János Pál pápa hajléktalanokkal kapcsolatos egyik megnyilatkozását – sűrű aláhúzásokkal, kiemelésekkel adva nyomatékot az egyházfő aggódo szavainak. A lap értékét mégsem az idézetek (Petőfi, Ady, a *Miatyánk*, Rodin GONDOLKODÓ-jának reprodukciója) adják, hanem a botladozó amatőrírások, rajzok, versek. A legtöbbnek műfaja arckép, önarckép, helyzetkép. Az arcképek között előfordul BRFK-fantomkép, kutya koldus mankóval, ahol a kutya is mankót tart mellső lábai alatt, hajléktalan az útszélen, újságpapírral takarózva egy padon, a pad alatt tábla: Fűre lépni tilos! Egy másik hajléktalan pincei ágyon télikabátban, kalapban 1999 júniusában, a következő egy italmérésben népszerű slágert énekelve.

„*Nem tudom, az életemet hol rontottam én el!*” – ez a sor több írásnak is mottója lehetne, nemcsak az említett, italozó férfit ábrázoló rajznak.

A hajléktalanok írásaiban valós, illetve olykor a körülvevő társadalom által gerjesztett bűntudat van jelen ismétlődő *mea culpa* formációkban. Az önemésztő írások, rajzok mellett megjelennek a vágykép-rajzok: Rózsák Rozikának ölelkező párral, kottafoszlányok a FOHÁSZ melletti versnél („*keress meg / irgalmad írdát / dörzsöld sebembe / Isten!*” – Szennay Ilona verse), elegáns férfi ezerforintosokkal teli nagy marok mögött Hollósi György András versét illusztrálva („*Álmaimban én is voltam boldog / kit csókoltak csalfa cifra nők / Álmaimban úr voltam és gazdag*”). Egy kicsi rajzon Lesi András FÉNYLEÁNY című verse alatt táncos mozdulattal férfi térdel, fölötte három szív repked. Az 1998. július 10. szám címlapján a vágykép kis falusi ház kerettel. Van rajzokkal díszített levél kézírással, melyen sokszoros átrajzolásból megjelenik a görög Pegazus, a költők szárnyas lova, másutt inkább rémkép egy kétféjű sárkány retentenesen lepusztult kocsmá belsejében. Kedélyes vágykép ismét egy kis kör alakú, kővel szegélyezett fürdőmedence, melyben meztelenül fürdözik a csöves, előtte nimfa vagy sellő önt vizet a medencébe. Nem lehet tudni, hogy a vágyképek vagy az elriasztó valóság képei közé sorolható-e a csodás Kálvin téri kuka ábrázolása, melyben 1998. december 10-én soha nem látott mennyiségű szemét gyűlt össze. Különösen díszesek a karácsonyi számok, a lapban ez az ünnep a hajléktalanok számára is sok örömet ígér.

A történeti aktualizálás sem idegen a laptól, a történelem, a saját történetük megannyi ridég, szomorú esemény.

Sorsdöntő hajléktalantörténeti esemény a metróból való kiűzetés, melyet a rajzoló a kiűzetés ószövetségi jelenetének ábrázolása alá rajzol, öreg, rongyos emberpár rendőr általi kiűzetését jelenítve meg. A rendőr alaposan fel van fegyverkezve (spray, pisztoly, bilincs, gumibot), a túlélésben bízó idős házaspár két teli szatyorral baktat kifelé. Ungi Tibor halála után kevesebb a jó rajz, egy azonban figyelemre méltó, áttörés az optimizmus felé: a fejlécen is megjelenő téglafalat fényes nap „töri át”, előtte virág és madár.

A líratermést nem nevek, nem egész versek, de nagyon jól sikerült versrészletek jellemzik. Olykor a részbeni kölcsönzések is a „nagy művészet” dimenziói felé mutatnak. „*Földi föltom: úgy csodálják az égben / S égi fényem: embernek*

messzeség” – írja Radványi Tibor. „*Csupa ránc lett arcom / öregszem, öregszem / A villanyt leoltom, / mert nagyon szégyellem*” – írja Lesi András. „*Mint meztelen csigák / Nincs fejük felett fedél, / Pihennek kutyák vackán / Élnek kutyák vacsoráján*” – írja Hollósi György András. A kutyák, a hajléktalanok sorstársai megjelennek egy híres LGT-koncert utáni másnapot ábrázoló helyzetképben Szennay Ilona versében: „*loncsos kutyák / vakognak / körbe-körbe / szilánkok között / sárosan – fontosan / örömmünnepe / hordalékait / gyűjtögetik / hajléktalanok / borongós / másnap*”.

Az állatok nevében a Teremtőt szólítja meg egy Topis nevű versírő 1998. június 10-én: „*Mondd, e füleket dísznak szánva / fejemre miért kaptam Én? / S a számat elhagyva e szó IA miért nem zenél? / S tán játékos kedvedben / teremteted szegény csigát? / Ki házával lassan csúszva előre / várja a halált az országúton, / hol kocsi robognak / s az úton egy sem juthat át?*”

Van olyan eset is, mikor politikus szenvedélyek fűtik a lap íróit, felszólalnak az értelmetlen háború ellen a „végekről”. A hajléktalanok bűntudatát oldja egy-egy filozofikus jellegű sor: „*Amit a sors ránkéért, / azt nem kerülhetjük el, / de azért hidd el, valahol / nekünk is élni kell*” – olvashatjuk az 1999. január 10. számban.

Ha történetileg próbáljuk vizsgálni a hajléktalanlétet, visszatekinthetünk egészen a kőkorszakig. Akkor is lehettek barlanglakók s olyan emberek, akiknek sem házuk, sem barlangjuk, semmiféle menedékük nem volt az időjárás, a vadállatok és a jobb körülmények között élő embertársaik ellen. Melegebb éghajlaton könnyebb hajléktalannak lenni – ez jutott eszembe évekkel ezelőtt Los Angelesben, mikor egy tengerparti sétány környékén a fák alatt meghúzódó hajléktalan-álvóhelyeket láttam, melyek közelében zuhanyzókat is felállítottak a negyed hajléktalanjai számára. Mikor ezt a látványt elmeséltem egy helyi lakosnak, elvitt olyan távolabbi városnegyedbe, ahol egyetlen fát sem lehetett látni, más növényt sem, csak hamuszürke házakat és hamuszürke embereket. Negyven évvel ezelőtt még pezsgő élet volt itt – hallottam a felvilágosítást –, csak aztán valamiért tönkrement a környék, lassan minden luxus eltűnt, minden kultúrvozás elhalványult, és akik a házakban laktak, rosszbabul élnek, mint a másik negyed hajléktalanjai.

Egy pusztuló kultúra romjain csövezhetett, hordozhatott az antik világ filozófus hajlékta-

lanja. Életformája már századokkal korábban példa volt filozófusok elmélkedésében. „*Akarjátok az igazságot hallani?*” – így kezdi elmélkedését a másik Erószról Platón LAKOMÁ-jában Szókratész, s azt is kijelenti, hogy ezt az igazságot egy prófétanótól, Diotimától tanulta. „*Erósz egy koldusasszony fia – s ez meg is látszik a sorsán: először is örökké szegény... durva és elvadt, mezítláb és hajléktalan, földön alvó és takaratlan... s örökös társa a szükség.*” (Telegdi Zsigmond fordítása.) Ez az Erósz, a jóra és boldogságra vágyakozás démona nem más, mint a nagy és fondorlatos szerelem, minden emberi alkotás és cselekvés forrása Platón szerint. A hajléktalan, mezítláb próféta több alkalommal jelenik meg az igazság hírnökeként az eurázsiai kultúrkörben. Így járt városról puszta, pusztából tengerpartra, tengerpartról hegyek közé Keresztelő Szent János és Jézus is elküldetése éveiben, nem volt állandó lakásuk, s ott aludtak, ahol befogadták őket. Hasonló létformát hagytak tanítványaikra is.

A középkorban nagy költők, zenészek éltek hasonló életet, teljesítményüket olykor fizetség, máskor elutasítás fogadta. A legújabb kori hajléktalanság kevésbé tisztelt létforma. A jóléti társadalmak peremén ott sorakoznak, szoronganak a hajléktalanok, s míg – például hazánkban is – törvény tiltja, hogy valaki fedél nélkül állatot tartson hasznára vagy szórako-

zására, nem védi törvény fedél nélkül élő embertársainkat.

A hajléktalanok társadalmát ellentétek szaggatják, a kis juttatásokért többen vetekednek. Ez a torzsalkodás megfigyelhető a *Fedél nélkül* című lap írásaiban, terjesztési gyakorlatában is. Törvényeket szab a hajléktalan számára a társadalom, egymásnak is előírnak viselkedési formákat a hajléktalanok. „*Álljon oldalra! – üvöltötte véreres szemmel egy polgár egy tiszta ruhába öltözött, de zacskót cipelő férfinak a buszon –, magának mindig oldalt van a helye!*”

A férfi tisztán, szépen válaszolt, a másik viszont kis híján megütötte. Senki nem avatkozott a szóváltásba, a hajléktalan, amennyire csak tudott, oldalra húzódott.

A *Fedél nélkül* 1999. december 30-án tiszta fehér lapot ábrázoló rajzzal jelent meg. Az új évezred tiszta lapja – hirdette a rajz címe. A rajz nem a felemelkedés programja, hanem a szenvedések törvényszerű folytatásának elfogadása. Buczkó Csaba verse – ironikusan – az ember erkölcsének kiteljesedésében remél gazdagságot az „*öntudatra ébredt*” hajléktalanok. A *Fedél nélkül* fillérekből jelenik meg – mégis van jövőtudata szerkesztőinek, szerzőinek, nem egy évre, nem egy évtizedre, hanem egy egész új évezredre.

Szabó Júlia